

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI PROGRAMI
DOKTORA TEZİ

**OSMANLI DÖNEMİ BURSA YAPILARINDA
MALZEME**

Ebru ELPE

Danışman
Prof. Dr. Hakkı ÖNKAL

İZMİR – 2011

Yemin Metni

Doktora Tezi olarak sunduğum “Osmanlı Dönemi Bursa Yapılarında **Malzeme**” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

23/06/2011

Ebru ELPE

DOKTORA
TEZ ONAY SAYFASI

2004800463

Üniversite : Dokuz Eylül Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Adı ve Soyadı : Ebru ELPE
Tez Başlığı : Osmanlı Dönemi Bursa Yapılarında Malzeme

Savunma Tarihi : 16.09.2011

Danışmanı : Prof.Dr.Hakkı ÖNKAL

JÜRİ ÜYELERİ

<u>Ünvanı, Adı, Soyadı</u>	<u>Üniversitesi</u>	<u>İmza</u>
Prof.Dr.Hakkı ÖNKAL	DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ	
Prof.Dr.İnci KUYULU ERSOY	EGE ÜNİVERSİTESİ	
Prof.Dr.Bozkurt ERSOY	EGE ÜNİVERSİTESİ	
Prof.Dr.Mehmet ŞEKER	DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ	
Prof.Dr.Remzi DURAN	SELÇUK ÜNİVERSİTESİ	

Oybirliği ()

Oy Çokluğu (✓)

Ebru ELPE tarafından hazırlanmış ve sunulmuş "Osmanlı Dönemi Bursa Yapılarında Malzeme"başlıklı tezi kabul edilmiştir.

Prof.Dr. Utku UTKULU
Enstitü Müdürü

ÖZET

Doktora Tezi

Osmanlı Devri Bursa Yapılarında Malzeme

Ebru ELPE

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı
Doktora Programı

Osmanlı Döneminde Bursa, yeni kurulan devletin, mimaride kendini tam bulamadığı, mimari arayışların olduğu bir dönemin şehridir. Bursa'da inşa edilen ilk yapılarda işlevsellik ön planda olmuş, yapılar inşa edilirken kendilerinden önce Bursa'da yaşamış olan Bizans İmparatorluğunun mimari özelliklerinden ve malzemesinden faydalanılmıştır.

Bursa' da Osmanlı döneminde inşa edilen yapıların dikkat çekici özelliklerinden biri, cephe duvarlarında görülen taş-tuğla almaşık duvar tekniğidir. Malzemelerin ekonomik kullanılması ihtiyacından doğan bu durum, zamanla bir üslup olmuştur. Devletin ekonomik imkanlarının gelişmesine paralel olarak yapılarda civar bölgelerden getirilen kesme taş ve lüks malzeme olan mermer kullanılmaya başlanmıştır. Yapılarda dikkat çeken bir husus, inşa edilen yapılarda inşa malzemelerinin süsleme malzemesi olarak ta kullanılmasıdır. Özellikle tuğla, her iki amaç için de idealdir. Yapıların genelde dış cepheleri süslenmiştir. İç kısımlar birkaç örnek dışında sade bırakılmıştır.

Mimari anlayışların zamanla değişmesi doğaldır. XVII. yüzyılın sonundan itibaren Avrupa mimarisinde görülmeye başlanan Barok, Rokoko gibi üsluplar, XVIII. yüzyıldan itibaren Osmanlı mimarisinde de etkisini hissettirmeye başlamıştır.

Bursa' da çeşitli zamanlarda meydana gelen deprem ve yangınlarda bazı yapılar yıkıldı, yandı ya da hasar gördü. Özellikle 1855 yılında meydana gelen büyük depremde bir çok yapı yıkıldı ya da ağır hasar gördü. Bu depremden sonra yapılar onarılmaya başlandı. Bu onarımlarda XIX. yüzyılın mimari zevkinin etkisi görülmektedir.

Anahtar Kelimeler. Bursa, Osmanlı Dönemi, İnşa ve süsleme malzemeleri, 1855 Depremi, Onarımlar

ABSTRACT
Doctoral Thesis
İn Bursa Building Materials Ottoman Period
Ebru Elpe

Dokuz Eylül University
Institute of Social Sciences
Department of İslamic History and Arts
Doctoral Program

Bursa in Ottoman period architecture, the newly established state does not find herself in quest of an era architecture city. In Bursa, first structures built in functionality have been in the forefont, who lived in Bursa, prior to them during the construction of buildings of architectural features of the Byzantine Empire, materials were used.

One of the remarkable features of the structures, built during the Ottoman period in Bursa on the front wall in the alternate technique. The need for economic use of materials arising from the time it was a style. Paralel to the development of economic opportunities for the state structures, cutting stone and marble brought from the surrounding areas began the used. Structures, a remarkable thing, as is the use of building materials, decorative materials.

Architect perceptions change over time is natural. Since the end of the 17th ceentury, European architecture began seeing Barouqe, Rococo styles in the 18 th century onwards Ottoman architecture began to make it self felt.

İn Bursa, earthquakes and fires that occured at various time, some buildings were destroyed, burned or damaged. Especially a lot of major earthquakes that occurred in 1855 destroyed or heavily damaged building. This started to restoration building after the earthquake. This restoration, 19th century architectural taste effect is seen. .

Key Words: Bursa, Ottoman Period, Building and Decoration Materials, 1855 Earthquake, Reparis, Restorations

OSMANLI DÖNEMİ BURSA YAPILARINDA MALZEME

YEMİN METNİ	ii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	x
RESİMLER LİSTESİ	xi
TABLolar LİSTESİ	xvi

GİRİŞ	1
-------	---

BİRİNCİ BÖLÜM

TAŞIYICILAR

1.1. DUVAR	25
1.1.1. Moloz Veya Kaba Yonu Taş Duvar	26
1.1.2. Kesme Taş Veya Mermer Duvar	32
1.1.3. Taş-Tuğla Duvar	35
1.1.3.1. Moloz Taş-Tuğla Duvar	35
1.1.3.2. Kesme Taş-Tuğla Duvar	61
1.1.4. Ahşap Çatkılı Duvar	75
1.2. KEMER	77
1.2.1. Taş Veya Mermer Kemer	79
1.2.2. Taş-Tuğla Kemer	81
1.2.3. Tuğla Kemer	85
1.2.4. Ahşap Kemer	90
1.3. AYAK VE SÜTUNLAR	92
1.3.1. Taş Veya Mermer Ayak Ve Sütunlar	92
1.3.2. Taş-Tuğla Ayaklar	95

1.3.3. Tuğla Ayaklar	98
1.3.4. Ahşap Sütunlar	99
1.4. KASNAKLAR	101
1.4.1. Taş Kasnaklar	101
1.4.2. Taş-Tuğla Kasnaklar	102
1.4.3. Tuğla Kasnaklar	104
İKİNCİ BÖLÜM ÖRTÜLER	
2.1 Tuğla Örtüler	105
2.2.Ahşap Örtüler	106
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM TAMAMLAYICILAR	
3.1 KAPI VE PENCERELER	109
3.1.1. Atkı ve Söveler	109
3.1.2.Kapı Kanatları Ve Pencere Kapakları	111
3.1.2.1.Ahşap Kapı Kanatları ve Pencere Kapakları	112
3.1.2.2.Demir Kapı ve Kapaklar	118
3.2. KORKULUK VEYA PARMAKLIKLAR	120
3.2.1.Taş –Mermer Korkuluklar	120
3.2.2. Ahşap Korkuluklar	122
3.2.3. Metal Korkuluklar	123
3.2.4. Çini Korkuluklar	124
3.2.5. Pencere Parmaklıklar	124
3.2.6. Duvar Parmaklıkları	127
3.2.7. Sanduka Parmaklıkları	127

3.2.8. Mahfil Parmaklıkları	128
3.3. DÖŞEMELER	131
3.3.1. Taş –Mermer Döşemeler	131
3.3.2. Tuğla Döşemeler	133
3.3.3. AhşapDöşemeler	135
3.4. KORNIŞ VE SAÇAKLAR	137
3.4.1. Taş Veya Mermer Korniş Ve Saçaklar	137
3.4.2. Tuğla Saçaklar	138
3.4.3. Ahşap Saçaklar	139

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM LİTURJİK ELEMANLAR

4.1. MİHRAPLAR	141
4.1.1. Alçı Mihraplar	141
4.1.2. Çini Mihraplar	143
4.1.3. Mermer Mihraplar	143
4.2. MİNBERLER	144
4.2.1. Ahşap Minberler	144
4.2.2. Mermer Minberler	145
4.3. VA'Z KÜRSÜLERİ	146
4.3.1. Ahşap Va'z Kürsüleri	146
4.3.2. Mermer Va'z Kürsüleri	147
4.4. MİNARELER	148
4.4.1. Tuğla Minareler	148
4.4.2. Taş Minareler	154

4.5. ÇEŞME VE ŞADIRVANLAR	156
4.5.1.Çeşmeler	156
4.5.2. Şadırvanlar	160

BEŞİNCİ BÖLÜM
.MÜTEFERRİK MATERYAL

5.1. SIVA VE KAPLAMALAR	162
5.1.1. Duvar Sıvaları	163
5.1.2. Kurşun Kaplamalar	166
5.1.3. Kiremitler	167
5.1.4. Çini Kaplama	168
5.1.5. Ahşap Kaplama	174
5.2. CAMLAR	175
5.3. BOYALAR	176

ALTINCI BÖLÜM
DEVŞİRME MALZEME

6. 1. DEVŞİRME MALZEME KULLANIMI	177
SONUÇ	180
KAYNAKÇA	192
EKLER	207

KISALTMALAR LİSTESİ

bkz.	Bakınız
H	Hicri
M	Miladi
s.	sayfa
ss.	sayfadan sayfaya
TMMOB	Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği
TTK	Türk Tarih Kurumu
VGM	Vakıflar Genel Müdürlüğü
YEM	Yapı Endüstri Merkezi

RESİMLER LİSTESİ

Resim 1: Sultan Alaeddin Hamamı, Kuzey Duvarı	s.208
Resim 2: Emir Hanı, Giriş Cephesi Duvarı	s.208
Resim 3: Yıldırım Hamamı, Batı Duvarı	s.209
Resim 4: İpek Hanı, Batı Duvarı	s.209
Resim 5: Kale, Duvarlar Arasındaki Malzeme ve Örgü Farkı	s.210
Resim 6: Dayı Oğlu Hamamı, Duvar	s.210
Resim 7: Pir Emir Camisi, Güney Duvarı	s.211
Resim 8: Veli Şemseddin Camisi, Minare Kaidesi	s.211
Resim 9: Molla Fenari Camisi, 1966 Yılındaki Onarımdan Önceki Durumu	s.212
Resim 10: Molla Fenari Camisi, Doğu Duvarı	s.212
Resim 11: Umur Bey Camisi, Bahçe Duvarı	s.213
Resim 12: Hoca Ali Zade Camisi, Bahçe Duvarı	s.213
Resim 13: Üç Kuzular Türbesi, Duvar	s.214
Resim 14: Yıldırım Camisi, Batı Duvarı	s.214
Resim 15: Ulu Cami, 1951-1959 Yıllarındaki Onarımda Çıkan Yanık Taşlar	s.215
Resim 16: Ulu Cami, Duvar	s.215
Resim 17: Yeşil Camisi, Güney Duvarı	s.216
Resim 18: Yeşil Camisi, Kuzey Cephesi	s.216
Resim 19: Romangel Fabrikası, Duvarların Üst Kısımları	s.217
Resim 20: Belediye Binası, Bodrum Katı Duvarı	s.217
Resim 21: I.Murad Türbesi, Payanda Duvarları	s.218
Resim 22: Saat Kulesi	s.218
Resim 23: Meydancık Camisi, Minare Kaidesi	s.218

Resim 24: Alaeddin Camisi, Batı Duvarı	s.219
Resim 25: Orhan Camisi, Duvarların 1886 Yılındaki Durumu	s.219
Resim 26: Orhan Bey Camisi, Batı Duvarı	s.220
Resim 27: Orhan Bey Camisi, Duvarda Kurs Motifi	s.220
Resim 28: Gir Çık Hamamı, Duvar	s.221
Resim 29: Eski Kaplıca, Duvar	s.221
Resim 30: Ertuğrul Camisi, Doğu Duvarı	s.222
Resim 31: Yeşil Medresesi, Doğu Duvarı	s.222
Resim 32: Yeşil İmareti, Duvar	s.223
Resim 33: Kayı Han Hamamı, Duvar Genel Görünüm	s.223
Resim 34: Kayı Han Hamamı, Duvardaki Tuğla	s.224
Resim 35: II. Murad Camisi, Duvar	s.224
Resim 36: II. Murad Medresesi, Doğu Duvarı	s.225
Resim 37: II. Murad Hamamı, Duvar Genel Görünüm	s.225
Resim 38: Umur Bey Hamamı, Soğukluk Duvarı	s.226
Resim 39: Bedreddin Camisi, 1956 Yılındaki Onarımdan Önceki Durumu	s.226
Resim 40: Bedreddin Camisi Duvar	s.227
Resim 41: Selçuk Hatun Camisi, Duvar ve Minare Kaidesi	s.227
Resim 42: Duhter-i Şeref Camisi, Duvarda Tuğla Süs Frizi	s.227
Resim 43: Duhter-i Şeref Camisi, Duvar ve Minare Kaidesi	s.228
Resim 44: Sitti Hatun Camisi, Duvar	s.228
Resim 45: Sitti Hatun Mektebi, 1956 Yılındaki Onarımdan Önceki Durumu	s.229
Resim 46: Sitti Hatun Mektebi, Güney Duvarı	s.229
Resim 47: Hoca Tayyib Camisi, Duvarlar	s.230

Resim 48: Hacılar Camisi, Batı Duvarı	s.230
Resim 49: Hacı Seyfeddin Camisi, Duvarda Tuğlalar	s.231
Resim 50: Simkeş Camisi, 1963 Yılındaki Onarımdan Önce Durumu	s.231
Resim 51: Simkeş Camisi, Duvar Örgüsü	s.232
Resim 52: Darulkurra 1958 Yılı Onarımı Sırasında	s.232
Resim 53: Darulkurra, Giriş Cephesi	s.233
Resim 54: Pir Emir Camisi, 1961 Yılındaki Onarımdan Önceki Durumu	s.233
Resim 55: Pir Emir Camisi Duvardaki Tuğlaların Renk Açısından Farklılığı	s.234
Resim 56: İncirli Hamamı Soğukluk Duvarı	s.234
Resim 57: Şehabeddin Paşa Camisi, Duvardaki Süs Frizi	s.235
Resim 58: Kanberler Hanına Ait Olduğu Sanılan Duvar Kalıntısı	s.235
Resim 59: Azeb Bey Camisi, Doğu Duvarı ve Minare Kaidesi	s.236
Resim 60: Hatice İsfendiyari Camisi, Batı Duvarı ve Minare Kaidesi	s.236
Resim 61: Musa Baba Camisi, Minare Kaidesinin 1977 Yılındaki Onarımdan Önceki Durumu	s.237
Resim 62: Musa Baba Camisi, Minare Kaidesi	s.237
Resim 63: Kara Şeyh Camisi, Batı Duvarı	s.238
Resim 64: Şeyh Konevi Camisi, Güney Duvarı	s.238
Resim 65: Kara Çelebi Camisi, Minare Kaidesi	s.239
Resim 66: Lala Şahin Paşa Medresesi, 1967 Yılı Onarımından Önceki Durumu	s.239
Resim 67: Lala Şahin Paşa Medresesi, Duvarın Orijinal İşçiliği	s.240
Resim 68: Lala Şahin Paşa Medresesi, Duvar	s.240
Resim 69: Kavaklı Camisi, Kuzey Cephesi	s.241
Resim 70: Hayreddin Paşa Camisi, Minare Kaidesi	s.241
Resim 71: I. Murad Camisi, Doğu Duvarı	s.242

Resim 72: Demirtaş Camisi, Harim Duvarları İle Revak Duvarı Arasındaki Fark	s.242
Resim 73: Yıldırım Türbesi, Güney Duvarı	s.243
Resim 74: İbni Bezzaz Camisi, Yenilenen Güney Duvarı	s.243
Resim 75: İbni Bezzaz Camisi, Duvarlarda Yenilenmiş İzlenimi Veren Tuğlalar	s.244
Resim 76: Çerağ Bey Camisi, Minare Kaidesi	s.244
Resim 77: Kadem Eri Camisi, Duvardaki Taşlar Arasındaki Fark	s.245
Resim 78: Abdal Mehmed Camisi, 1954 Yılındaki Onarımdan Önceki Durumu	s.245
Resim 79: Abdal Mehmed Camisi, Güney Duvarı	s.246
Resim 80: Azeb Bey Türbesi, Doğu Duvarı	s.246
Resim 81: II. Murad-Alaeddin Türbesi Duvarları Arasındaki Fark	s.247
Resim 82: Okçu Baba Türbesi, Tuğlalardaki Renk Değişikliği	s.247
Resim 83: Beşikçiler Camisi, Duvar Örgüsü	s.248
Resim 84: Hamza Bey'in Ailesi Türbesi, Duvar	s.248
Resim 85: İbrahim Paşa Hamamı, 1980 Yılındaki Onarımdan Önceki Durumu.	s.249
Resim 86: İbrahim Paşa Hamamı, 1980 Yılındaki Onarımdan Önceki Durumu	s.249
Resim 87: İbrahim Paşa Hamamı, Duvarlar	s.249
Resim 88: Acem Reis Camisi, Minare Kaidesi	s.250
Resim 89: Gülruh Hatun Türbesi, Duvar	s.250
Resim 90: Veledi Habib Camisi, Yeni Olduğu İzlenimi Veren Duvar Örgüsü	s.251
Resim 91: Esir Dede Türbesi Duvar Örgüsü	s.251
Resim 92: Emir Sultan Camisi, Duvar	s.252
Resim 93: Hıdırlık Camisi, Kalkan Duvarı	s.252
Resim 94: Yiğit Köhne Camisi, Kalkan Duvarında Tuğla Kemer Sırası	s.253
Resim 95: Sitti Hatun Camisi, Kalkan Duvarı	s.253

Resim 96: Tuz Pazarı Camisi, Kalkan Duvarı	s.254
Resim 97: Hamza Bey'in Ailesine Ait Türbe, Kuzey Duvarı	s.255
Resim 98: Arap Mehmed Camisi, Kalkan Duvar	s.255
Resim 99: Alaeddin Camisi, XIX.Yüzyıl Onarımında İlave Edilen Üçgen Alınlık	s.256
Resim 100: Hacılar Camisi, Son Onarımda Kaldırılan Üçgen Alınlık	s.256
Resim 101: Osmanlı Evi Müzesi, Duvar	s.257
Resim 102: Belediye Binası, Batı Duvarı	s.257
Resim 103: Saatçi Köşkü, Duvar	s.258
Resim 104: Veled-i Harir Camisi, Pencerede Taş Kemer	s.258
Resim 105: Yıldırım Camisi, Giriş Cephesi Pencere Kemerleri ve Alınlığı	s.258
Resim 106: Yıldırım Türbesi, Giriş Cephesi, Pencere Kemerleri	s.259
Resim 107: Devlet Hatun Türbesi, Kemerler	s.259
Resim 108: Yeşil Camisi, Pencere Kemerleri ve Alınlığı	s.260
Resim 109: Şehzade Ahmed Türbesi, Revak Kısmının Kemerleri	s.260
Resim 110: Şirin Hatun Türbesi, Kapı Kemerleri	s.261
Resim 111: Yeşil Camisi, Kapı Kemerleri	s.261
Resim 112: İbni Bezzaz Camisi, Kapı Kemerleri	s.261
Resim 113: Sitti Hatun Camisi, Kapı Kemerleri	s.261
Resim 114: Gülruh Hatun Türbesi, Kapı Kemerleri	s.262
Resim 115: Şehzade Ahmed Türbesi, Kapı Kemerleri	s.262
Resim 116: Demirtaş Camisi, Alt Pencere Kemer Alınlığı	s.262
Resim 117: Yıldırım Darüşşifasının Taç Kapı Kemerinin Eski Durumu	s.262
Resim 118: Yıldırım Türbesi, Revak Kemerleri	s.263
Resim 119: Kadem Eri Camisinde Pencere Kemerleri	s.263

Resim 120: Orhan Camisi, Revak Kemerleri	s.264
Resim 121: Orhan Camisi, Revak Yan İkiz Kemer Alınlığı	s.264
Resim 122: I.Murad Camisi, Üst Kat Revak Kemerleri	s.265
Resim 123: Hoca Ali Zade Camisi, Minare Kaidesindeki Kemerler	s.265
Resim 124: Abdullatif-i Kutsi Türbesi, 1965 Yılındaki Onarımdan Önceki Durumu	s.265
Resim 125: Abdullatif-i Kutsi Türbesi, Pencere Kemerleri ve Süs Frizi	s.266
Resim 126: Zeyniler Camisi, Alt Pencere Kemerleri ve Süs Frizi	s.266
Resim 127: Gülruh Hatun Türbesi, Alt Pencere Kemerleri ve Kemer Alınlığı	s.267
Resim 128: Orhan Camisi, Revakta Tuğla Kemer	s.267
Resim 129: Gir Çık Hamamı, Duvarda Tuğla Kemerler	s.268
Resim 130: Demirtaş Hamamı, Alt Pencere Kemerleri	s.268
Resim 131: Eski Kaplıca, Kasnakta Tuğla Kemer Sırası	s.269
Resim 132: Şengül Hamamı, Girişteki Büyük Kemer	s.269
Resim 133: Ördekli Hamamı, Kasnakta Orijinal Tuğla Kemer	s.270
Resim 134: Tavuk Pazarı Hamamı, Duvarda Sağır Kemer	s.270
Resim 135: Umur Bey Camisi, Minare Kaidesinde Tuğla Kemerler	s.271
Resim 136: Umur Bey Türbesi Tuğla Kemer	s.271
Resim 137: Okçu Baba Türbesi, Girişindeki Kemer	s.272
Resim 138: Şimkeş Camisi, Pencere Kemerleri ve Kemer Alınlığı	s.272
Resim 139: Sivasiler Camisi, Duvarda Kemer ve Kemer Alınlığı	s.273
Resim 140: Kanberlerdeki Duvar Kalıntısındaki Tuğla Kemerler	s.273
Resim 141: Hatice İsfendiyari Camisi, Duvarda Tuğla Kemer	s.274
Resim 142: Kara Şeyh Camisi, Duvarda Süs Kemerleri	s.274
Resim 143: Şeyh Konevi Camisi, Duvarda Kemer ve Alınlığı	s.275

Resim 144: Esir Dede Türbesi, Duvarda Kemer	s.275
Resim 145: Kayı Han Camisi, Kemerli Minare Kaidesi	s.276
Resim 146: Sivasiler Camisi, Revak Kemerleri	s.276
Resim 147: Alaeddin Camisi, Revak Kemer Sütunları	s.277
Resim 148: Orhan Camisi, Revak Yan İkiz Kemerin Sütun Başlığı	s.277
Resim 149: I.Murad Camisi, Alt Kat Revak Kemer Ayakları	s.278
Resim 150: Yıldırım Camisi, Revak Kemer Ayakları	s.278
Resim 151: Yıldırım Türbesi, Revak Kemer Sütun ve Ayakları	s.279
Resim 152: Devlet Hatun Türbesi, Kemer Ayakları	s.279
Resim 153: II.Murad Türbesi, Kubbeyi Taşıyan Mermer Sütunlar	s.280
Resim 154: Umur Bey Camisi, Revakta Sütunlar	s.280
Resim 155: Fidan Hanı, Mescidinin 1965 Yılı Onarımından Önceki Durumu	s.281
Resim 156: Şeyh Konevi Camisi, Revak Kemer Sütunu Kaidesi	s.281
Resim 157: I. Murad Türbesi, Girişteki İki Somaki Sütun	s.282
Resim 158: Emir Hanı, Revak Kemer Ayakları	s.282
Resim 159: Bedreddin Camisi, Revakının 1956 Yılı Onarımı Öncesi Durumu	s.283
Resim 160: Fidan Hanı, 1977 Yılı Onarımı Öncesi, Revakın Durumu	s.283
Resim 161: Fidan Hanı, Revak Kemer Ayakları	s.284
Resim 162: Hatice İsfendiyari Camisi, Revak Kemer Ayakları	s.284
Resim 163: Kara Şeyh Camisi, Revak Kemer Ayaklarında Tuğlalar	s.285
Resim 164: I.Murad Camisi, Üst Kat Revak Kemer Ayakları	s.285
Resim 165: Umur Bey Türbesi, Tuğla Ayaklar	s.286
Resim 166: Kara Ali Camisi, Revak Kemer Ayakları	s.286
Resim 167: Devlet Hatun Türbesi, Kasnak	s.287

Resim 168: Eski Kaplıca, II.Bayezid Soğukluğunun Kasnağı	s.287
Resim 169: Eski Kaplıca, Kasnakların Sıvalı Durumu	s.288
Resim 170: Eski Kaplıca, Kasnaklar	s.288
Resim 171: Nalbant Oğlu Camisi, Kasnak	s.289
Resim 172: Ördekli Hamamı, Kasnak	s.289
Resim 173: Mükrim Hatun Türbesi, Kasnak	s.290
Resim 174: Emir Sultan Camisi, Kasnak	s.290
Resim 175: II. Murad Camisi, Kasnaklar	s.291
Resim 176: Gir Çık Hamamı, Kubbe ve Kubbe Geçişı	s.291
Resim 177: Kayı Han Hamamı, Tuğla Kubbeler	s.292
Resim 178: Koza Hanı, Tuğla Tonoz	s.292
Resim 179: Saatçi Köşkü, Oda Tavanı	s.293
Resim 180: Hacılar Camisi, Mahfil Tavanı Yan Bölüm	s.293
Resim 181: Hacılar Camisi, Mahfil Tavanı, Orta Bölüm	s.294
Resim 182: Ahmed Dai Camisi, Alt Pencere Sövesi	s.294
Resim 183: Yıldırım Camisi, Süslemeli Pencere Sövesinin Bir Bölümü	s.295
Resim 184: Yıldırım Camisi, Yan Cephede Alt Pencere Sövesi	s.295
Resim 185: Yıldırım Medresesi, Giriş Cephesindeki Pencere Sövesi	s.296
Resim 186: Çerağ Bey Camisi, Pencere Sövesi	s.296
Resim 187: Gülruh Hatun Türbesi, Alt Pencere Sövesi	s.297
Resim 188: Şehzade Mustafa-Cem Sultan Türbesi, Kapı Sövesi	s.297
Resim 189: Esir Dede Türbesi, Pencere Atkı ve Sövesi	s.298
Resim 190: Ulu Cami, Doğu Kapısı	s.298
Resim 191: Yeşil Camisi, Harim Kapısı	s.299

Resim 192: Yeşil Türbesi, Kapı	s.299
Resim 193: II.Murad Camisi, Harim Kapısı	s.300
Resim 194: Bedreddin Camisi, Harim Kapısı	s.300
Resim 195: Veledi- Harir Camisi, Harim Kapısı	s.301
Resim 196: Sitti Hatun Camisi, Harim Kapısı	s.301
Resim 197: Kara Kadı Camisi, Pencere Kapağı	s.302
Resim 198: Şehzade Mustafa-Cem Sultan Türbesi, Kapı	s.302
Resim 199: Gülruh Hatun Türbesi, Kapı	s.303
Resim 200: Şehzade Ahmed Türbesi, Pencere Kapağı	s.303
Resim 201: Şeyh Konevi Camisi, Harim Kapısı	s.304
Resim 202: Orhan Hamamı, Demir Kapı	s.304
Resim 203: I.Murad Camisi, Revaktaki Mermer Korkuluklar	s.305
Revak 204: İbni Bezzaz Camisi, Revak Korkulukları	s.305
Resim 205: Koza Hanı, İç Kısımda Mermer Korkuluk	s.306
Resim 206: Yeşil Camisi, Üst Kat Şahnişin Korkuluğu	s.306
Resim 207: Hamza Bey Camisi, Üst Mahfil Merdiven Korkuluğu	s.307
Resim 208: Saatçi Köşkü, Kameriye Korkulukları	s.307
Resim 209: Belediye Binası, Korkuluklar	s.308
Resim 210: Yeşil Camisi, Hünkar Mahfil Korkuluğu	s.308
Resim 211 Gülruh Türbesi Pencere Parmaklıkları	s. 309
Resim 212: Kara Mustafa Paşa Türbesi, Pencere Parmaklıkları	s.309
Resim 213: Şeyh Konevi Camisi, Pencere Parmaklıkları	s.309
Resim 214: I.Murad Türbesi, Pencere Parmaklıkları	s.310
Resim 215: Osman Gazi Türbesi, Pencere Parmaklıkları	s.310

Resim 216: İbni Bezzaz Camisi, Bahçe Duvarı Parmaklıkları	s.311
Resim 217: Umur Bey Camisi, Bahçe Duvarı Parmaklıkları	s.311
Resim 218: Saatçi Köşkü, Pencere Parmaklıkları	s.312
Resim 219: Saatçi Köşkü, Bahçe Duvarı Parmaklıkları.	s.312
Resim 220: Osmangazi Türbesi Sanduka Parmaklığı	s.313
Resim 221: Orhan Gazi Türbesi, Sanduka Parmaklığı	s.313
Resim 222: I.Murad Türbesi, Sanduka Parmaklığı	s.314
Resim 223: I.Murad Camisi, Girişin Üstündeki Mahfilin Parmaklığı	s.314
Resim 224: Veled-i Habib Camisi, Üst Mahfilin Parmaklığı	s.315
Resim 225: Kara Şeyh Camisi, Üst Mahfil Parmaklıklığı	s.315
Resim 226: Yıldırım Camisi, Üst Mahfil Parmaklıklığı	s.316
Resim 227: Emir Sultan Camisi, Üst Mahfil Parmaklığı	s.316
Resim 228: Şible Camisi, Üst Mahfil Parmaklıklığı	s.317
Resim 229: Orhan Bey Camisi, Revak ZeminDöşemesinde Devşirme Mermer	s.317
Resim 230: Sitti Hatun Mektebi, İç Kısımda Zemin Döşemesi	s.318
Resim 231: Emir Sultan Camisi, Avlu Zemin Döşemesi	s.318
Resim 232: Şehzade Ahmed Türbesi, Revak Zemin Döşemesi	s.319
Resim 233: Orhan Gazi Türbesi, Zemin Döşemesindeki Mozaikler	s.319
Resim 234: Maksem Camisi, Revak Döşemesi Olarak Yer Karosu	s.320
Resim 235:Yeşil Türbesi, İç Kısım Zemin Döşemesi	s.320
Resim 236: II.Murad Türbesi, İç Kısımda Zemin Döşemesi	s.321
Resim 237: Emir Sultan Camisi, Revak Zemin Döşemesi	s.321
Resim 238: I.Murad Camisi, Revaktaki Mermer Korniş	s.322
Resim 239: Şehzade Ahmed Türbesi, Cephe Duvarı Korniş	s.322

Resim 240: Emir Sultan Camisi, Taş Korniş ve Saçak	s.323
Resim 241: I.Murad Türbesi, Kasnak Saçağı	s.323
Resim 242: Orhan Gazi Türbesi, Kasnak Saçağı	s.324
Resim 243: Esir Dede Türbesi, Saçak	s.324
Resim 244:Umur Bey Türbesi, Saçak	s.325
Resim 245: Alaeddin Hamamı, Kirpi Saçak	s.325
Resim 246:Şeker Hoca Camisi, Minare Kaidesinde Kirpi Saçak	s.326
Resim 247: Abdal Mehmed Camisi, Minare Kaidesinde Kirpi Saçak	s.326.
Resim 248: Acem Reis Camisi, Minare Kaidesinde Kirpi Saçak	s.327
Resim 249: Molla Fenari Camisi, Kirpi Saçak	s.327
Resim 250: II. Murad Türbesi, Giriş Kısımındaki Ahşap Saçak	s.328
Resim 251: Atatürk Evinin Bahçe Duvarına Bitişik Çeşmenin Ahşap Saçağı	s.328
Resim 252: Belediye Binası Ahşap Saçak	s.329
Resim 253: Orhan Bey Camisi, Mihrap	s.329
Resim 254: Bedreddin Camisi, Mihrap	s.330
Resim 255: Tuz Pazarı Camisi, Mihrap	s.330
Resim 256: Altıparmak Camisi, Mihrap	s.331
Resim 257: Şeyh Konevi Camisi Mihrap	s.331
Resim 258: Yeşil Cami, Mihrap	s.332
Resim 259: Yeşil Türbe, Mihrap	s.332
Resim 260: Yeşil Cami, Kuzey Cephede Dış Mihrap	s.333
Resim 261: Ulu Cami, Minber	s.333
Resim 262: Bedreddin Camisi, Minber	s.334
Resim 263: Selçuk Hatun Camisi, Minber	s.334

Resim 264: Molla Fenari Camisi, Minber	s.335
Resim 265: Kara Şeyh Camisi, Minber	s.335
Resim 266: Hamza Bey Camisi, Minber	s.336
Resim 267: Emir Sultan Camisi, Minber	s.336
Resim 268: II.Murad Camisi Minber	s.337
Resim 269: Şeker Hoca Camisi, Va'z Kürsüsü	s.337
Resim 270: Molla Fenari Camisi, Va'z Kürsüsü	s.336
Resim 271: Hacılar Camisi, Va'z Kürsüsü	s.338
Resim 272: Meydancık Camisi, Va'z Kürsüsü	s.339
Resim 273: Lami Çelebi Camisi, Va'z Kürsüsü	s.339
Resim 274: Emir Sultan Camisi, Va'z Kürsüsü	s.340
Resim 275: Hacı Seyfeddin Camisi, Va'z Kürsüsü	s.340
Resim 276: Tuz Pazarı Camisi, Va'z Kürsüsü	s.341
Resim 277: Şeyh Konevi Camisi, Va'z Kürsüsü	s.341
Resim 278: Ulu Cami, Va'z Kürsüsü	s.342
Resim 279: Alaeddin Camisi, Minare, Gövde ve Üstü	s.342
Resim 280: İbni Bezzaz Camisi, Minare	s.343
Resim 281: I.Murad Camisi, Minare, 1959 Yılındaki Onarım Sırasında	s.343
Resim 282: I.Murad Camisi, Minare, Onarım Sonrası	s.343
Resim 283: I.Murad Camisi, Minare, Günümüzdeki Durumu (Külah Değişikliği)	s.344
Resim 284: Ertuğrul Camisi, Minare	s.344
Resim 285: Beşikçiler Camisi, Minare	s.345
Resim 286: Kavaklı Camisi, Minare	s.346
Resim 287: Demirtaş Camisi, Minare	s.347

Resim 288: Tuz Pazarı Camisi, Yivli Tuğlalı Minare Gövdesi	s.348
Resim 289: Ahmed Dai Camisi, Minare, 1956 Yılı Onarımından Önce	s.349
Resim 290: Ahmed Dai Camisi, Günümüzde Minare	s.349
Resim 291: Kara Çelebi Camisi, Minare Gövdesinde Malzeme Farkı	s.350
Resim 292: Ulu Cami, Minare Külâhı	s.351
Resim 293: Şeyh Konevi Camisi, Minarede Şerefe Altındaki Süsleme	s.351
Resim 294: Şeyh Konevi Camisi, Gövde İçi ve Basamaklar	s.352
Resim 295: Üç Kuzular Camisi Gövde İçindeki Tuğlalar	s.352
Resim 296: Üç Kuzular Camisi Merdiven Basamakları	s.353
Resim 297: Yeşil Camisi, Minarelerden Biri	s.353
Resim 298: Sitti Hatun Camisi, Minare Gövdesi	s.354
Resim 299: Lami Çelebi Camisi, Minare	s.355
Resim 300: Sivasiler Camisi, Minare	s.356
Resim 301: Emir Sultan Camisi, Minare	s.357
Resim 302: Şehadet Camisi Minare	s.358
Resim 303: Alaeddin Camisinin Bahçe Duvarına Bitişik Çeşme	s.359
Resim 304: I.Murad Camisinin Bahçe Duvarına Bitişik Çeşme	s.359
Resim 305: Selçuk Hatun Camisinin Çeşmeleri,(Onarım Öncesi)	s.360
Resim 306: Selçuk Hatun Camisinin Çeşmeler	s.360
Resim 307: Zeyniler Camisi, Bahçe Duvarına Bitişik Çeşme	s.361
Resim 308: Hacılar Camisinin Bahçesindeki Çeşme	s.361
Resim 309: Zehra Hatun Çeşmesi	s.362
Resim 310: Atatürk Müzesi Bahçe Duvarın Bitişik Çeşmenin Yalak Taşı	s.362
Resim 311: Emir Sultan Camisi Batı Duvarındaki Çeşmenin Arka Duvarı	s.363

Resim 312: Ulu Caminin İç Kısımdaki Şadırvan	s.363
Resim 313: Yeşil Camisi İçindeki Şadırvan	s.364
Resim 314: Ulu Caminin Bahçesindeki Ahşap Sütunlu Şadırvan	s.364
Resim 315: Ulu Caminin Bahçesindeki Mermer Ayaklı Şadırvan	s.365
Resim 316:Hacılar Camisi, Sıvaları Yenilenmiş Alçı Mukarnaslar	s.365
Resim 317: Yıldırım Camisi, Güney Batı Tabhanesindeki Alçı Dolap	s.366
Resim 318: Yeşil Cami, Üst Kat Doğu Tabhanesindeki Alçı Ocak Nişi	s.366
Resim 319: Kara Şeyh Camisi, Üst Pencere Alçı İçlik Çerçevesi	s.367
Resim 320: Gir Çık Hamamı, Oluklu Kiremit Kaplaması	s.367
Resim 321: Atatürk Evi, Çatı Kaplaması Olarak Makine Kiremidi	s.368
Resim 322:Orhan Camisi, Güney Duvardaki Çini Kaplamalar	s.368
Resim 323: Koca Naip Camisi, Kalkan Duvarındaki Çini Kaplamalar	s.369
Resim 324: Demirtaş Camisi, Pencere Kemer Alınlığında Çini Kaplamalar	s.369
Resim 325:Yeşil Camisi, 2010 Yılı Onarımından Önce Dış Duvarlarda Çiniler	s.370
Resim 326:Yeşil Türbesi, 2010Yılı Onarımından Sonrasında Duvarda Çiniler	s.370
Resim 327: Yeşil Türbesi, Taçkapı Kavsarası	s.371
Resim 328:Yeşil Türbesi, İç Duvarlardaki Çini Kaplamalar(Çinilerdeki Renk Farkı Belli Olmaktadır)	s.371
Resim 329: Yeşil Türbesi, I.Mehmed'in Sandukası	s.372
Resim 330: Yeşil Türbesi, Diğer Sandukalar	s.372
Resim 331: Yeşil Camisi, Pencere Çevresindeki Çini Kaplamalar	s.373
Resim 332:Yeşil Camisi, Pencere Çevresindeki Çini Kaplamalar	s.373
Resim 333: Yeşil Camisi, Girişin Yanındaki Duvardaki Çini Kaplamalar	s.374
Resim 334: Yeşil Camisi, Giriş Eyvanının Battsındaki Müezzin Mahfili	s.374

Resim 335: Yeşil Camisi, Giriş Eyvanının Batısındaki Müezzin Mahfilinin Duvarları	s.375
Resim 336: Yeşil Camisi, Giriş Eyvanının Batısındaki Müezzin Mahfili Tavanı	s.375
Resim 337: Yeşil Camisi, Hünkar Mahfili, Genel Görünüm	s.376
Resim 338: Yeşil Camisi, Hünkar Mahfili, Kemer Karnı	s.376
Resim 339: Yeşil Camisi, Hünkar Mahfili, Zemin Döşemesi	s.377
Resim 340: Yeşil Camisi, Hünkar Mahfili Tavanı	s.377
Resim 341: Yeşil Medrese Batı Eyvan Tonozunun Çini Kaplamaları	s.378
Resim 342: II.Murad Camisi, Revakta Saçak Altındaki Çiniler	s.378
Resim 343: II.Murad Camisi, Taç Kapı Kemer Üstündeki Çiniler	s.379
Resim 344: II.Murad Camisi, Kuzey Cephesindeki Pencere Kemer Alınlığı	s.379
Resim 345: II.Murad Camisi, Mihrap Duvarındaki Çini Kaplama	s.380
Resim 346: Şehzade Mustafa- Cem Sultan Türbesi, İç Duvarlar, Pencere Kemer Alınlığı	s.380
Resim 347: Şehzade Ahmed Türbesi, Mihrap Duvarındaki Çini Kaplamalar	s.381
Resim 348: Kadem Eri Camisi, Minarede Şerefe Altındaki Çini Kaplamalar	s.381
Resim 349: Alay Bey Köşkü Duvarlarındaki Ahşap Kaplama	s.382
Resim 350: Şeyh Konevi Camisi, Üst Pencere Camları	s.382
Resim 351: Orhan Bey Camisi, Duvar Üzerinde Devşirme Mermer	s.383
Resim 352: Orhan Bey Camisi, Revak Zemininde Devşirme Malzeme	s.383
Resim 353: I.Murad Camisi, Üst Kat Revak Yan İkiz Kemerlerin Oturduğu Devşirme Mermer Sütun ve Sütun Başlığı	s.384
Resim 354: Umur Bey Türbesi, Zemindeki Mermer Döşeme	s.384

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1: Tez Kapsamında İncelenen Yapılar	s.385
Tablo 2: Tez Kapsamında İncelenen Yapılar	s.386
Tablo 3: Tez Kapsamında İncelenen Yapılar	s.387
Tablo 4: Tez Kapsamında İncelenen Yapılar	s.388
Tablo 5: Tez Kapsamında İncelenen Yapılar	s.389
Tablo 6: Tez Kapsamında İncelenen Yapılar	s.390
Tablo 7: Tez Kapsamında İncelenen Yapılar	s.391
Tablo 8: Tez Kapsamında İncelenen Yapılar	s.392
Tablo 9: Tez Kapsamında İncelenen Yapılar	s.393
Tablo 10: Tez Kapsamında İncelenen Yapılar	s.394
Tablo 11: Tez Kapsamında İncelenen Yapılar	s.395
Tablo 12: Moloz Ya da Kaba Yonu Taş Duvar	s.396
Tablo 13: Kesme Taş Veya Mermer Duvar	s.397
Tablo 14. Moloz Yada Kaba Yonu Taş-Tuğla Duvar	s.398
Tablo 15: Moloz Ya da Kaba Yonu Taş-Tuğla Duvar	s.399
Tablo 16: Moloz Ya da Kaba Yonu Taş- Tuğla Duvar	s.400
Tablo 17: Moloz Ya da Kaba Yonu Taş-Tuğla Duvar	s.401
Tablo 18: Moloz Ya da Kaba Yonu Taş- Tuğla Duvar	s.402
Tablo 19: Moloz Ya da Kaba Yonu Taş-Tuğla Duvar	s.403
Tablo 20: Moloz Ya Da Kaba Yonu Taş Duvar	s.404
Tablo 21: Kesme Taş- Tuğla Duvar	s.405
Tablo 22: Kesme Taş-Tuğla Duvar	s.406
Tablo 23: Kesme Taş-Tuğla Duvar	s.407

Tablo 24: Kesme Taş-Tuğla Duvar	s.408
Tablo 25: Taş-Mermer Kemer	s.409
Tablo 26: Taş-Mermer Kemer	s.410
Tablo 27: Taş-Mermer Kemer	s.411
Tablo 28 Taş –Mermer Kemer	s.412
Tablo 29: Tuğla Kemer	s.413
Tablo 30. Tuğla Kemer	s.414
Tablo 31: Tuğla Kemer	s.415
Tablo 32: Tuğla Kemer	s.416
Tablo 33: Taş- Tuğla Kemer	s.417
Tablo 34: Taş –Tuğla Kemer	s.418
Tablo 35: Taş-Tuğla Kemer	s.419
Tablo 36: Taş-Tuğla Kemer	s.420
Tablo 37: Taş-Tuğla Kemer	s.421
Tablo 38: Taş-Tuğla Kemer	s.422
Tablo 39: Taş-Tuğla Kemer	s.423
Tablo 40: Taş-Tuğla Kemer	s.424
Tablo 41: Taş veya Mermer Ayak, Sütun	s.425
Tablo 42: Taş veya Mermer Ayak, Sütun	s.426
Tablo 43: Taş-Tuğla Ayaklar	s.427
Tablo 44: Taş-Tuğla Ayaklar	s.428
Tablo:45 Taş-Tuğla Ayaklar	s.429
Tablo 46: Taş-Tuğla Ayaklar	s.430
Tablo 47: Çini Kaplamalar	s.431

Tablo.48:Çini Kaplamalar	s.432
Tablo 49: Çini Kaplamalar	s.433
Tablo 50: Çini Kaplamalar	s.434

GİRİŞ

Erken Osmanlı dönemi Bursa yapılarında malzeme, çeşitliliği ve uygulama teknikleri bakımından ilgi çekicidir. Bölgede kaliteli taş ocaklarının bulunmaması ve devletin kuruluş dönemindeki iktisadi yetersizlik özellikle moloz taş veya kaba yonu diye bilinen malzemenin kullanımı kılmış ve bu da Bizans yapılarındaki etkilere de bağlı olarak, neredeyse Bursa'ya mahsus bir taş-tuğla duvar veya almaşık duvar tekniğinin gelişmesini sağlamıştır.

Biz bu çalışmamızda, Osmanlı döneminde Bursa'da inşa edilen yapıları inşa ve süsleme malzemeleri açısından incelemek, elde edilen bilgiler ışığında, malzemelerin Bursa'da Osmanlı mimarisinin gelişiminde etkin olup olmadığını ayrıca malzemelerin, tarihlendirilemeyen yapıların tarihlendirilmesinde etkili olup olamayacağını eğer etkili ise ne derecede etkili olduklarını tespit etmek ve yapı malzemelerinin, Bursa'da Osmanlı mimarisindeki uygulama içindeki seyrini belirlemeyi istedik.

Çalışmamız için ilk olarak kaynak araştırması yaptık. Kütüphanelerden, konumuz ile doğrudan ya da dolaylı olarak ilgili olan kitap, makale ve tezleri tespit edip inceledik. Ayrıca Y.Ö.K un internet sitesinde kayıtlı olan tezlerden konumuz ile ilgili olan lisansüstü tezleri de inceledik. Kaynak araştırmalarımız sırasında, tez konumuzu doğrudan ilgilendiren kaynakların fazla sayıda olmaması buna karşın mimari ile ilgili kaynaklarda, konunun gereği olarak, incelenen yapıların malzemelerine kısaca değinilmesi, konunun araştırılması ihtiyacını ortaya koymuştur. Zira bu çalışmalarda yapıların planları ve mimari özelliklerinden bahsedildikten sonra inşa malzemesi/ malzemeleri ve varsa süsleme malzemesi hakkında kısaca bilgi verilmeyle yetinilmiştir. Kaynak araştırmamızı yapar iken bir yandan da tez çalışmamızın kapsamına giren yapıları tespit ettik. Bu yapıların kronolojik listesi tezimizin "Ekler" başlığı sunulmuştur. Tespit ettiğimiz yapılar incelenmiş, büyük bir kısmının ölçüleri alınmış ve yapıların fotoğrafları çekilmiştir. Ölçü alma aşamasında karşılaştığımız bir sorun, duvarların inşasında kullanılan taş ve tuğlaları duvar yüzeyinde belirli bir seviyeye kadar ölçmemizdir. Bu seviyeden yukarıdakileri ise ölçülen örneklere bakarak değerlendirdik.

Bursa'nın fethinden Cumhuriyetin ilanına kadar olan dönemde, Bursa'nın şehir merkezinde ve merkeze bağlı ilçelerde inşa edilen dini ve sivil yapılar tez çalışmamızın kapsamı dahilindedir. Tez çalışmamız içinde 335 adet yapı incelenmiştir. Bu yapıların çoğunluğunu dini yapılar teşkil etmektedir. Günümüze ulaşan sivil yapı sayısı azdır ve bu yapıların çoğu XIX. yüzyılda inşa edilmiştir. Ayrıca günümüze gelen yapıların büyük kısmı yakın zamanda onarım geçirmiş ve orijinalliklerinden büyük ölçüde uzaklaşmıştır ya da Cumalı Kızık evlerinde olduğu gibi oldukça harap haldedir. Bundan dolayı bu tür yapılar tez kapsamı dışında tutulmuştur.

Tez, belirlenene dönemdeki Bursa yapılarının sayı ve nevinin fazlalığı, malzemenin çeşitliliği ve uygulama tekniklerinin farklılığı nedeniyle altı kısımda incelenmiştir. Birinci kısımda "Taşıyıcılar" başlığı altında duvarlar, kemerler, ayak ve sütunlar ve nihayet kasnaklar materyallerine göre tespit edilip değerlendirilmiştir. İkinci kısım, örtülere ayrılmış, yapıların kubbe, tonoz, külah ve tavan gibi üst örtüleri malzemelerine göre gruplandırılıp örneklendirilmiştir. Üçüncü kısım, "Tamamlayıcılar" olarak belirlenmiş, burada kapı ve pencereler, korkuluk ve parmaklıklar, döşemeler, korniş ve saçaklar ele alınmış, aynı metot burada da uygulanmıştır. Dördüncü kısım, özellikle camilerde yer alan liturjik elemanlara ayrılmış, mihraplar, minberler, va'z kürsüleri, minareler, çeşme ve şadırvanlar bu kısımda değerlendirilmiştir. Beşinci kısımda müteferrik materyaller ele alınmıştır. Burada sıva ve kaplamalar, camlar, boyalar incelenmiştir. Devşirme malzeme, ayrı bir başlık altında değerlendirilmiş ve altıncı kısım buna tahsis edilmiştir. Çalışmada sonuç ve kaynaklar kısmından sonra gelen "Ekler" kısmında tablolara ve resimlere yer verilmiş ve bütün materyal, değişik yönleriyle bu tablolarda daha kolay şekilde gösterilmeye çalışılmıştır. Teze, çoğu tarafımızdan çekilmiş 354 resim eklenmiştir.

Çalışmamızın konusunu doğrudan ilgilendiren yani malzeme ve duvar tekniğini ele alan kaynakların sayısı fazla değildir. Biz bu bölümde, tez çalışmamızda faydalandığımız başlıca kaynaklardan bahsedeceğiz. Ömer Lütfi Barkan'ın *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı (1550-1557)* Cilt:1-2, T.T.K. Yayınları, Ankara. 1972(Cilt:1),1979(Cilt:2) adlı kitabının birinci cildinin üçüncü bölümü konumuz ile ilgilidir. Bu bölümde, Süleymaniye Camisi ve İmaretinin inşaatı için

gerekli olan tuğla kiremit, kireç, demir, kurşun ve ahşap malzemenin (kerestenin) temin edilmesi ve nakil işlerinin nasıl gerçekleştirildiği, muhasebe defterlerine dayanılarak anlatılmıştır. Ayrıca, taş ocaklarından taşların temini, nakil aşamaları ve bunlar için ödenen ücretler belirtilmiştir. Kitabın ikinci cildinde “İnşaata Ait Emir ve Fermanlar” konusu ele alınmıştır. Bu cildin ikinci bölümü, “İnşaat İçin Lüzumlu Taşların Tedariki ve İşlenmesi İle İlgili Belgeler” adını taşımaktadır. Bu bölümde taş, kereste, demir, kurşun, kiremit, tuğla ve kirecin tedariki ve nakli için verilen emir ve fermanlardan bahsedilmiştir. Ayrıca, “Tezyinat İşlerinde Çalışan Sanatkarların İsimleri, Ücretleri ve Kullandıkları Malzemenin Nev’i ve Miktarı” adlı bölümde ise yapının süslenmesinde kullanılmış olan malzemeler ve bu işte çalışan sanatçıların isimleri ve aldıkları ücretlerden bahsedilmiştir. Bu özellikleriyle kitap, alanımız için önemli bir kaynak olmuştur.

Ülker Erginsoy’un *İslam Maden Sanatının Gelişmesi*, (İstanbul, 1978), adlı kitabının “İslam Maden Sanatında Kullanılan Madenler ve Teknikleri” adlı bölümü konumuz ile ilgilidir. Bu bölümde, madenler ve çeşitleri (altın, gümüş, bakır, kurşun, tunç, pirinç, demir, çelik, cıva) tanıtılmış, madenlerin yapım ve süsleme teknikleri anlatılmıştır.

En erken dönem inşa malzemelerinden biri olan kerpiç ve onun gelişmiş hali olan tuğlayı ele alan bir eser, Ömür Bakırer’ tarafından yazılan *Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Dönemi Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı*,(1981) adlı kitaptır. İki cilt halinde yayınlanan bu kitabın birinci cildinin giriş bölümünde, kronolojik sıra takip edilerek, Ortadoğu, Orta Asya, Anadolu’da Neolitik dönemden itibaren inşa faaliyetlerinde hangi malzemelerin kullanıldığı belirtilmiştir. Daha çok, konunun gereği olarak, tuğla ve tuğlanın prototipi olabilecek kerpicing tarihsel gelişimi verilmiş, kerpiçten tuğlaya geçiş aşamaları ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Daha sonraki bölümlerde ise Selçuklu öncesi Anadolu’da tuğla kullanımından bahsedilerek ana konuya (Selçuklu Döneminde Anadolu’da Tuğla Kullanımı) geçilmiştir. Bu konu ayrıntılı olarak ele alınmış olup yapılar üzerinde tuğla örgü biçimleri, kaplama ve derz gibi konular ayrı ayrı incelenmiş ve her biri örneklerle açıklanmıştır. Ayrıca teknikler ayrı ayrı listelenmiş olup yazı ve ifadeler (yapı örnekleri) fotoğraflar ile desteklenmiştir.

Osmanlı mimarisinin ana inşaa malzemesi olan küfeki taşı ile ilgili geniş bilgilere yer veren bir kaynak, Behçet Ünsal ve Ayşe Taluy'un beraber yazdığı, *Kalkerler ve Küfeki Taşının Tahrip Nedenler, Bozulma Şekilleri ve Onarım Nedenleri* adlı kitaptır. Bu kitapta, kalkerler ve bir kalker çeşidi olan küfeki taşının, ocaktan çıkarılıp yapı inşasında kullanımına kadar olan süreçten bahsedildikten sonra bu taşın tahrip olmasına neden olan etkenler ve tahrip şekilleri, çizimler eşliğinde anlatılmıştır. Ayrıca küfeki taşının korunması için gerekli olan yöntemler de anlatılmıştır.

XV. yüzyılda inşa edilen Osmanlı dönemi yapılarında kapı kanadı, pencere ve dolap kapakları, minberler gibi, ahşap malzemeden yapılmış öğeler, Ayla Ersoy'un *XV. Yüzyıl Ağaç İşçiliği* adlı kitabında teknikleri ile beraber anlatılmıştır. (Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1993) Kitapta, ahşap yapım ve süsleme teknikleri, tekniği kullanıldığı örnekler ile birlikte anlatılmış olup, kitapta anlatılan örneklerin ağacın cinsi de belirtilmiştir.

Yapıların inşa ve süsleme malzemelerinin Osmanlı dönemindeki isimleri ve çeşitlerinden bahseden Neslihan Sönmez'in yazdığı *Osmanlı Dönemi Yapı ve Malzeme Sözlüğü* adlı kitabı önemlidir. Bu kitapta, Osmanlı dönemine ait yapıların inşa ve süslemesinde kullanılan malzemelerin Osmanlı döneminde nasıl isimlendirildiği, bu malzemelerin piyasada bulunan biçimleri anlatılmış olup bazı terimlerin çizimlere de yer verilmiştir.

Erol Gürdal, N.Toydemir ve Leyla Tancan tarafından yazılan *Yapı Elemanı Tasarımında Malzeme* (Literatür Yayınları, İstanbul, 2000) adlı kitabın "Yapı Tasarımında Etkili Olan Etmenler" adlı bölümünde yapı tasarımında etkili olan etmenler, sınıflandırılıp ayrı ayrı açıklanmıştır. "Malzeme Özellikleri" adlı bölümde, yapıların inşasında kullanılan malzemelerin fiziksel, mekanik ve kimyasal özelliklerinden bahsedilmiştir. Daha sonraki bölümlerde ise yapı elemanı ve yapı malzemesi üzerinde su, yangın gibi etkenlerin yarattığı sorunlar ayrıntılı olarak ele alınmış ve bu sorunların giderilmesi için gerekli olan tedbirlerden bahsedilmiştir.

1300-1453 yılları arasında inşa edilen Osmanlı yapılarında taş süslemeyi taş süslemeyi ele alan bir çalışma, Yıldırım Özbek'in *Osmanlı Beyliği Mimarisinde Taş Süsleme* (Ankara, 2002) adlı kitabıdır. Bu kitapta, Osmanlı mimarisinin adı geçen

dönemde inşa edilen yapılarında görülen taş süsleme, teknikleri ile birlikte, örnekler eşliğinde anlatılmıştır.

İhsan Erol'un *Yapılarda Taşıyıcı Sistemler* adlı kitabında (Karaelmas Üniversitesi Yayınları, Zonguldak, 2007) taşıyıcı sistemin tanımı yapıp, taşıyıcı sistem kapsamına giren unsurları ve taşıyıcı sistem malzemeleri ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Ayrıca Bizans ve Osmanlı mimarisinde kullanılan taşıyıcı sistemlerin karşılaştırılması da yapılmıştır.

Tez konumuzu doğrudan ilgilendiren kaynaklar arasında makaleler de önemli yer tutmaktadır. Erken Osmanlı dönemi yapılarının çoğunun duvar tekniği olan Almaşık Duvar Tekniği ile ilgili olarak, Afife Batur tarafından yazılan "*Osmanlı Camilerinde Almaşık Duvar Tekniği*" (Anadolu Araştırmaları Dergisi, S.2, İstanbul, 1970, ss.135-217) adlı makalesi, çalışmamızda kullandığımız başlıca kaynaklardan biridir. Bu makalede, Bizans mimarisinin son dönemine ait yapıların duvar tekniği ve inşa malzemesi ile Erken Osmanlı dönemine ait yapıların duvar tekniği ve inşa malzemeleri arasında etkileşim vurgulanmıştır. Bu iki döneme ait yapıların duvarlarındaki taş-tuğla sıralarındaki benzerlik ve farklılıklar ortaya çıkarılmıştır. Bu makalede Bizans dönemine ait son dönemi ve Erken Osmanlı dönemine ait yapılar anlatılmıştır.

Ayşıl T.Yavuz'un yazdığı "*Onarımlarda Almaşık Duvarların Derzlenmesi*" (Rölöve ve Restorasyon Dergisi, I.Restorasyon Semineri Özel Sayısı, V.G.M Yayınları, 1982, ss. 71-77) adlı makalesinde Almaşık duvar tekniği ile inşa edilen yapıların onarımlarında, duvarların derzlenmesi çalışmalarında dikkat edilmesi gereken hususlar ve derzleme yöntemleri anlatılmıştır. Onarımlarda duvarlarında bu yöntemin uygulandığı yapı örneklerine de yer verilmiştir.

Yıldız Ötügen'in "*Bizans Duvar Tekniğinde Tektonik ve Estetik Çözümler*"(Vakıflar Dergisi, Sayı: XXI, Ankara, 1990, ss. 395-410) adlı makalesinde Bizans mimarisine ait bazı yapıların duvarlarında uygulanmış olan "gizli hatlı tekniği" ve "derz üzerinde çizgiler" adlı teknikler anlatılmış olup bu teknikler ile ilgili diğer yayın ve araştırmalar tanıtılmıştır. Ayrıca bu iki tekniğin kullanıldığı yapıların listesine de makale içinde yer verilmiştir. Bu makalede Geç Bizans ve Erken Osmanlı yapıları arasındaki etkileşime dikkat çekilmiş olup bu iki tekniğin

uygulandığı yapılar, tekniğin uygulama alanına vurgu yapılarak anlatılmıştır. Ayrıca anlatılan yapıların fotoğrafları da makale içinde yer almıştır.

Ömer Özyiğit'in yazdığı "Alaturka Kiremidin Oluşumu" (Sanat Tarihi Dergisi, Cilt: V, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1990, ss: 149-180) adlı makalesinde, alaturka kiremitlerin tanımı, boyutları, çatı ve az sayıda kubbe üzerinde yerleştirme biçimlerinden bahsedildikten sonra Antik çağ ağırlıklı olarak o çağdan Bizans döneminin sonuna kadar, alaturka kiremidin tarihsel gelişimi verilmiştir. En son bölümde ise XV. yüzyıldan günümüze kadar olan zaman içinde, alaturka kiremidinin gelişimi anlatılıp, daha önceki bölümlerde verilen bilgiler değerlendirilmiştir.

Malzeme ile ilgili bir başka kaynak, Zeynep Mercangöz tarafından yazılan "Batı Anadolu'daki Türk Yapılarının Duvar Tekniği ve Tuğla Süslemelerinin Kaynağı Üzerine Düşünceler", (9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, C.II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985, ss. 485-495) adlı bildirisidir. Bu bildiride, Bizans dönemi yapıları ile Erken Osmanlı Dönemi yapılarının duvarları arasındaki benzerliğe dikkat çekilmiş olup, Almaşık Duvar Tekniğinin Roma çağına kadar indiği belirtilip, bu tekniğin hangi bölgelerde sık uygulama alanı bulduğu ifade edilmiştir. Ayrıca bu tekniğin nasıl uygulandığı Bizans dönemi tuğla hatılların, önceki dönemlere göre daha çarpıcı ve yaygın hale geldiği vurgulanmıştır. Batı Anadolu bölgesindeki Türk yapılarının duvar tekniği ve tuğla süslemelerinin oluşturulmasında, bu bölgedeki Bizans dönemine ait yapıların duvarlarından etkileşim olduğuna dikkat çekilmiştir.

4-5 Temmuz 2005 yılında yapılan XII. Dünya Mimarlık Kongresinde, malzeme ve mimarlık konusunu ele alan bildiriler sunulmuş olup, bu bildiriler bir kitap halinde yayınlanmıştır. *Geçmişten Günümüze Anadolu'da Malzeme ve Mimarlık* adlı bu bildiri kitabında konumuz ile ilgili bildiriler bulunmaktadır. Bu bildirilerde malzeme ile mimarlık arasında var olan ilişki üzerinde durulmuştur. Bu kitapta yer alan, Erhan Bıçakçı'nın "Tarih Öncesi Devirlerde Malzeme ve Mimarlık" adlı bildirisinde, ilk inşa faaliyetlerinin görüldüğü Neolitik dönemden itibaren tarih öncesi devirlerde kullanılan malzeme ile o dönemlerin mimarisi arasındaki ilişki anlatılmıştır. Aynı kitapta yer alan, Turgut Saner'in "Yunan ve Roma Mimarisinde Malzeme ve Mimarlık" adlı bildirisinde, adı geçen dönemlerden günümüze gelen yapı örnekleri tanıtılarak bu örnekler üzerinden o dönemlerdeki

malzemeler ve mimarlık arasındaki ilişki ele alınmıştır. Bildiride, ele alınan yapı örneklerinin fotoğrafları da mevcuttur. Aynı kitaptaki, Aysıl T. Yavuz'un "Selçuklu Döneminde Malzeme ve Mimarlık" adlı bildirisinde, Selçuklu dönemine ait yapıların inşası ve süslemesinde kullanılan malzemeler ve bu malzemelerin, bu dönem mimarisinin gelişimine olan etkisi belirtilmiştir.

Ömür Bakırcı'nın "*Selçuklu Döneminde İnşa Edilen Bazı Akşehir Yapılarında Malzeme Kullanımı*", (Sanat Tarihi Araştırmaları, Prof. Dr. Haşim KARPUZ'a Armağan, Konya, Şubat, 2007, ss. 51-64) adlı makalesinde, Selçuklu döneminde Akşehir'de inşa edilen beş yapı incelenmiş ve bu yapılarda malzeme kullanımı ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Yapılar, kronolojik olarak ayrı ayrı tanıtılıp aralarındaki, malzeme kullanımı açısından, benzerlik ve farklılıklar belirtilmiştir. Bu yapıların hepsinde taş ve tuğla kullanımının olduğu, iki yapıda da çini kullanımına ait örneklerin görüldüğü ifade edilmiş olup, Akşehir'deki bu yapılar ile aynı dönemde Konya'da inşa edilen yapılar arasında bir bağ olduğu sonucuna varılmıştır. Makalenin sonunda ise anlatılan yapılara ait fotoğraflar bulunmaktadır.

Remzi Duran'ın "*Osmanlı Dönemi Konya Yapılarında Madeni Pencere Şebekeleri*" (Konya Kitabı, S.X, Konya 2010, ss. 291-312) adlı bildirisinde, pencere şebekelerinin tanımı ve yapım teknikleri kısaca anlatılmış olup, bu şebekelerin dini ve sivil yapılardaki kullanım alanları ve çeşitlerden bahsedilmiştir. Konya'da pencere şebekelerinin yapımında kullanılan madenlerin temini ve Osmanlı dönemi Konya yapılarında pencere şebekelerinin kullanımı, örnekler üzerinden anlatılmıştır. Bildirinin sonunda yer alan "Değerlendirme ve Sonuç" kısmında, Klasik ve Geç Dönem Osmanlı yapılarında madeni pencere şebekelerinin kullanım alanları ve tekniklerine değinilmiştir. "Katalog" kısmında ise incelenen 25 yapının 46 adet fotoğrafı yer alır.

Alper Birsnel'in *Bursa Dini Mimari Yapılarında Görülen Taş, Tuğla, Kalemşi, Ahşap, Çini ve Maden Süsleme Çeşitlerinin İncelenmesi, Fotoğraflarla Belgelemesi* adlı yüksek lisans tezinde (Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Resim-İş Bölümü, Grafik Ana Sanat Dalı, 1995) Bursa'da Osmanlı döneminde inşa edilen cami ve türbelerde yer alan taş, tuğla, kalemşi, ahşap, çini, ve maden süslemelerinin çeşitleri, yapı üzerinde görüldüğü yerler belirtilmiştir. Bu tezde

XIV-XV.yüzyılda inşa edilen dini yapılar incelenmiş, adı geçen malzemeler, süsleme özellikleri açısından ele alınmıştır.

Büke Yosunkaya'nın. *Bursa ve İznik'teki Erken Osmanlı Dönemi Yapılarında Devşirme Malzeme Kullanımı* adlı yüksek lisans tezinde (Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı, Mimarlık Kuramı Programı, 2007) devşirme malzemenin tanımı ve devşirme malzeme kullanımının sebepleri ve çeşitli dönemlerdeki devşirme malzeme kullanımının nasıl olduğuna değinildikten sonra Beylikler ve Osmanlı döneminde devşirme malzeme kullanımının sebepleri ve bu dönemlerde devşirme malzemelerin nasıl elde edildiği, nerelerde hangi işlevlerle kullanıldığı anlatılmıştır. Osmanlı mimarisinde devşirme malzeme kullanımı hakkında bilgi verilmiştir. İznik ve Bursa'da inşa edilen Erken Osmanlı dönemine ait yapılarda hangi devşirme malzemelerin yapıların nerelerinde kullanıldığı, yapılar üzerinden ayrı ayrı anlatılmıştır. Yapı örneklerinin fotoğraflarına da tezde yer verilmiştir.

Sedat Bayrakal'ın *Erken Osmanlı Dönemi Minberleri(1300-1500)*(Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı,200.) adlı doktora tezinde1300-1500 yılları arasında Bursa, Edirne, Ankara, Manisa, İstanbul, Bergama'da inşa edilen camilerin minberleri de ele almaktadır. Bu tez çalışması kapsamında adı geçen yerlerde inşa edilen 25 adet caminin minberleri tanıtılmıştır. Bu kadar geniş bir zaman dilimi içinde inşa edilen çok sayıda camiden sadece 25 tanesinin minberinin tez kapsamına alınmasındaki tercihin nedeni anlaşılmamıştır. Konumuz ilgili olarak bu tezde iki adet minbere yer verilmiştir. Ulu Caminin ahşap, Umur Bey Namazgahının mermer minberleri, yapım ve süsleme teknikleri ile birlikte anlatılmıştır. Tezde en azından, büyük kısmının orijinal olduğu hususunda, E.H Ayverdi'nin Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri adlı kitabında vurgu yaptığı, boyut olarak olmasa da süsleme olarak Ulu Caminin minberine benzer olan ve onunla aynı teknik kullanılarak yapılan Başçı İbrahim Camisinin minberine de yer verilmesi gerekirdi.

Osmanlı tarihinde Bursa'nın fethi, önemli bir safhayı teşkil eder. Bursa'nın fetih süreci, Koyunhisar savaşı ile başlamıştır. Bu savaşta, Bursa'nın batısındaki Kite Kalesi alınmıştır. 1308 yılında kuşatma altına alınan şehirde 1315 yılında Ak Timur ve Balabancık inşa edilerek fetih çalışmalarına hız verilmiş ve nihayet 2

Cemaziyelevvel 726/6 Nisan 1326 yılında Orhan Bey'e teslim edildi.¹ Orhan Bey, kale içindeki manastırı camiye çevirip yanına bir saray inşa ettirdi. Bursa, Orhan Bey döneminde (1324-1362) devlet merkezi oldu.²

Bursa, fethedildiğinde sadece hisar ve çevresinden ibaret idi. Orhan Bey dönemi ile birlikte şehirleşme çalışmaları başlamış, ilk önce kale ve çevresinde yeni mahalleler oluşturulup buralarda cami, medrese ve hamam yapıları inşa ettirilmiştir. Ayrıca, kalenin doğusunda, H.740-741/M.1339-1340 yılında cami, imaret, medrese, hamam ve handan oluşan külliyesini inşa ettirdi.³ Bundan sonraki dönemlerde de şehir, gelişmeye devam etti ve Bursa'da padişahlar ve hanedan mensupları tarafından yapılar inşa ettirildi. I.Murad döneminde (1362-1389), şehrin batısında, Çekirge'de külliye inşası ile birlikte yerleşim ve gelişme başladı. Çekirge'de Bizans dönemine ait kaplıcaların bulunması ve bir yerleşimin varlığı, I.Murad'ın burayı seçmesinde etkili olmalıdır. Çekirge'de külliyesinin yanı sıra, bazı Bizans yapıları üzerine hamamlar inşa ettiren I.Murad ayrıca, o dönemde Bursa'nın merkezi konumunda olan Orhan Bey Camisinin çevresinde bir hamam yaptırmıştır. I.Murad'dan sonra tahta geçen I.Bayezid'in döneminde (1389-1402), şehir hızla gelişmiştir. Şehrin doğu ucuna külliyesini inşa ettiren I.Bayezid, Ulu Camiyi yaptırmıştır.1402-1413 yılları arasındaki zaman dilimi Osmanlı devleti için fetret dönemidir. Bu dönemde yaşanan taht kavgalarından galip çıkan ve tahta geçen I.Mehmed dönemi (1413-1421) ile birlikte, fetret devrinde duran inşa faaliyetleri yeniden hız kazanmıştır. Bu dönemde, şehrin doğusunda Yeşil Külliyesi inşa edildi ve bununla birlikte Sedbaşı ve Emir Sultan civarlarına doğru yerleşim oldu. II. Murad döneminde(1421-1451) şehir büyümeye başlamış, başta II. Murad külliyesi olmak üzere şehrin çeşitli yerlerinde yapılar inşa edilmiştir. 29 Mayıs 1453 yılında İstanbul'un fethi ile birlikte, Bursa, eski önemini kaybetmiş, İstanbul devlet merkezi olmuştur. II. Mehmed ve ondan sonra gelen padişahlar İstanbul'da yaşamış ve İstanbul'un imarı için çalışmalar yapılmıştır. Bu gelişmeler sonucunda Bursa, gerilemesine rağmen II. Mehmed dönemindeki ekonomik gelişmelerden faydalandı.⁴ II.Murad ve ardından gelen II.Mehmed dönemi, Bursa'da en fazla yapı inşasının görüldüğü dönemlerdir. Hızı

¹ İsmail H.Uzunçarşılı,,**Büyük Osmanlı Tarihi**, Cilt.1, 7.Baskı, T.T.K Yayınları, ss. 117-118.

² Halil İnalçık,"Bursa",**TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt.6, TDV Yayınları, İstanbul, 1992, s. 446.

³ İnalçık, s. 118.

⁴ İnalçık, s. 447.

kesilmekle beraber XVI. yüzyılda da yapı inşasına devam edilmiştir. Ayrıca, Muradiye’de hanedan üyelerine medfen olan hazireye önemli türbeler inşa edilmiştir. XVII. yüzyılda ise imar faaliyetlerinin daha da azaldığı görülmektedir. XVI. yüzyıldan sonraki yüzyıllarda, sultanlar yapı inşa ettirmemiş inşa faaliyetleri hanedan mensupları ya da Bursa’nın yerel zenginleri tarafından yürütülmüştür. XVIII. yüzyıldan günümüze ulaşan yapı sayısı bir kaç geçmez. Bu dönemden Bu yüzyılda yapılmış yapılar günümüze ulaşmamış olsa bile, bu sayı bize bu yüzyılda imar faaliyetlerinin durma noktasına geldiğini ortaya koyar. Buna karşılık XIX. yüzyıl, özellikle sivil mimari örnekleri itibarıyla inşa faaliyetlerinde hızlı bir artış dikkat çeker. XX. yüzyılın ilk çeyreğinde küçük boyutlu camilerin inşa edildiği görülür.

İnsanların, gelişimini en uzun sürede tamamladığı Neolitik dönemde inşa faaliyetlerine başlanmış, ilk olarak sazlıktan ve kerpiçten evler inşa edilmiştir. Bu dönemde kullanılmaya başlanan inşa malzemelerinden biri olan kerpiç, içine saman sapları karıştırılan balçığın, kalıplanarak, güneşte kurutulması ile elde edilen dayanıksız bir malzemedir.⁵ Kerpiç balçığının ayrıca harç, duvar ve taban sıvası, üst örtü olarak kullanılan düz damların kaplama malzemesi olarak da kullanıldığı görülmüştür.⁶ Anadolu’daki Hacılar yerleşmelerinin M.Ö 7000 yılına tarihlenen tabakasında ve Orta İran’daki Siyalk yerleşmelerinin M.Ö 5000-4000 yılları arasına tarihlenen tabakalarında yapılan kazılardan, konutların inşasında saman katkılı çamurun el ile yoğurulup güneşte kurutulması ile oluşturulan kerpicing kullanıldığı ve sağlamlığı sağlamak için kerpiç duvarların kalın bir çamur sıva tabakasıyla kaplandığı anlaşılmıştır.⁷ Kerpicing kalıp ile biçimlendirilmesi, kerpiç üretiminde Neolitik dönem için ileri bir aşamayı teşkil etmiştir. Hacılar’da Geç Neolitik ve daha sonra gelen Kalkolitik döneme ait yerleşimlerde taş temel üzerine yükselen duvarların inşasında kalıp ile biçimlendirilmiş kerpiç kullanılmıştır.⁸ Mezopotamya, bataklık ve balçık bir bölgedir. Burada kurulan devletlerin mimarisinde ana yapı malzemesi, burada bol bulunan balçıktan hazırlanan, güneşte yahut fırında kurutulan

⁵ Doğan Hasol, **Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü**, 5.Baskı, Y.E.M Yayınları, İstanbul, 1993, s.253.

⁶ Erhan Bıçakçı, “Tarih Öncesi Dönemlerde Malzeme ve Mimarlık İlişkisi”, **Geçmişten Geleceğe Anadolu’da Malzeme ve Mimarlık**, XII.Dünya Mimarlık Kongresi, TMMOB, İstanbul Büyükşehir Şubesi Yayınları, 4-5.07.2005, İstanbul, 2005, s. 21

⁷ Ömür Bakırer, **Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Döneminde Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı**, Cilt:1, Ankara, 1981, (Selçuklu), ss. 1-2

⁸ Bakırer, Selçuklu, s. 2, Gina Pischel, **Sanat Tarihi Ansiklopedisi**, Cilt:1, Görsel Yayıncılık, İstanbul, 1981, s. 23

kerpiçtir. Bu malzeme, bir tapınak tipi olan Zigguratların inşasında tercih edilmiştir. Kerpiç, Yunan mimarisinin de ana inşa malzemelerinden biridir. Antik Yunan konut mimarisinde yaygın olarak kullanıldığı düşünülen kerpicin, anıtsal mimari yapıların inşasında da kullanıldığı bilinmektedir. Ayrıca, M.Ö. VIII. ve VII. yüzyıllara tarihlenen tapınaklar, kerpiç ve taşın birlikte kullanılması ile inşa edilmiştir.⁹ Kerpiç, Orta Asya, İran ve Anadolu bölgesinde de sık kullanılan bir malzeme olarak karşımıza çıkmaktadır. Orta Asya bölgesinde evlerin inşasına kerpiç kullanımı olmuştur.¹⁰ Ayrıca Anadolu uygarlıklarından Hititlerin Erken ve Orta Hitit çağlarında, Frigler ve Urartuların mimarisinde de kerpiç kullanılmıştır.¹¹ Şöyle denilebilir ki, ilk inşa malzemelerinden biri olan ve inşa, kaplama ve sıva işlerinde kullanılan kerpiç, geniş bir coğrafyada ve her dönemde kullanım alanı bulmuştur. Kerpicin fırınlanarak pişmiş tuğla aşamasına geçişi, M.Ö 3500 lerde muhtemelen Mezopotamya bölgesinde gerçekleşmiştir. Bu aşamanın sonucunda, bir süre kerpiç ile tuğla, duvarların inşasında beraber kullanılmıştır. Mezopotamya ve yakın çevrelerde görülen bir uygulama, işlev açısından önemli yapılarda tuğla, diğer yapılarda kerpiç ile inşa edilmesi, uzun süre devam etmiştir. Bir süre sonra ise, yapı inşasında kerpicin önüne geçmiştir. Mezopotamya bölgesinde kurulmuş devletlerden biri olan Asurluların askeri mimarisinde tuğla ve sırlı tuğla kullanımı görülmüş ayrıca bir başka devlet, Babillilerin mimarisinde de tuğla kullanılmıştır. Yunan mimarisinin erken dönemlerinde, konutlar ve bazı sosyal yapıların inşasında kerpiç kullanılmış iken M.Ö. VII. yüzyıldan itibaren tuğla kullanımı görülmektedir.¹² Tuğla Roma mimarisinde de tercih edilen bir malzeme olmuştur. Tamamen tuğla ile inşa edilmiş yapı örnekleri ile beraber duvarlarında, hatıl amaçlı dikey tuğla kullanılan yapılar da mevcuttur. Ayrıca, duvarda hatıl amaçlı, dikey tuğla kullanımı da olmuştur. Hamamlarda ise zemin, kare ya da yuvarlak tipli tuğla ayaklar üzerine yükseltilecek inşa ediliyordu.¹³ Orta Asya, Türkistan ve Horasan bölgelerinde tuğla ile kerpicin birlikte kullanımı olmakla beraber, bazı bölgelerde kerpicin tuğlaya

⁹ Turgut Saner, "Yunan ve Roma Dönemlerinde Malzeme ve Mimarlık İlişkisi", **Geçmişten Günümüze Anadolu'da Malzeme ve Mimarlık**, XII. Dünya Mimarlık Kongresi, T.M.M.O.B, İstanbul Büyükşehir Şubesi Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 62-63 .

¹⁰ Celal Esat Arseven, **Türk Sanatı**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1970, s.34.

¹¹ Rudolff Noumann, **Eski Anadolu Uygarlığı**, T.T.K. Yayınları, Ankara, 1985, ss. 34- 35

¹² Bakırcı, s. 3, Pischel, ss. 36-37.

¹³ Behçet Ünsal, **Mimari Tarihi**, İstanbul Teknik Okulu Yayınları, İstanbul, 1949s.516, Ayrıca bkz. Saner, s. 65.

nazaran daha yaygın kullanıldığı, kazı sonuçlarına bakılarak anlaşılmıştır. Çu, Fergana ve Talas bölgelerinde yapılan kazılardan, M.S.VI-XII. yüzyıllar arasındaki dönemde, konutların kerpiç ile inşa edildiği anlaşılmıştır. M.S IX. yüzyıla tarihlenen, Uygur dönemine ait yerleşmelerde yapılan kazılardan kerpicin inşa malzemesi olarak tercih edildiği anlaşılmıştır. Harezm bölgesinde, IX-X. yüzyılda inşa edilen yapılarda tuğla kullanılmış iken, Hazar denizinin kuzeyindeki bölgelerde ise işlev açısından önemli yapıların inşasında tuğla, diğer yapıların inşasında ise kerpiç kullanıldığı anlaşılmıştır.¹⁴Türkistan ve Horasan bölgelerinde yapıların inşasında, kerpiçten tuğlaya geçiş aşaması, XI. yüzyılda Karahanlı dönemi yapılarında görülmüştür. X.yüzyıl yapılarında kerpiç kullanılmış iken, XI. yüzyıl yapılarında ise tuğla tercih edilmiştir. XI. Yüzyıl yapısı olan Küçük Degaron Camisinin duvarlarında kerpiç ve tuğla karışık olarak kullanılmıştır.¹⁵ XI.yüzyılda inşa edilen diğer Karahanlı dönemi yapılarının duvarlarının inşasında ise tuğla kullanımı dikkat çeker.XI. yüzyıl sonu-XII.yüzyıl başına tarihlenen Talhatan Baba Camisi,tamamen tuğla ile inşa edilmiştir. Özellikle XII. yüzyılda tuğla işçiliği gelişmiştir. Tuğla hem inşa hem de süsleme malzemesi olarak kullanılmıştır. XII. yüzyıl yapısı olan Muğak Atari Camisi de tamamen tuğla ile inşa edilen bir başka Karahanlı dönemi yapısıdır. Gazneliler döneminde Afganistan’da, kerpiçten tuğlaya geçiş ve tuğlanın hem inşa hem de süsleme malzemesi olarak kullanımını gösteren bir yapı, Leşker-i Bazaar Sarayıdır. Bu sarayın temelleri tuğla, duvarları ise kerpiçten inşa edilmiştir. Büyük Selçukluların mimarisi, hem yapı hem de süsleme malzemesi olarak tuğlaya dayanır. Kümbet-i Kabus (1007), Ardistan Mescid-i Cuma (1055-1058), Isfahan Mescid-i Cuma(1080) tuğla ile inşa edilen yapılara örnek olarak verilebilir.¹⁶

Tuğla, Anadolu’da hüküm sürmüş devlet ve beyliklerin mimarisinde, taştan sonra gelen, inşa ve süsleme malzemesidir. Anadolu Selçuklu mimarisine ait bir yapı olan Malatya Ulu Cami, tamamen tuğla ile inşa edilen bir yapıdır ve malzeme açısından İran’daki Büyük Selçuklu yapıları ile benzerdir.¹⁷ Anadolu Selçuklu ve

¹⁴ Bakırer, Selçuklu ,s. 4.

¹⁵ Oktay Aslanapa, **Türk Sanatı**,5.Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1999, (Türk), s.27.

¹⁶ Osman Tatal ve Emrah Gökaltun, ”Türk Mimarisinde Tuğla”,**II.Uluslararası Pişmiş Tuğla Sempozyumu Bildirileri**, Tepebaşı Belediyesi Yayınları, Eskişehir, 17-30.-6.2002 2002, s.4, Ayrıca bkz, Bakırer, Selçuklu, ss: 6-7.

¹⁷ Tatal veGökaltun, s. 5.

ardından gelen beyliklerin mimarisinde tuğlanın üst örtü inşasında kullanıldığı görülmektedir. Sırlı tuğla ise daha çok, mimariye bağlı süsleme programında kaplama malzemesi olarak kullanılıyordu. Taş ile tuğlanın duvar inşasında beraber kullanılması Beylikler dönemi mimarisinde de görülür. Özellikle Batı Anadolu bölgesindeki beyliklerin yapılarının duvarlarında bu tarz duvar örgüsü görülmektedir. Buralarda beyliklerden önce hüküm süren Bizans İmparatorluğunun yapılarında da bu tarz duvar örgüsü görülmüş olup, bu beyliklerin yapılarının inşasında çalışmış olan Bizans ustalarının sayesinde bir etkileşim gerçekleşmiş olabilir.¹⁸

Bizans mimarisinin ana inşa malzemesi olan tuğla, aynı zamanda cephelerin süslemelerin de kullanılmıştır ve taş ile almaşık olarak duvar örülmesinde kullanılarak Bizans için tipik bir özellik olmuştur. Osmanlı mimarisini etkileyen geç dönem Bizans mimarisinde ana süsleme malzemesi tuğladır.¹⁹ Osmanlı mimarisinde de taştan sonra kullanım sıklığı olan bir inşa malzemesi olan tuğla, özellikle Osmanlı mimarisini erken dönemine ait örneklerinde, tıpkı kendinden önce gelen Bizans mimarisinde olduğu gibi, taşla almaşık olarak duvar örülmesinde almaşık kullanılmıştır. Osmanlı mimarisine ilk dönemlerine ait yapıların duvar örgüsü ve tuğla süslemeleri, Bizans mimarisinin son dönemi ile etkileşimin ifadesi olarak kabul edilmektedir. Osmanlılar adına çalışan Rum ustaların bu hususta epey katkısı olduğu da düşünülmektedir.²⁰ Bunun yanı sıra, kemer, kubbe, baca gibi yardımcı mimari elemanların inşası ise genelde tuğla ile olmuştur. Osmanlı dönemi mimari eserlerinde hem inşa hem de süs malzemesi olarak kullanılan tuğla, çeşitlerine göre farklı isimler ile adlandırılmıştır. Duvar ve kemer örgüsünde kullanılan yassı biçimli adı tuğla, “Çarşı Tuğlası; Bu tuğlanın yarısı boyutunda olan ve duvar, kemer ve üst örtü inşasında kullanılan tuğlaya ”Yarım Tuğla”; döşemelerde kullanılan dört köşe biçimli tuğlalara ise “Kebir Cankuşe” olarak adlandırılıyordu²¹

Doğada sık bulunan doğal bir malzeme olan taş, hava etkilerine en fazla dayanan ve taşıyıcı gücü fazla olan bir malzemedir. Duvar inşasında kullanılan bir taş çeşidi olan küfeki taşı, deniz kabuklarının zamanla bağlayıcı maddeler ile

¹⁸ Gönül Öney, **Beylikler Devri Mimarisi(XIV-XY.yy) (1300-1453)** T.T.K Yayınları, Ankara, 1989(Beylikler), s.31.

¹⁹ Batur, ss.195,199.

²⁰ Semavi Eyice, **Son Devir Bizans Mimarisi (Palaiologoslar Devri Anıtları)**, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, İstanbul, 1980 (Son Devir) s. 140.

²¹ Neslihan Sönmez, **Osmanlı Dönemi Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü**,Y.E.M Yayınları ,ss. 106-107.

birbirine yapışmasıyla oluşur. Ocaktan çıkarıldığında yumuşak ve her türlü işleme uygun olan bu taş, hava ile etkileşince sertleşir. Ateşe dayanıklı bir taş olan açık bej ve beyaz tonlarındadır. Duvar inşasında kesme ve kaba yonu biçiminde kullanılır.²²Bir başka taş çeşidi olan kireçtaşı(kalker), deniz ve okyanus havzalarında erimiş olarak bulunan kirecin çökmesi ve taşlaşması sonucunda oluşur, doğada bol bulunan bu taş, ateşe karşı dayanıklı değildir. Ülkemizde Ankara, Kastamonu, Malatya, Elazığ, Gaziantep, Muğla ve Çorumda kireçtaşı ocakları vardır. Duvar inşasında kullanılan bir başka taş çeşidi olan kumtaşı, oluşumu açısından tortul taş grubuna girmektedir. “gre” olarak da adlandırılan bu taş, milimetrik çaplı gre tanelerinin doğal çimento ile birleşmesiyle oluşur. Bu taşın sertliği içindeki çimento harcının fazla olup olmamasına bağlıdır. Oluşumuna göre metamorfoz taşları grubuna giren mermer, kireçtaşı ve dolamitin, sıcak ve basınç altında değişikliğe uğraması sonucunda oluşmuştur. Hem inşa hem de süsleme malzemesi olarak kullanılan mermer, genelde gri ve beyaz renkli olan mermer, bünyesine giren maden oksitlerin etkisiyle, kırmızı, mavi, siyah, yeşil, pembe, sarı gibi renklerde olur. Ülkemizde Marmara Adası, Bilecik, Afyon, Muğla, Kütahya, Kırşehir’de mermer ocakları vardır.²³ Taşlar, inşaatta kullanılmalarına göre moloz, kaba yonu, kesme gibi gruplara ayrılırlar. Taşlar varyoz, murç, çekiç, tarak, kalem gibi aletlerle işlenirler. Derelerden toplanan ya da ocaktan çıkarılan moloz taşlar, ya elde edildiği gibi ya da az işlenerek, duvar inşasında kullanılır. Bu taşların yüzeyleri genelde pürüzlüdür. taşlar serttir. Derelerden toplanan taşların yüzeyleri ise suyun etkisi ile kaygandır ve bu taşlar biçim olarak yuvarlak hatlıdır. Moloz taşlar duvarda genelde hatlı ile beraber kullanılır. Hatılsız kullanılan moloz taşlardan oluşan duvarın üstü ise kalın harç tabakası ile kaplı olmaktadır. Kaba yonu, moloz taşların çekiç yardımıyla kabaca düzeltilmesi ile oluşur. Bu taşların genelde kenarları düzeltilir, orta kısımları ise düzeltilmeden kabark olarak bırakılır. Kesme taş ise, ocaktan çıkarıldıktan sonra ocaklarda ya da atölyelerde tüm yüzeyleri işlenip düzeltilen oranlı, biçimli ve düzenli taşlardır²⁴ Taşlar harçlı ya da harçsız olarak duvar örülmesinde kullanılır. Harçsız olarak örülen duvarlarda taşlar birbirlerine kenet yardımıyla tutturulur bu kenetler

²² İhsan Erol, **Yapılarda Taşıyıcı Sistemler**, Karaelmas Üniversitesi Yayınları, Zonguldak, 2007, s.7.

²³ Necati Özçelik, **İnşaat Bilgisi**, İstanbul Üniversitesi, Orman Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1965 s.40-41.

²⁴ Özçelik, s. 44. Mustafa Y.Çelik, “Dekoratif Doğal Yapı Taşlarının Kullanım Alanları ve Çeşitleri”, **Madencilik**, S.II, Cilt:42, Mart 2003, s.7

dışarıdan görülmez. Harçlı duvar örgüsünde taşlar birbirine harç yardımı ile birleştirilir ve bu şekilde duvar örülür. Taşın inşaatta kullanılması da neolitik döneme kadar uzanır. Bu dönemde taş, toplama olarak, elde edildiği gibi, işlenmeden duvar inşasında kullanılmaya başlanmıştır. Kireçtaşı ise aletler ile biçimlendirilerek, duvarda tuğla görevi görmesi amacıyla kullanılmıştır.²⁵

Tunç Çağının (M.Ö 3000-2000) erken döneminde (M.Ö 3000-2500), I.Troya uygarlığına ait yerleşmelerde yapılan kazılardan konutların duvarlarının taş ile inşa edildiği, ayrıca kent duvarlarından günümüze kalan doğu kulesinin zeminin taştan yapıldığı anlaşılmaktadır. Aynı yerleşimin üzerine kurulan II. Troya yerleşiminde (M.Ö 2500-2200) kent duvarının subasman kısmı taş ile inşa edilmiştir.²⁶Mısır bölgesinde taş bol bulunan bir malzeme idi. Mısırdaki kurulan hanedanlar döneminde kalın blok taşlardan duvar inşası olmuştur. Mısır mimarisinin en önemli yapılarından biri, piramitlerdir. Piramitlerin en bilinenleri Gize piramitleridir. Milattan önce 3000 yıllarında yapıldığı sanılan bu piramitler büyük blok taşlardan, araya bağlayıcı kullanmadan, inşa edilmiştir. Piramitlerin üstü, inşa edildiği zaman kireç taşları ile kaplı ve yüzeyleri düz imiş. Fakat zaman içinde bu kireç taşları dökülmüş ve piramitler günümüzdeki görünümünde, basamaklı olmuştur. Piramitlerde düzgün duvar örgüsü vardır. Mısır mimarisine anıtsal yapılarda taş kullanımı yaygındır. Harç olarak ise kum, kireç, kiremit kırıklarının tozundan istifade edilmiştir²⁷

Anadolu'da taş bol bulunan bir inşa malzemesidir. Anadolu'da kurulan ilk devletlerden Hititlerde kesme taştan surlar inşa edilmiştir. Kireçtaşı, granit bazalt bu devletin mimarisinde kullanılan taş çeşitleridir. Erken ve Orta Hitit Çağında inşa edilen duvarların içinde dolgu maddesi olarak kireçtaşına rastlanmıştır. Taşlar moloz ya da kesme taş olarak duvar inşasında kullanılmaktaydı. Moloz taş duvarlarda moloz taşlar, ahşap hatıl ile beraber örülmekteydi. Harç olarak kil kullanımı vardı, harçsız olarak örülen duvarlarda ise kenet kullanılırdı.²⁸ M.Ö 860-580 yılları arasında Van ve çevresinde yaşamış olan Urartuların, Toprakkale yerleşiminde yapılan kazılarda, Tanrı Haldi adına yapılan tapınağın duvarlarının alt kısmının,

²⁵ Özçelik, s. 8.

²⁶ Ekrem Akurgal, **Anadolu Uygarlıkları**, 8.Baskı, Net Turistik A.Ş Yayınları , İstanbul, 2003, s.238-

²⁷ Ünsal, s.60, Pischel, s. 51.

²⁸ Ünsal, s.159.

büyük ve düzgün kesme taşlar ile harçsız olarak örüldüğü görülmüştür.²⁹ Helenistik dönem (M.Ö 300-30), de tapınak inşasında taş kullanımı vardır. Çoğu yapıda süslemeli kısımlarda mermer kullanımı görülmüştür. Bu dönemin önemli bir merkezi olan Bergama’da, günümüze gelen kalıntılara bakılarak, Athena Tapınağının ve tiyatronun andezit ve mermerden yapıldığı anlaşılmıştır.³⁰Ege uygarlıklarının mimarilerinde de taş kullanımı yaygındır. Minos ve ardından gelen Miken uygarlıklarının mimarisinde duvarların inşasında kireçtaşı ve mermer, döşemelerde ise porfir taşı kullanılmıştır.³¹ Yunan mimarisin ana inşa malzemesi taş ve mermerdir. Taş olarak kireçtaşı kullanımı olmuştur. Duvar örgüsü düzenlidir. ³²Yapıların inşasında kullanılan büyük blok taşlar, kayalardan sökülüp, ocakta ilk işleme tabi tutulduktan sonra, yapının inşa edileceği yere nakledilmiş ve orada bir kez daha işlendikten sonra duvarların inşasında kullanılmıştır. Yunan mimarisinde ilk anıtsal taş yapılar, M.Ö.6. yüzyıl başında inşa edilmiştir. Efes ‘teki Artemis Tapınağı taş ile inşa edilmiştir ve bu yapıda mermer kullanımı da olmuştur. Bu yapıda taş ve mermer işçiliği görülmektedir. Mermer de Yunan mimarisinin yapılarında sık görülen malzemedir Daha çok sütun, arşitrav, korniş, friz gibi mimari elemanlarda ve döşeme ve kaplama malzemesi olarak kullanılmıştır.³³Yunan mimarisinden sonra gelen Roma mimarisinin ana inşa malzemesi tuğla olmasına karşın taş ve mermer kullanımı da görülmektedir. Yapıların inşasında kireç taşı, traverten ve tuf sık kullanılan taş çeşitleridir. Mermerler ise düz gri veya renkli, sadedir. Yapıların duvarlarında kullanılan taşlar, Yunan yapılarının duvarlarında kullanılan taşlara göre boyut açısından daha küçüktür ve duvarlarda köşelere denk gelen taşlar düzensiz halde olmuştur. Ayrıca açık ve koyu renkli, küçük boyutlu taşların mozaik tekniği ile işlenerek zemin döşemesinde ve duvar kaplamasında kullanılması Roma döneminde yaygın bir uygulamadır.³⁴

Osmanlılardan önce, Osmanlıların hüküm sürdüğü bölgelerde yaşayan, Bizans İmparatorluğunun mimarisinde ana inşa malzemesi tuğla olmasına karşın taş kullanımı da olmuştur. Daha sonra Osmanlı mimarisinin ilk dönemlerine ait yapıların

²⁹ Akurgal, s.150.

³⁰ Akurgal, s. 259.

³¹ Ünsal, s.280.

³² Ünsal, ss.380-381.

³³ Saner, s. 65 Ünsal, s. 388.

³⁴ Saner, s.65-66. Ayrıca bkz. Ünsal, s. 516.

duvarlarında çok sık rastlanacak olan taş- tuğla sıralı duvar örgüsü, yukarıda belirtildiği gibi, Bizans mimarisi için tipiktir. Anadolu Selçuklu mimarisinde taş ana inşa malzemesidir. Genellikle moloz taş kullanılmıştır. Taş cinsi olarak tuf ve kireçtaşı sık kullanılmıştır. Mermer, önemli mimari elemanların inşasında tercih edilmiştir. Devşirme malzemeler de yerinde işlenerek ya da olduğu gibi kullanılmıştır.³⁵ Beylikler devri mimarisinde, daha çok Batı Anadolu bölgesinde kurulan beyliklerde, aynı şekilde taş ve devşirme mermer kullanımı olmuştur. Devşirme malzemeler, yapıda kullanılacak yere göre, yeniden işlenerek, sütun, sütun başlığı ve kaidesi, kitabe, kurna aynası, duvar kaplaması olarak kullanım alanı bulmuştur.³⁶ Bu beyliklerden biri olan Osmanlı mimarisinde de ana inşa malzemesi taştır. Erken dönemde moloz taş kullanımı görülmektedir. Bursa ve civarında yeterli kesme taş ocaklarının olmaması olan ocaklardan da az ve kalitesiz taş çıkması ve ekonomik imkanların az yetersiz olması, moloz taşın kolay ve masrafsız olarak elde edilmesi gibi sebeplerden dolayı moloz taş kullanımı ağırlıklı olmuştur. Bu taşlar, genelde derelerden toplanıyordu. Genelde işlenmeden ya da çok az işlenerek mesela çekiç ile düzeltilerek, duvar inşasında kullanılmıştır.³⁷ Moloz ya da kesme taş ile tuğlanın nöbetleşe olarak duvar inşasında kullanılması da Osmanlıların erken döneminde çok kullanılan bir inşa tekniği olmuştur. “Almaşık Sistem” olarak adlandırılan bu duvar örme tekniği, ihtiyaçtan doğmuş olmasına karşın, daha sonra bir üslubun adı olmuştur. Erken Osmanlı dönemi mimarisinde, Bizans mimarisinin etkisi kendini, özellikle malzeme kullanımında, hissettirir. Osmanlı mimarisinde, XIV. yüzyılda genelde moloz ve kaba yonu taş kullanımı olmuş, XV. yüzyıl ile birlikte ekonomik imkanların gelişmesine paralel olarak kesme taş ocaklarına ulaşım oradan taşların sökülmesi ve nakledilmesi gibi işlemlerin gerçekleştirilmesi sonucunda kesme taş kullanımı ağırlıkta olmuştur. XVI. yüzyıl XV. yüzyılın bir devamı gibi olmuştur. Bu yüzyıllarda taşlar, gerek tek başına gerek ise tuğla ile beraber kullanımda, düzenlidir. XVIII. yüzyıldan itibaren taşın kullanım alanı

³⁵ Aysıl T. Yavuz, “Anadolu Selçuklu Mimarisinin Yapı Özellikleri”, **Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı**. Yapı Kredi Yayınları, Ekim, 2002, (Anadolu Selçuklu)s.271.

³⁶ Remzi Duran, **Menteşe Beyliği Mimarisi I-II**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1995. Ayrıca bkz: Suut Kemal Yetkin, “Beylikler Devri Mimarisinin Klasik Osmanlı Mimarisini Hazırlayışı, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.III-IV,1955, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1957,s.39.

³⁷ E.H.Ayverdi, **İstanbul Mimari Çağının Menşei ve Osmanlı Mimarisinin İlk Devri,(630-805) (1230-1402)** Baha Matbaası, İstanbul, 1966 (İlk Devir),s. 535

daralma olmakla beraber, XIX. yüzyılda taş eskiden olduğu gibi sık olarak kullanılmaya devam etmiştir. Bu yüzyılda inşa edilen yapıların duvarlarında moloz ağırlıkta olmakla beraber kesme taş kullanımı da görülmektedir. Devşirme mermer kullanımı da bu yüzyılda görülmektedir.

Duvar inşasında, taşlar ve tuğlalar, birbirine bağlayan bir malzeme olan harç, duvar örgüsünde kullanıldığı gibi duvarların sıvanmasında da kullanılmaktadır. Harç, kum, kireç ve çimento gibi bağlayıcı maddelerin belli bir oran dahilinde karılıp, su ile karıştırılması sonucu oluşturulur.³⁸ Bir harç çeşidi olan Horasan, eski yapılarda sık kullanılmış olup günümüzde de restorasyonlarda tercih edilmektedir. Bu harç, iyi pişirilmiş tuğla ve kiremit, çömlek kırıklarının kireç ve su, bazen de kum, ile karıştırılması sonucu oluşturulur, bünyesinde tuğla ve kiremit kırıklarının bulunmasından dolayı pembe renkli bir görünümündedir.³⁹ Kireç, doğada bulunan kireçtaşının, ocaklarda 800-900 derecede pişirilmesi ile oluşturulur. Ocaktan çıkan kireç “sönmemiş kireç” olarak adlandırılır. Sönmemiş kireç, su ile temas ettiği zaman ise, “sönmüş kireç” adını alır. Sönmüş kireç harç olarak kullanıma hazır hale gelmesi için bir kullanılacak yere göre bir ile sekiz hafta arasında dinlendirilip daha sonra harç olarak kullanılmaktadır.⁴⁰ Harç, çeşitli dönemlerde ve yerlerde kurulan devletlerin mimarilerinde, duvarların inşasında kullanılmıştır. Mısır mimarisine ait yapıların duvarlarında harç olarak kireç, kum ve kiremit tozu kullanılmıştır. Anadolu uygarlıklarından Hititlerin Eski ve Orta Hitit çağına ait yapılarında, taşlar birbirine kil yardımı ile bağlanıyordu.⁴¹ Roma mimarisinde, duvar inşasında, “Roma Betonu” diye adlandırılan bir harç kullanımı yaygındır. Bu harç kireç, kum, çeşitli taş parçalarının karıştırılması ile oluşturulmuştur. Bu harç ile taşlar birbirine bağlanıyordu bunun yanı sıra tonoz kubbe gibi mimari elemanlar inşa ediliyordu.⁴² Bu harç, günümüzde inşa faaliyetlerinde kullanılan betonun prototipi olarak düşünülmektedir. Anadolu Selçuklu ve Osmanlı yapılarında duvarda harç olarak kireç harcı yaygın olarak kullanılmıştır. Horasan harcı da kireç harcı kadar olmasa da tercih edilmiştir. Taşların tozu da harca katılmıştır.⁴³ Osmanlı mimarisinde de,

³⁸ Hasol, s.195.

³⁹ Çelik, s.8.

⁴⁰ Özçelik, s.30. Çelik,s. 7.

⁴² Ünsal, s. 159.

⁴³ Yavuz, Anadolu Selçuklu, s.275.

taşların, mermerin tozu ve kireç harcı da katılmıştır. Ayrıca Horasan harcı da kullanılmıştır. Kireç harcı, yapıların iç duvarlarının sıvanmasında sık tercih edilen bir harç çeşididir. Teknolojik gelişmeyle birlikte yapılarda harç ve sıva olarak çimento kullanımı yaygınlaşmıştır.

Doğal, geri dönüşümlü, hafif ama dayanıklı bir malzeme olan ahşap, kolay işlenen, çivilenen ahşap, eğilme ve çekmeye karşı dayanıklıdır, fazla bakım gerektirmez. Ahşabın bazı dezavantajları vardır. Su ile temas edince genişleyip yapısı bozulan ahşap yangına karşı da dayanıksızdır. Taş ve tuğlaya nazaran daha seyrek bir kullanım alanı olan bu malzeme, tek başına inşa malzemesi olarak kullanılmasının yanı sıra hatıl olarak da duvarlarda taş, tuğla, kerpiç ile beraber de kullanılabilir. Hatıl olarak kullanımda yükü, duvar üzerinde eşit olarak dağıtma ve duvar yüzeyinde oluşacak düşey doğrultudaki çatlama önlemek amaçlı, genelde moloz taş duvarlarda, yatay olarak hatıl kullanımı sık görülmektedir. Ahşap çatklı yapılarda, taşıyıcı olarak kullanılan ahşap dikmeler, yapının iskeleti sistemini oluşturur, bu dikmelerin arası genelde tuğla ile doldurularak duvar inşası tamamlanır.⁴⁴ Tuğlanın yanı sıra kerpiç, çamur gibi dolgu maddelerinin kullanıldığı da görülmüştür. Ayrıca, tavan, sütun, kemer, kapı, pencere doğramaları ve kapakları, camilerde minber, va'z kürsüsü, mahfil gibi mimari elemanların inşasında kullanılmıştır. İlk kullanımı Neolitik dönemde görülen ahşabın o dönemde taşıyıcı direk olarak ve hatıl biçiminde duvar örgüleri arasında kullanımı olmuştur. Mezopotamya, Mısır, İran, Orta Asya coğrafyasında, az bulunan bir malzeme olduğundan az kullanılıyordu. Mezopotamya'da yapılarda duvarları sağlamlaştırmak için ahşap dikme kullanılırdı. Mısır mimarisinde nadir olarak kullanılıyor ve dışarıdan getiriliyordu. Anadolu uygarlıklarından malzemenin elde edilmesi imkanlarına göre, Friglerde ahşap kullanımı yaygın iken Hitit ve Urartular da az kullanılmıştır. Hititlerde ahşap, pencere kapaklarının yapımında kullanılmıştır.⁴⁵ Ahşap, Giritlerde sütun ve giriş olarak kullanılırken Yunan ve ardından gelen Roma İmparatorluğunda ise tiyatro ve tapınak yapılarında ahşap kullanımı olmuştur. Yunanlılardan önce Likya bölgesinde yaşayan toplulukların mimarisinde ahşap kullanımı yaygın görülmüş ve gelişme göstermiştir. Bu topluluklara ait ahşap tapınak

⁴⁴ Özçelik, ss.240, 210.

⁴⁵ Bıçakçı, s. 21.Naumann ,s.35. Nihal Yöney Uluengin,**Osmanlı-Türk Sivil Mimarisinde Pencere Açıklıklarının Gelişimi**,Y.E.M Yayınları , İstanbul, Aralık 2008,s.22.

inşası olmuştur. Yunan mimarisinde ise ahşap ile moloz taşın birlikte, tıpkı, taş- tuğla sırası gibi nöbetleşe kullanılarak duvar örülmüştür. Ahşap hatılların taşlar arasına dizilmesi ile yüksek olmayan yapılar inşa edilmiştir.⁴⁶ Orta Asya bölgesinde ahşap az, duvarları sağlamlaştırmak amaçlı, kullanılır. Anadolu Selçuklu Mimarisinde ahşabın kullanımı kagir yapı ile birlikte olmuştur. Çatılı yapılarda tavan kirişlemesi, duvarda hatıl, olarak ayrıca mihrap, minber, pencere ve kapı kanadı, mahfil gibi unsurların yapımında ahşap kullanılmıştır. Özellikle moloz taş ile inşa edilen yapılarda ahşap hatıl kullanımı olmuştur.⁴⁷ Ahşap, düşey taşıyıcı olarak sık kullanılmış olup Anadolu Selçuklu Mimarisinde “Ahşap Direkli Camiler” şeklinde bir üslubun gelişmesine sebep olmuştur. Beylikler devrinde de ahşap genelde düşey taşıyıcı şeklinde kullanılmış olup, özellikle ahşabın bol bulunduğu Karadeniz Bölgesinde kurulan beyliklerden Candar Oğulları döneminin yapılarında ahşap, sık kullanılmıştır. Kastamonu'nun Kasaba Köyündeki Mahmut Bey Camisi, ahşap direkli ve tavanlı bir yapıdır. Osmanlı Mimarisinde de ahşap kullanımı olmuştur Ahşap genelde kagir yapılarda hatıl olarak, tavan, mahfil, minber, va'z kürsüsü, kapı kanatları ve pencere kapakları, pencere çerçeveleri ve az yapıda düşey taşıyıcı olarak kullanılmıştır. Osmanlı mimarisinde ahşap tavanlı cami inşası sık olmuştur.

Mimariye bağlı bir süsleme malzemesi olan alçı, doğada bulunan alçı taşının (jips) fırınlarda pişirilmesinde sonra değirmende öğütülmesi ile elde edilir. Pişirilme sırasında suyunu kaybeden alçı, yeniden suyla karıştırılınca donar ve sertleşir İyi yapıştırma özelliğinden dolayı taş ve tuğlalar arasında harç olarak(kum ya da agrega ile karıştırılması sonucunda) kullanım alanı bulmuştur. Alçının diğer özellikleri arasında yanmazlık, ısı ve ses yalıtımı, hafiflik, işleme ve onarım kolaylığı sayılabilir. Alçı, geniş kullanım alanı olan bir malzemedir. Daha çok mihrap, pencere çerçeveleri, dolap, ocak nişleri, mimari elemanların yapımında ve harç ve sıva olarak kullanılmıştır. Ege Denizi civarında kurulan devletlerden, Giritlerde döşeme malzemesi olarak alçı kullanımı görülürken, Yunan mimarlığında ise tapınakların iç ve dış duvarlarında alçı kaplama kullanılmıştır. Orta Asya bölgesinde kurulan devletlerin mimarilerinde alçı malzeme daha çok kaplama malzemesi olarak kullanılmıştır. Karahanlılara ait Şir Kebir Camisinin duvarlarında ve mihrabında alçı

⁴⁶ Saner, ss. 61-62.

⁴⁷ Yavuz,(Anadolu Selçuklu),ss. 61-62.

izleri görülmektedir.⁴⁸ Gaznelilere ait Leşger-i Bazaar Sarayında alçı, süsleme malzemesi olarak kullanılmıştır. Büyük Selçuklu mimarisinde de yapıların dış cephelerinde alçı, kaplama malzemesi olarak kullanılmıştır. Anadolu Selçuklu mimarisinde de alçı mimariye bağlı süsleme elemanı olarak kullanılmıştır. Beylikler döneminde de alçı kullanımı görülmüştür. Tabhaneli camilerde tabhanelerde bulunan ocak ve dolaplar alçı ile yapılmış olup alçı buralarda hem yapım hem de süsleme malzemesi olarak kullanılmıştır. Ayrıca XIV-XV. yüzyılda yapılan mihraplarda alçı kullanılmıştır.⁴⁹ Osmanlı mimarisinde süsleme unsuru olarak alçı kullanımı olmuştur Beylikler döneminde olduğu gibi, tabhaneli camilerde tabhanelerde yer alan ocaklarda alçı malzeme kullanılmış olup, hem yapım hem de süsleme malzemesi olmuştur. Ayrıca mihrap kavsarasında da alçı kullanılmıştır. Yapılarda üst pencerelerin içlik ve dışlık çerçevesi olarak da alçı kullanımına sık rastlanmaktadır. Osmanlı mimarisinde alçı çerçevesi üst pencerelere özel bir isim verilmiş olup, bu pencereler “revzen” olarak adlandırılmıştır. Bu alçı pencerelerin çerçeveleri için de “fil gözü” adı verilmiştir.⁵⁰

Daha çok kaplama malzemesi olarak karşımıza çıkan çini de tıpkı alçı gibi mimariye bağlı süsleme malzemesi olarak kullanılır. Genelde iç ve dış duvarlarında kaplama malzemesi olarak çini kullanımı olmuştur. Çeşitli tekniklerde hazırlanan çini parçalar kaplanmak istenen yere harç ile yapıştırılıyordu. Mimaride çininin kullanımı tarihi VII. yüzyıla, Uygurlara kadar uzanır. Karahoço ve İdikut'ta yapılan kazılarda tapınakların zemin döşemelerinin mavi sırlı tuğlalar ile kaplı olduğu görülmüştür. Gaznelilerin hüküm sürdüğü bölgelerde kaplama çini parçaları bulunmuştur. (XI. yy) Orta Asya ve İran bölgelerinde kurulan devletlerin mimarisinde çini kaplamaların, yapıların iç ve dış kaplamalarında ayrıca mihrapların kaplamasında kullanılmıştır. 1264 yılına tarihlenen Kum Camisinin mihrabında çini kaplamaları bulunmaktadır. Moğollar dönemine ait, hafif kabartma olarak duvar çinileri ve sırlı kabartma çini örnekleri görülmektedir.⁵¹ Anadolu Selçuklu ve Beylikler devri mimarilerinde çini kaplama örnekleri daha ziyade iç duvarlarda görülmekle beraber az sayıda örnekte minarelerin süslemesinde çini, kaplama olarak

⁴⁸“Alçı,” www.enverguner.com. (10 Mart 2009). Ayrıca bkz. Özçelik, s. 31.

⁴⁹ Öney, Beylikler, s. 32.

⁵⁰ Sönmez, s.91.

⁵¹ J.H. Schmid, “Çini”, **İslam Ansiklopedisi**, Cilt:3, M.E.B Yayınları, Eskişehir, 2001, s. 429.

kullanılmıştır. Anadolu Selçuklu mimarisinde çini önemli bir yere sahip idi. Çini mozaik tekniği ile oluşturulan çiniler dini yapıların süslemesinde tercih edilmiştir. Sivil yapıların duvarları ise tek renkli sır tekniğinde hazırlanan altıgen, yıldız, kare, dikdörtgen haçvari biçimli çiniler ile kaplanmıştır.⁵² Anadolu Selçuklularından günümüze gelen sivil mimari örneği oldukça azdır. Kubadabad sarayı kazılarında sarayın duvarlarını süsleyen çini parçaları bulunmuştur.⁵³ Ayrıca sandukalarda da çini kaplanması yaygın bir uygulamadır.⁵⁴ Osmanlı mimarisinde de duvarların kaplanmasında çini kullanılan örnekler mevcuttur. Burada da, çini kaplamaların daha çok iç duvarlarda ve az sayıda örnekte mihraplarda bulunduğu görülmektedir. Timurlu mimarisine ait yapıların duvar kaplamasında sık görülen renkli sır teknikli çiniler, Osmanlı mimarisinin erken dönemlerine ait yapılarda kullanılmıştır. I.Mehmed dönemi yapısı olan Yeşil Cami ve Yeşil Türbede bu teknikli çini kaplamalar mihrap, sanduka ve duvarların bazı yerlerinde kullanılmıştır. Osmanlı dönemi yapılarının duvar kaplamalarında tek renkli sırlı çiniler daha çok tercih edilmiştir. Osmanlı mimarisinde bu tekniklerin yanı sıra tek renkli sırlı yaldızlı, sır altı, Anadolu Selçuklu ve Beylikler dönemindeki kadar olmasa da, çini mozaik tekniğinde çiniler ile özellikle iç duvarlarda kaplamalar yapılmıştır. İznik, Kütahya ve İstanbul çini merkezleridir.

Küçük el sanatlarında sık kullanılan madenler, mimaride de kullanım alanı bulmuştur. Yapılarda üst örtüyü korumak amaçlı kurşun madeni tercih edilirken, pencere parmaklığı, kapı, revak bölmesini kapatmak amacıyla demir kullanılır. Demir, doğada bol bulunması, ucuza mal edilmesi, kolay işlenmesi, ve dayanıklı olması gibi sebepler ile her dönemde tercih edilen bir madendir.⁵⁵ Mimaride sık kullanılan bir maden olan kurşun, dayanıksız yumuşak bir madendir. Bu maden, mimaride çatı, kubbe kaplamalarında sık kullanılmıştır. Antik çağlarda da bilinen kurşun, duvarlarda taşların birbirine birleştirilmesi için kullanılan demir kenetlerin taşlara tutturulması için kullanılmıştır.⁵⁶ . Osmanlı mimarisinde demir, dövme ya da

⁵² Şerare Yetkin, Çini Sanatı”<http://www.istanbul.edu.tr/Bölümler/guzelsanat/cini.htm>(20 Nisan 2011)

⁵³ Mehmet ÖNDER, ” Selçuklu Devri Kubadabad Sarayı Çini Süslemeleri”, **Kültür ve Sanat**, S.5, Ocak 1977, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1977, s.106.

⁵⁴ Saadet Taşkın “Anadolu Selçuklularında Çinili Lahitler”, **Sanat Tarihi Yıllığı**, C.IV,(1970-1971), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1971, s.239.

⁵⁵ Ülker Erginsoy, **İslam Maden Sanatının Gelişmesi**, İstanbul 1978.s.16.

⁵⁶ Bedri Yalman, **Bursa Yeşil Cami Pencere Parmaklıklarındaki Gümüş Kakma Motifler**, Uludağ Üniversitesi Yayınları, Bursa , 2003, s.17.

döküm tekniği ile işlenerek mimaride kullanılmıştır. Demir cevherinin dövme ya da dökme demir, erimiş demirin sıcak iken kalıplara dökülmesi ve katılması ile elde edilir. Bu teknikte pencere parmaklıklarındaki lokmalar elde edilmektedir.⁵⁷ Dövme demir ise, demir cevherinin kırılıp ufalanması ve dövülerek pürüzlerinden arınması ile elde edilir. Pencere parmaklıklarının çubukları bu yöntem ile elde edilir. Ayrıca duvar örgüsünde taşların arasında onları birbirine tutturmak için genelde demirden kenet kullanımı olmuştur. Yapılarda genelde, sütunlar ile sütun kaidesi ve sütun başlığını birleştirmek amaçlı kullanılan ya kare biçimli, kalın ve başsız çivi şeklinde ya da, yassı biçimli ve iki uca doğru genişleyen bir yapısı olan demirden yapılan bağlama ögesi Osmanlı mimarisinde, "zıvana" olarak adlandırılmıştır.⁵⁸

Cam, uzun mimari gelişim sonucu günümüzdeki yerini almıştır. M.Ö 3000lerde Asur ve diğer Mezopotamya uygarlıklarında cam kullanıldığı anlaşılmıştır. M.Ö XIV. yüzyılda Mısır camcılık merkezi olmuştur. M.Ö.XIII.yüzyılda gerileyen cam işçiliği, M.Ö VII.yüzyılın ikinci yarısında yeniden canlanmıştır.⁵⁹

Helenistik ve Roma döneminde de cam işçiliği vardır. M.S 395 den 1204 teki Latin istilasına kadar olan dönem ile 1453 de yıkılışa kadar olan dönemi içine alır. İslami devir camcılığında Abbasiler devri ile gelişme başlamıştır ve Sasani camcılığından etkileşim olmuştur. Büyük Selçukluların İran ve Suriye bölgelerinde cam sanatı gelişme göstermiştir. Özellikle Halep, camcılık merkezlerinden biri olmuştur. XII. yüzyıl sonunda Eyyubi ve Memluklerde camcılık gelişmiştir.⁶⁰

Anadolu Selçuklularında da cam işçiliği gelişmiştir. Kubadabad kazılarında saray camlarına ait parçalar bulunmuştur.⁶¹ Osmanlı cam işleri, önceleri Anadolu Selçuklu cam sanatının etki altında gelişmiş daha sonraları ise kendine özgü bir üslup oluşmuştur.

Osmanlı dönemi yapılarının üst pencerelerinde içlik ve dışlık olarak genelde alçı kalıp kullanılmıştır. Dışlık pencereler tek parça ve düz bir camdan oluşur ve alçı kalıp yuvarlaktır.⁶² Dökme tekniğinde hazırlanan, Osmanlı mimarisinde "tepe camı" olarak adlandırılmıştır. Bir cam işleme tekniği olan vitray, Osmanlı cam sanatında

⁵⁷ Sönmez, s. 21.

⁵⁸ Sönmez, s.116.

⁵⁹ Zekiye Uysal, **Kubad-Abad Sarayı Cam Buluntuları (1981-2004)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2008, s. 14.

⁶⁰ Küçükerman, ss. 185,194.

⁶¹ Uysal, s.20.

⁶² Küçükerman ,ss,189,194.

önemli bir yere sahiptir. Vitrayda dışlık camlar beyaz, içlik camlar ise renklidir. Küçük renkli camların istenilen süsleme kompozisyonuna göre birbirlerine alçı ile birleştirilmesi ile vitray oluşturulmuştur. Osmanlı döneminde camcılık merkezi olarak, XVI. yüzyıldan sonra İstanbul ve çevresi gelişme göstermiştir. Daha önceki dönemlere ait pek bilgi bulunmamaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM TAŞIYICILAR

1.1 DUVAR

Taşıyıcı sistem elemanlarından biri ve en önemlisi olan duvar yapılarında taş, tuğla, kerpiç gibi malzemeler ile yapılan düşey bölme ögesi olarak tanımlanabilir.⁶³ Osmanlı mimarisine ait yapılarda, genelde duvarlar, üstlerinde yer alan kasnak, üst örtü gibi mimari elemanlardan gelen yükleri eşit olarak taşımaktadır.

Bursa, Osmanlı Mimarisinin ilk dönemine ait yapılarının yer aldığı bir şehirdir. Mimari anlamda olgunluğa erişilmeyen fakat özellikle taş-tuğla sıralı duvarlı yapılarıyla bir döneme adını verecek kadar süreklilik arz eden yapıların bulunduğu bir merkezdir.

Bursa'da zaman içinde birçok deprem ve yangın olmuş, bu deprem ve yangınlarda yapılar yıkılmış ya da hasar görmüş ve daha sonraları onarım görmüştür. Son yıllarda özellikle belediyeler tarafından yapılan onarımları bir yana bırakırsak, Bursa yapılarının çoğu Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumunun,1946-1985 yılları arası yaptığı onarımlar sonucunda günümüze gelmiştir. Kurum tarafından yapılan onarımlarda orijinalliğin korunmasına, imkanlar ölçüsünde, çalışılmıştır. Bursa'daki Osmanlı dönemi yapılarının duvarlarına baktığımızda duvarların bazılarının dönemine ait olarak günümüze geldiğini söyleyebiliriz. Kurumun duvarlarda yaptığı onarımlar, genelde derzlerin ve bozulan kısımların düzeltilmesi biçiminde olup, yeniden duvar inşası(kendi malzemeleri ya da yeni malzemeler ile)ve yarım kalan duvarların tamamlanması biçiminde büyük onarımları da olmuştur. Kurumun onarımları sonucunda günümüze gelen yapıların duvarlarına baktığımızda eski ile yeni duvar arasında örgü ve malzeme farkı pek belli olmaz iken, son yıllarda yapılan onarımlarda bu fark oldukça belli olmaktadır. Bu son onarımlarda kullanılan kesme taş ve tuğlalar standart boyutlarda olup her yapıda aynı malzemelerin kullanılmasından dolayı eski duvar ile arasında malzeme ve örgü farkı oluşmaktadır.

⁶³ Hasol, s.145.

Bu farklılığı çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde yeri geldiğinde resimler ile göstereceğiz.

1.1.1. Moloz veya Kaba Yonu Taş Duvar

Osmanlı mimarisinin erken dönemine ait yapıların yer aldığı Bursa'da ilk yapıların duvarlarında inşa malzemesi olarak moloz ya da kaba yonu taş kullanılmıştır. Moloz taş, kolay elde edilmesi, işlenmeden ya da az işlenerek değerlendirilmesi, kesme taş ocaklarının bölgede yeterli derecede olmaması, az sayıdaki ocakta da az ve kalitesiz ürün çıkması bunların yanı sıra, en önemli sebep, devletin ekonomik olanaklarının yetersiz olması sayılabilir. Ekonomik olanakların gelişmesine paralel olarak, I.Bayezid dönemiyle beraber kesme taşın kullanımı başlamış, bununla beraber moloz taşın kullanımında azalma olmuş fakat bu durum çok uzun sürmemiş, moloz taş, Osmanlı devletinin son zamanlarına kadar duvar inşasında kullanılmaya devam etmiştir.

Yapıların, özellikle camilerin, giriş cephelerinin inşasında diğer cephelere nazaran daha özen gösterilmiştir. Yapıların arka cepheleri ise genelde en önemsiz kabul edilen yerler olup buraları fazla özen gösterilmeden inşa edilmiştir. Yan cepheler ise giriş cephesinden daha az önemli arka cepheye nazaran ise daha önemli olarak kabul edilip bu anlayışa göre inşa edilmiştir. Yapıların duvarlarının inşasında kullanılan moloz taşlar genellikle derelerden toplanıp, ilk dönemlerde işlenmeden daha sonraki dönemlerde az işlenerek, kesme taşın duvar inşasında kullanılmaya başlaması ile birlikte daha da özenle işlenerek kullanılmıştır.

Bursa'da, duvarlarında tamamen moloz taş kullanılarak inşa edilen ilk Osmanlı yapısı, giriş kısmında duvar üzerinde yer alan mermer kitabesinde yeni yazı ile "1326" tarihi yazılı olan, I.Bayezid vakfiyesinde de adı geçen Alaeddin Hamamıdır.⁶⁴ En son 1985 yılında onarım geçiren bu yapının büyük kısmı sıvalıdır. Sıvalı olmayan duvarlar moloz taş ile örülmüştür.(Resim1)Kalın bir horasan harcı ile çevrili olan, büyüklü küçüklü, farklı biçimlerdeki taşlar, elde edildiği şekliyle, işlenmeden duvarlarda kullanılmıştır. Beyaz, açık sarı, mavi, gri, koyu gri, renkli taşlardan, bazılarının yüzeyleri yuvarlak ve parlaktır. Bazı taşların yüzeyleri pürüzsüz, pürüzlü olan taşlar ise daha büyük taşlardan koparılmış gibi kesikli bir

⁶⁴ E. Hakkı Ayverdi, "Yıldırım Bayezid'in Bursa Vakfiyesi ve Bir İstibdalnamesi", **Vakıflar**, Sayı: VIII, V.G.M Yayınları, Ankara, 1969, s. 39.

görünümüdür ve taşların çoğu serttir. Harcın döküldüğü yerlere bakıldığında taşlar birbirinin içine sokulmuş gibidir ve taşların bazılarının kırılması ile elde edildiği sanılan koyu renk bir harç ile birbirine bağlandığı sanılmaktadır.

Orhan Bey döneminde, H.379/M. 1340 yılında inşa edilen Emir Hanı, birçok onarımdan sonra günümüze ulaşmıştır. 1958 Kapalıçarşı yangınından sonra 1962-63 yılında yapılan onarımdan sonraki haliyle günümüze gelen hanın⁶⁵ dış duvarlarının inşasında kullanılan kaba yonu taşlar harç ile çevrenmiştir, taşlar genelde büyükçedir arada küçük taşlar da vardır. Taşların yüzeyleri genelde pürüzlüdür, renk olarak çoğunlukla kahverengi ve gri renkli taşlar kullanılmıştır ve sert olan bu taşlar, harçla çevrenme dışında başka bir işleme tabi tutulmamıştır ve düzensiz olarak duvar yüzeyinde yer almaktadır. Bu harç tabakası, en son onarıldığı zamana ait gibidir, çimento harcıdır. Duvarların alt taraflarında daha büyük boyutlu taşlar bulunmaktadır.(Resim 2)

Yıldırım külliyesinin bir yapısı olan, H.793/M.1390-91 yılında inşa edilen Yıldırım Hamamının⁶⁶ güney ve doğu ve batı duvarları moloz ve kaba yonu taş ile örülüdür. Oldukça biçimsiz olan küçüklü büyüklü taşlar elde edildiği şekliyle hiçbir işleme tabi tutulmadan duvar üzerinde yerleştirilmiştir. (Resim 3) Taşların arasında çoğu yerde harç yoktur, aradaki boşluklar küçük taşlar ile doldurmuştur. Doğu duvarındaki taşlar batı duvarındakilerden daha küçük boyutludur. Taşlar özellikle duvarların üst kısmında bolca harca batırılmış haldedir.

XIV. yüzyılda inşa edilen moloz ya da kaba yonu taş duvarlı yapılarında kullanılan taşlar, özensiz, biçimsizdir ve düzensiz olarak duvar üzerinde, hiçbir işleme tabi tutulmadan, elde edildiği gibi, kullanılmıştır. Taşların bir kısmının yüzeyleri, derelerden toplandığından dolayı, suyun etkisiyle yuvarlak bir hale dönüşmüş ve kaygan bir hal almıştır. Taşlar duvar inşasında, boyutlarına dikkat edilmeksizin rastgele kullanılmıştır. Taşları birbirine bağlayan harçların döküldüğü yerlerde ise taşların arasındaki boşluklara daha küçük boyutlu taşlar konularak o boşlukların doldurulmasına çalışılmıştır. Tüm bunlar henüz kurulan bir devletin mimari ve inşaat faaliyetlerindeki acemiliğini ifade etmektedir. Ayrıca ekonomik imkanların yetersiz olması da bu uygulamaların sebeplerinden birini oluşturmuştur.

⁶⁵ Ayverdi, İlk Devir, s.97.

⁶⁶ Raif Kaplanoğlu, **Doğal ve Anıtsal Eserleriyle Bursa**, Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa 2003, s. 305.

1419-1421 yılları arasında inşa edilen İpek Hanının ⁶⁷batı ve doğu duvarı kaba yonu taş ile örülüdür. Duvarlarda farklı büyüklük, renk ve sertlikteki taşlar, elde edildiği şekliyle, yerleştirilmiştir. Alt taraftaki taşlar daha büyük ve sert iken üst taraflarda ise farklı boyut ve renklerdeki(genelde koyu renk) taşlar yerleştirilmiştir. (Resim 4) Yapının kuzey duvarlarında ise değişik duvar örgüleri vardır. Bazı yerde sırf moloz taş, bazı yerde karışık şekilde moloz taş ile karışık şekilde tuğlaların bir araya getirilmesiyle oluşturulan duvar örgüsü vardır.

Aslen Bizans mimarisine ait bir yapı olan Kale, Osmanlılar döneminde yapılan ilaveler ile büyütülmüş ve onarım görmüştür. Dış duvarların kuleleri ve Yer Kapı'nın kuzeydoğusundaki burçlar Osmanlı dönemi ilavesidir.⁶⁸ Kale, 2007 yılında Bursa Büyükşehir Belediyesi tarafından onarıldı. Bu onarımda önce orijinal moloz taşlar, kumlama yöntemiyle kirlerinden arındırıldı ve numaralanıp koruma altına alındı. Daha sonra ise bu taşların yanına yeni taşlar ilave edilerek onarım tamamlandı.⁶⁹ Orijinal moloz taşlar yaklaşık 20-40 cm yüksekliktedir, aralarındaki harcın ne olduğu belli değildir ve bazı taşların arasında harç bulunmamaktadır. Taşlar arasındaki boşluklar, daha küçük taşlar ile doldurulmuştur ve taşlar, kaba görünümlüdür. İlave edilen taşlar ise bolca harca batırılmış, aynı boyutta kesilmiş küfeki taştır. Kalenin Yer Kapı surlarını oluşturan bu duvarlarda bu iki taş örgüsü arasındaki fark çok belli olmaktadır.(Resim 5) Yer Kapı surlarına göre oldukça geri planda kalan, ücra yerde bulunan Zindan Kapı surlarının, Osmanlı dönemindeki haliyle günümüze geldiği tahmin edilmektedir. Bu surların duvarlarında küçük boyutlu moloz taşlar karışık olarak duvar inşasında kullanılmıştır, küçük boyutlu taşlar daha fazladır. Bu duvarlarda yer alan moloz taşların arasındaki harçların çoğu dökülmüş ve oluşan boşluklarda daha küçük boyutlu taşlar dolmuştur. Bu duvardaki taşların bazıları üzerinde çiçeklenme görülmeye başlanmıştır.

II. Murad dönemi yapısı olan Dayıoğlu Hamamının⁷⁰ kadınlar kısmının duvarlarındaki taşlar oldukça bozuk, biçimsizdir ve karışık şekilde duvarda yer

⁶⁷ Bozkurt Ersoy, "Osmanlı Şehir -İçi Hanları, Plan Tasarımı ile Cephe ve Malzeme Özellikleri"**Sanat Tarihi Dergisi**, Cilt:VII, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir,1994, s.85.

⁶⁸ Ayverdi, İlk Devir, s. 117.

⁶⁹ "Bursa Kalesi Restorasyonu" www.bursa.bel.tr (21 Ocak 2011).

⁷⁰ Ekrem Hakkı Ayverdi, **Osmanlı Mimarisinde Çelebi Mehmed ve II. Murad Devri, (806-855/1403-1455)**, Baha Matbaası, İstanbul, 1972(Çelebi ve IIMurad Devri),s.358,Tuğlacı, s.72.

almaktadır.(Resim 6) Kaba ve biçimsiz taşlar kaba yonu haldedir ve kalın bir harç tabakasının içinde, sıkışmış gibidir. H.1013/M1604 tarihinde inşa edildiği de söylenen⁷¹ yapının erkekler kısmına ait olan ön cephesi (cadde cephesi) taş-tuğla sıralıdır. Yapının bu cephe duvarına diğer duvarlara göre daha özen göstermek istenmiş fakat muhtemelen H.1013/M.1603-1604 yılındaki yapılmış bir onarımda, özellikle taşlar kalın bir harç tabakası ile çevrilmiş olmalıdır. Özellikle ön cephede duvarlar, bu yüzden kalın görünmektedir. Erkekler kısmının duvarların alt kısımlarında ve kadınlar kısmının tüm duvarları tamamen moloz taş ile örülüdür. Bu duvarlardaki taşlar oldukça bozuktur ve düzensiz olarak ve elde edildiği gibi, kullanılmıştır. Küçükü büyüklü farklı biçimlerdeki bu taşları birbirine bağlayan harç zamanla dökülmüş ve taşların arasındaki boşluklara daha küçük taşlar gelişi güzel konulup durumu kurtarma çabasına girilmiş, yeniden harç yapılmamıştır. Duvarın alt kısımlarında da kaba yonu taş kaplaması bulunmaktadır. İşçilik oldukça kötüdür. Biz bu ikinci tarihi onarım tarihi olarak kabul ediyoruz.

II. Mehmed döneminde inşa edilen Fidan (Mahmud Paşa) Hanı⁷² ve II. Bayezid döneminde, H.901/M.1495-1496 yılında inşa edilen Pir Emir Camisinin sadece arka duvarları sırf kaba yonu taş ile örülüdür. (Resim 7) Bu duvarda farklı büyüklükte açık ve koyu renkli, yüzeyleri az pürüzlü ve kaba taşlar kullanılmıştır. Bazı taşlar yuvarlak hatlıdır ve taşlar serttir. Farklı büyüklükteki taşlar, beyaz kireç harcı ile birbirine bağlanmıştır ve taşların üstünde kalın bir çimento harç tabakası bulunmaktadır. Duvarın yan cephe ile kesişen yerinde üç sıra yatay tuğla vardır. Duvarın genelinde taşların diziliş biçimi taş-tuğla sıralı duvar örülmesine imkan verecek durumda değildir. Bu tuğla sırasının yan cepheye ait olduğunu kabul ediyoruz.

H.875/M.1470-71 yılından önce inşa edilen⁷³ Veli Şemseddin Camisinin minare kaidesinin orijinal olduğu düşünülmektedir.⁷⁴ Moloz taşların çoğu dikdörtgen biçimlidir. Taşlar, az düzeltilmiş ya da düzgün taşlar seçilmiş olup, bazı taşlar ise elde edildiği gibi kullanılmıştır. Taşlar birbirine kireç harcı ile bağlanmıştır. Harçlar bazı yerde oldukça belirgin haldedir.(Resim 8)

⁷¹ "Dayıoğlu Hamamı" www.bursayitanitiyoruz.com (21 Nisan 2011).

⁷² E.H Ayverdi "Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri,(855-886) (1451-1481),İstanbul,1974, (Fatih Devri),ss.127-129.

⁷³ .Selim Arık ve diğerleri, **Bursa Camileri Albümü**, Bursa Müftülüğü Yayınları,İstanbul, 2004 s108.

⁷⁴ Ayverdi, Fatih Devri, s.115.

II. Bayezid dönemine tarihlenen Veziri Camisinin cephe duvarları ve minare kaidesi kaba yonu taş ile örülüdür. Değişik biçimlerdeki taşlar harcın içine batırılmış haldedir ve duvar yüzeyinde alt alta, yan yana, karışık olarak yerleştirilmiştir. Çoğunun yüzeyleri pürüzlü değildir. Sert olan taşlar gri, lacivert, siyah, mavi ve koyu yeşil renklerde dir.

XV. yüzyıl yapısı olan Molla Fenari Camisi, 1855 depreminde ağır hasar görmüş ve depremden sonraki yıllarda onarılmıştır.1966 yapılan onarımdan önce duvarları, minare kaidesi sağlam kalmış olan yapı (Resim9) 1966 yılındaki onarımdan sonra günümüze gelmiştir.⁷⁵ Yapının duvarları kaba yonu taş ile örülüdür. Taşlar düzenli olarak duvar üzerinde yer almaktadır. Onarımdan önceki halinde de taşlar, onarım sonrasındaki kadar olmasa da duvar üzerinde düzenli bir şekilde dizilmiş idi.(Bkz. Resim9) Taşlar genelde koyu renklidir ve serttir.(Resim 10)

XV. yüzyılın ilk yarısında inşa edilen yapıların bazılarında her cephe duvarı aynı düzende değildir. Genelde arka cepheler sırf moloz taş ile örülüdür. Arka cephe duvarlı moloz taş ile örülü olan yapılarda arka duvarın inşasında kullanılan moloz taşlar, oldukça düzensizdir ve moloz taşlar elde edildiği biri rastgele kullanılmış ve harç ile çevrilmiştir.

XV. yüzyılda inşa edilen yapıların bazıları bir bahçe içinde yer almıştır. Camilerin kendisi kesme taş- tuğla duvarlı iken bahçe duvarları ise sadece moloz taş kullanılarak inşa edilmiştir. Bunlara örnek olarak II. Murad döneminde, H.859/M.1454-1455 yılından önce inşa edilen Umur Bey Camisinin⁷⁶ bahçe duvarları moloz taşlarla inşa edilmiştir. Arada ahşap hatıllar da vardır. Çeşitli büyüklük, biçim, renk ve sertlikteki taşlar, duvar üzerinde yer almaktadır.(Resim 11) Taşlar, genelde mavi, koyu gri, açık gri, beyaz renkli olup yüzeyleri yuvarlak ve pürüzsüzdür. Bazı taşlar ise köşelidir. Taşlar elde edildiği gibi, herhangi bir işleme tabi tutulmadan, duvarın inşasında kullanılmıştır. Yine II. Murad dönemine aittir. H.843/M.1439-1440 yılında inşa edilen Hoca Ali Zade Camisinin bahçe duvarı da sadece moloz taş kullanılarak inşa edilmiştir. Buradaki moloz taşlar, diğer bahçe duvarından farklı olarak daha düzgündür. (Resim 12)

⁷⁵ Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu Bursa Albümü 1946-1985, Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu Yayınları, S.17, Hakimiyet Matbaası, Bursa 1985, s.79.

⁷⁶ Kamil Kepecioğlu, Bursa Kütüğü, Cilt:1, Bursa Kültür A.Ş., Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa 2009, s196 .

XV. yüzyıl yapılarının duvarlarında kullanılan moloz ve kaba yonu taşların yüzeyleri pek pürüzlü değildir ve bu taşlar genelde serttir. Yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen yapıların duvarlarındaki taşlar da yüzyılın ilk yarısında inşa edilen yapıların duvarlarındaki kaba yonu taşlar gibi serttir. Dikdörtgen ve çokgen biçimli taşlar da duvar yüzeylerinde görülmektedir. Taşlar daha düzenli olarak duvarda yer almaktadır.

XVI yüzyıldan günümüze gelen kaba yonu taş duvarlı tek yapı, H.919/M.1513 yılından önce inşa edilen Araplar Camisidir.⁷⁷ Yapının duvarlarında çeşitli biçimlerdeki taşların çoğunun yüzeyleri pürüzsüzdür ve taşlar serttir.

İlk inşa tarihi bilinmeyen, H.980/M.1572-1573 yılında ikinci kez inşa edilen Alaca Hırka Camisi, H.1042/M.1632-1633 yılında yeniden inşa edilmiştir.⁷⁸ Yapının duvarları kaba yonu taş ile örülüdür. Genelde dikdörtgen biçimli, yüzeyleri az pürüzlü taşlar tercih edilmiştir. Taşlar, beyaz kireç harcı ile birbirlerini bağlanmıştır. Duvarların bazı yerlerinde kireç harçları diğer yerlere göre daha belirgindir. Genelde kahverengi ve gri renkli ve yüzeyleri kaygan taşlar tercih edilmiştir. Köşelere denk gelen taşlar keskindir.

XVII. yüzyıldan da günümüze gelen tek yapının, Alaca Hırka Camisinin, duvarlarının inşasında kullanılan taşların özellikle giriş cephesinde olanları oldukça düzgündür. Bu yapıdaki taşlar duvarlarda, kendilerini çeviren harçlar ile birlikte oldukça düzgün bir görünümde dir.

XVIII. yüzyılda inşa edilen taş duvarlı yapıların duvarlarında moloz ve kaba yonu taş kullanımı vardır. XX. yüzyılda yeniden inşa edilen, minare kaidesinde H.1181-1182/M.1767-1768 tarihi yazan Akçalar'daki Hacı Recep Camisinin⁷⁹ minare kaidesi moloz taş ile örülüdür.

İnşa tarihi bilinmeyen fakat H.940/M.1533-1534 yılında varlığı bilinen Tatarlar köprüsünün⁸⁰ kemerlerinin üzerindeki orijinal olan duvarları ve Cumalı Kızık Hamamın duvarları moloz ve kaba yonu taş ile örülüdür. Tatarlar köprüsünün duvarlarındaki taşların kemerin tepe noktasına denk gelen yerlerindeki, duvarın,

⁷⁷ Kepecioğlu, Cilt:1,s. 136.

⁷⁸ Kepecioğlu, Cilt:1, s.107.

⁷⁹ Yıldız Ötügen ve diğerleri. **Türkiye Vakıf Abideler ve Eski Eserler**, Cilt: IV, V.G.M Yayınları, Ankara 1986 s.14.

⁸⁰ Cevdet Çulpan, **Türk Taş Köprüleri,(Ortaçağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar)** T.T.K Basımevi, Ankara ,1975, s.107.

kemerin alt noktalarına doğru olan kısımlarındaki taşlardan daha büyük boyutludur ve harçları bellidir. Alt taraftaki taşların ise harçları dökülmüştür. İnşa tarihi bilinmeyen, duvarının üzerindeki kitabesinden H.1235/M.1819 yılında onarılan Üç Kuzular Türbesinin sıvalı olmayan duvarlarında taşlar arasında yedi ahşap hatıl vardır.(Resim.13) Diğer duvarlarda da böyle bir düzenin olduğunu düşünmekteyiz. Eğimli arazi üzerinde yer alan bu yapıda ağırlık yedi ahşap hatıl ise eşit olarak dağıtılmıştır.

1.1.2 Kesme Taş veya Mermer Duvar

Kesme taş, ocaktan çıkarıldıktan sonra istenilen biçime göre hazırlanır. Uludağ'da taş ocakları olduğu ve dağın zirvesinde mermerlermiş kalker bloku olduğu bilinmektedir.⁸¹ Osmanlı dönemi yapılarında taş yükseklikleri genelde 30 cm olarak ölçülmekle beraber, büyük boyutlu taşlarda yükseklik artmaktadır.

Bursa'daki Osmanlı dönemi yapıları içinde duvarları tamamen kesme taş ile inşa edilen yapı sayısı fazla değildir. Kesme taş duvarlı ilk yapı, Orhan Bey dönemine tarihlenen Nilüfer Hatun Köprüsüdür.⁸² Taşlar çok büyük boyutlu değildir ve günümüzde duvarların bazı yerlerinde, taşları birbirine bağlayan harçlarda dökülme olmuş, taşlar çok belirgin hale gelmiştir.

I.Bayezid dönemi Yıldırım Camisinin duvarları mermer taklidi gri kesme taş ile inşa edilmiştir. Arada parça mermerler de vardır.(Resim 14) Taşlar oldukça muntazam ve düzenlidir. Mermerler Osmaneli ve Bilecik taraflarından getirilmiştir.⁸³ Genelde 100x 40 x 100 cm, 90 x 40 x 90 cm, 80 x 40 x 80 cm, 95 x 40 x 95 cm 120 x 40 x 140 cm, 70 x 40 x 70cm, ölçülerinde taş kullanılmıştır. Mermer ve kesme taşlardan bozulanlar olmuş ve bozulanlar yenilenmiştir. Bu yapı, Bursa'da, duvarları tamamen kesme taş olan ilk Osmanlı Camisidir.

Bursa'nın simgesi olan Ulu Cami H.802/M.1399-1400 yılında inşa edilmiştir. 1951-1959 yılında yapılan onarım öncesine kadar yapı sıvalı idi. Bu yıllar içinde yapılan onarımda yapının taşları ortaya çıkarılmıştı.(Resim15) Onarımda cephe duvarlarının yanmış olduğu ortaya çıkmıştır.⁸⁴ 2010 yılında yapılan onarımda kesme

⁸¹ Besim Darkot,"Bursa", **İslam Ansiklopedisi**, C.2,5.Baskı, M.E.B Yayınları, Etam A.Ş Matbaa Tesisleri, Eskişehir, 2001.s807. Charles Texier,**Küçük Asya**,C.1,(Çev.A.Suat), Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayınları, Ankara, 2002, s.281.

⁸² Ayverdi, İlk Devir, s.118. Ayrıca bkz. Çulpan, s. 87.

⁸³ Ayverdi, İlk Devir, s 429.

⁸⁴ Ayverdi, İlk Devir, s. 402.

taşlar kirlerinden arındırıldı ve parlak, kaygan bir görünüme sahip oldu. (Resim 16) Genelde 80 x 30 x 80 cm, 72 x 40 x 72 cm, 60 x 40 x 60 cm, 42 x 44 x 42 cm, 90 x 30 x 90 cm ölçülerindeki taşlar kullanılmıştır. Bu yapıda duvarlardaki kesme taşların aralarındaki derz araları belli olmamaktadır.

I.Mehmed döneminde inşa edilen Yeşil Cami,1855 depreminde hasar görmüş ve 1863-1864 yılında onarılmıştır.⁸⁵ Duvarların alt kısımlarında kesme küfeki taş ile pencere hizasından sonrasında ise gri mermer vardır(Resim 17) Taşlar genelde 100x 40 x 100cm, 90 x 40 x 90 cm, 80 x 40 x 80 cm, 85 x 40 x 85 cm ölçülerindedir. Yapının kuzey cephesi, gri damarlı beyaz mermerlerle inşa edilmiştir. (Resim 18) Bu mermerler Marmara Adasından getirilmiştir.⁸⁶ H.843 /M.1439-1440 yılında inşa edilen Umur Bey Namazgahının⁸⁷ da duvarları tamamen mermer iledir.

XVI. yüzyılda, II.Bayezid döneminde iki hamama soğukluk ilavesi yapılmıştır.Bu soğukluklardan biri Eski Kaplıcaya H.917/M.1511yılında, diğeri ise Kükürtlü Kaplıcasına ilave edilmiştir.⁸⁸ Bu soğuklukların her ikisi de tamamen kesme taş duvarlıdır. Genelde 32 x 16 x 32 cm, 40 x 20 x 40 cm, 45 x 20 x 45 cm, 50 x 30 x 50 cm ölçülerinde taşlar kullanılmıştır. XVI yüzyıl başına tarihlenen, Geruş Sinagogunun⁸⁹ duvarları tamamen kesme taş ile inşa edilmiştir. 1855 yılındaki depremden sonra, o yıllarda yapıları onaran Parville, bu yapıyı da onarmış olmalıdır. Yapıda H1289./M.1872-1873tarihli onarım kitabesi bulunmaktadır.⁹⁰ Yapının duvarları günümüzde sıvalıdır.

H.1080/M.1669-70 yılında inşa edilen Abdal Köprüsü⁹¹ kesme taş duvarlıdır. Köprü, 1971 yılında Karayolları tarafından onarılmıştır.⁹² Taşlar oldukça muntazam, temiz ve düzenli görünümündedir. Kitabesine göre H.1304/M.1886-1887 yılında inşa edilen Geçit Köprüsü⁹³ kesme taş ile inşa edilmiştir.

⁸⁵ Ayverdi, Çelebi Mehmed ve II.Murad Devri s.57.

⁸⁶ Yalman, s.4.

⁸⁷ Hüdavendigar Akmaydalı, "Mihraplı ve Minberli Namazgahlarımız" **Vakıflar**,S.XXIII, V.G.M Yayınları , Tisamat Matbaası, Ankara, 1994, s.125.

⁸⁸ İ.Aydın Yüksel, **Osmanlı Mimarisinde II.Bayezid ve Yavuz Selim Devri (886-926) (1481-1520)**, 2.Baskı, İstanbul, 2006,(II.Bayezid), s.85,88.

⁸⁹ "Kilise ve Tapınaklar" www.bursa.bel.tr (20 Nisan 2011).

⁹⁰ "Gerus Sinagogu" www.turkyahudileri.com (20 Nisan 2011).

⁹¹ Doğan Yavaş, "Tarihi Bursa Köprüleri", **Yaşayan Bursa Dergisi**, Temmuz 2008,Cansal Matbaası, Bursa 2008,(Köprüler) s.61

⁹² "Abdal Köprüsü", www.lifeinbursa.com (14 Nisan 2009).

⁹³ "Geçit Köprüsü" www.lifeinbursa.com (14 Nisan 2009).

XIX. yüzyıl yapısı olan Romangel Fabrikası, H.1268/M1851-1852 yılından önce inşa edilmiştir.⁹⁴ Yapının üst kısımları sıvalıdır, ama duvarın alt kısmında kesme taşlar görülmektedir.(Resim19)Taşlar, muntazamdır ve duvar üzerinde düzenli bir görünümündedir. Genelde kahverengi ve krem renkli taşlar kullanılmıştır. H.1298/M.1879-1880yılına tarihlenen Belediye Binasının⁹⁵ bodrum katı kesme taş duvarlıdır. Burada kalın ve bazı yerlerde büyük boyutlu taşlar kullanılmıştır. Genelde 25 x 16 x 25 cm, 30 x 15 x 30 cm ölçüsünde taşların olduğu bu duvarda, gözeneksiz sert taşlar kullanılmıştır. Bodrum katını oluşturan duvarın üst taraflarında az da olsa mermer parçaları bulunmaktadır. (Resim 20)İlk inşası I.Murad devrinde olan, 1855 depreminde hasar gören ve H.1310/M.1892-1893 yılında yeniden inşa edilen Şehadet Camisinin⁹⁶ cephe duvarları şu anda sıvalı iken, minare kaidesi ise sıvalı değildir. Kesme taşlar oldukça düzenlidir ve muntazam görünümündedir.

1855 yılındaki depremde yıkılan ve yapı ile bilgi veren araştırmacıların ortak fikirlerine göre, Abdülhamid döneminde temelleri üzerine yeniden inşa edilen I.Murad Türbesinin⁹⁷ kuzey duvarı, kesme taş ile inşa edilen üç payanda duvarı ile desteklenmektedir. Bu duvarlarda kesme taşların derz aralarını kalın bir harç tabakası belirlemektedir. Bu harç, yenilenmiştir.(Resim 21). Bursa yapıları içinde bilinen tek payandalı yapı olan bu türbede, payanda duvarlarının oluşturan kesme taşların yüzeylerinde çiçeklenme görülmektedir. H.1322/M.1904 yılında inşa edilen Saat Kulesi⁹⁸ tamamen kesme taş kullanılarak inşa edilmiştir.(Resim 22)

İnşa tarihi belli olmayan Cilimboz Köprüsünün duvarları kalın kesme küfeki taşlar kullanılarak inşa edilmiştir Bu köprü diğer köprülere göre daha kalın ve büyük keme küfeki taşlar ile inşa edilmiştir.

Minare kaidelerinde ise kesme taş kullanılan iki yapı vardır. Biri, H.1318/M.1900-1901 yılında inşa edilen Vefikiye Camisidir⁹⁹. H.903/M.1497 yılından önce inşa edilen Meydancık Camisinin H.1322/M.1904 yılında yenilenen minaresinin¹⁰⁰ kaidesi de tamamen kesme taş duvarlıdır.(Resim 23)

⁹⁴ Kepecioğlu, Cilt: 1, s. 199.

⁹⁵ M.H.Kosifoğlu, **Geçmişten Günümüze Bursa Tarihi**, Zikir Yayınları, Bursa 2000 s.111.

⁹⁶ “Şehadet Camisi”, **Bursa Ansiklopedisi**, Cilt:1, Bursa Hakimiyet Matbaası, Bursa 1986, s. 462.

⁹⁷ Ayverdi, İlk Devir, s. 290. Hakkı Önkal, **Osmanlı Hanedan Türbeleri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992 ,(Hanedan) s. 278.

⁹⁸ Kazım Baykal, **Bursa ve Anıtları**, Aysan Yayınevi, Bursa, 1950, s.55.

⁹⁹“ Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu, s.54.

¹⁰⁰ Arık ve diğerleri, s.151.

1.1.3. Taş – Tuğla Duvar

Bursa'daki Osmanlı Döneminde inşa edilen yapıların çoğunun duvarları ve minare kaidesi taş-tuğla sıraları ile inşa edilmiştir. İlk dönemlerde moloz veya kaba yonu taş ile tuğla beraber kullanılır iken, daha sonraki dönemlerde ise kesme taş ile beraber kullanılmıştır. Kesme taş ile tuğla sıraları ile inşa edilen duvarlar, moloz taş-tuğla sıraları ile inşa edilen duvarlara göre daha düzenli bir görünümde dir. XV. yüzyıl ile birlikte kesme taş- tuğla sıralı duvar örgüsü, XVI. yüzyılda da, XV. yüzyıldaki kadar olmasa da görülmektedir. XVI. yüzyıldan sonra ise bu tarz duvar örgüsü daha seyrek görülmüştür. Duvarların inşasında moloz taş –tuğla beraberliği ise her yüzyılda devam etmiştir.

1.1.3.1. Moloz ya da Kaba Yonu Taş- Tuğla Duvar

Moloz ya da kaba yonu taşın, tuğlayla alternatif oluşturacak şekilde sıralanarak kullanılması Bursa'da benimsenmiş, ilk başta ekonomik yetersizliğe bağlı olarak ihtiyaçtan ortaya çıkan, Bizans mimarisinde çok kullanılan bu duvar inşası tekniği, Bizans mimarisinin de etkisiyle Osmanlı mimarisinin ilk dönemlerinde duvar inşasında da benimsenerek bir üslup oluşturmuştur. Taşlar, duvarlarda genelde birer sıra halinde dizilerek tuğlayla alternatif sıra oluşturularak kullanılırken, bazı duvarlarda iki veya karışık sıra halinde de dizildiği olmuştur.

H.736/M.1335-1336 yılından önce inşa edildiği bilinen Alaeddin Camisi,¹⁰¹ duvarlarında moloz taşın tuğlayla alternatif olarak dizildiği ilk yapıdır. Yapı 1959 yılında onarılmıştır.¹⁰² Bu onarımda duvar derzlerindeki bozukluklar düzeltilmiştir. Bu yapının duvarlarında taşlar genelde düzensiz olarak yer alır, arada üçer sıra halinde yatay tuğla dizilişi görülür, batı duvarında ise birer sıra halinde dizilerek, üç sıra, tuğlayla almaşık düzende yer aldığı görülmektedir. (Resim 24) Belki de yapının duvarları bir sıra moloz taş, üç sıra tuğla sırası ile inşa edilmiş zamanla tuğlalarda dökülme olmuş olabilir. Yapının duvarlarının orijinal olduğunu kabul edebiliriz. Taş ölçüleri genelde, 35 x 10 x 37 cm olmakla beraber değişik ölçüler de taşlar da vardır. Tuğlalar genelde 26 x 3 x 26 cm, 26 x 3 x 28 cm, 29 x 3 x 29 cm, 35 x 4 x 35 cm, 33 x 4 x 36 cm ölçülerindedir. Taşlar görünüm olarak pek düzenli değildir, elde edildiği gibi duvar inşasında kullanılmıştır. Bazılarının yüzeyleri pürüzsüzdür, Tuğlalar

¹⁰¹ Saadet Maydaer, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa'da Bir Semt Hisar*, Emin Yayınları, Bursa ,2009 s.63.

¹⁰² Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu , s.42.

kırmızı renklidir. Duvar yüzeyinde genelde yatay, dikey karışık şekilde yer almıştır. Yapının minare kaidesinde dört sıra moloz taş- iki sıra yatay tuğla dizilişi vardır. Taşlar çekiçle düzeltilmiş, kesme taşa yakın düzgünlüktedir. Tuğlalar ise cephe duvarlarındakine nazaran renk açısından daha koyudur, bordo rengine yakın bir renktedir. Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu tarafından yapılan son onarımda revak kısmıyla beraber minare kaidesindeki taşlarında elden geçirildiği düşünülmektedir.

Kepecioğlu tarafından Orhan Bey dönemine, Ayverdi tarafından ise I.Murad dönemine tarihlenen, Hıdırlık Camisi¹⁰³ duvarlarında dikey besleme tuğlası kullanılan ilk yapıdır. Duvarlarının orijinal olduğu düşünülen yapının giriş cephesinin duvarlarında bir sıra kaba yonu taş bir sıra yatay ve bir sıra dikey tuğla düzeni vardır. Moloz taşlar oldukça düzgün, ölçüleri ise kesme taş ölçülerine yakındır. Genelde, 32 x 16 x 32 cm, 16 x 16 x 16 cm, 40 x 16 x 40 cm, 24 x 16 x 25 cm, 30 x 16 x 31 cm ölçülerinde moloz taşlar kullanılmıştır. Yatay tuğlalar, 35 x 4 x 35 cm, 39 x 3 x 39 cm; dikey tuğlalar, 19 x 3 x 19 cm. Taşlar duvarda oldukça düzenli görünümündedir. Tuğlalar kırmızı renklidir, düzgün olarak duvarda yer almıştır. Yapının batı cephesinde ise bir sıra taş, üç sıra moloz taş dizilişi vardır. Burada kullanılan taş ve tuğlaların ölçüleri, giriş cephesindeki taşların ölçüleri ile aynıdır. Yapının güney ve doğu cephe duvarlarının bitişiğinde evler olması sebebiyle bu duvarlar görülemedi.

Kapı kemerinin üstündeki kitabesine göre, H.740/M.1339-1340 yılında inşa edilen Orhan Camisi, H.816/M.1413-1414 yılında Karaman Oğulları tarafından çıkarılan yangında hasar görmüş ve H.820/M.1417 yılında onarılmıştır. Cephe duvarları orijinal olarak kabul edilmektedir.¹⁰⁴ 1904 yılında cephe duvarları onarımı olmuş, Ayverdi'nin eserinde cephelerin, 1886 yılına ait bir resmi bulunmaktadır. Bu resimde görülen cephe duvarları¹⁰⁵ (Resim 25) ile günümüzdeki duvarlar arasında pek bir fark bulunmamaktadır. Caminin görevlisi, 2006 yılında Osmangazi Müftülüğü tarafından yapılan onarımda duvar derzlerinin temizlendiğini ifade etti.

¹⁰³ Kamil Kepecioğlu, **Bursa Kütüğü**, Cilt:2, Bursa Kültür A.Ş., Bursa Belediyesi Yayınları, Bursa 2009 s. 179, Ayverdi, İlk Devir, s. 270.

¹⁰⁴ Ayverdi, İlk Devir s. 81.

¹⁰⁵ Ayverdi, İlk Devir, s.77, Resim 91.

¹⁰⁶Yapının cephe duvarlarında, bir sıra silisli dere moloz taşı-batı ve doğu cephesinde iki, güney cephesinde ise üç ya da dört sıra yatay tuğla dizilişi vardır. Güney duvarında taş aralarında bazı yerlerde dikey tuğla bulunmaktadır. Yatay tuğlalar, 26 x 3 x 26 cm, 29 x 3 x 29 cm, 35 x 4 x 35 cm. Dikey tuğlalar, 19 x 3 x 19 cm, 21 x 3 x 21 cm ölçülerindedir. Taşlar duvarda rastgele kullanılmış gibidir. Tuğlaların görünümü de pek düzenli değildir.(Resim 26)

Bu yapının duvarlarında tuğla ile “kurs” olarak adlandırılan süslemeler yer alır. (Resim27) Doğu ve batı tabhane duvarlarında, harim cephe duvarında ve revakta kemer üstlerinde de yer alan bu süslemeler Bizans Mimarisinde sık rastlanan bir motiftir ve devletin inşa ettirdiği ilk yapılarda, kendinden önce bu bölgede hüküm süren Bizans İmparatorluğunun mimarisinden etkilenmesi gayet doğaldır. Orhan Camisi daha başka özellikleri ile de(revak yan ikiz kemerleri gibi) Bizans mimarisinin etkilerini yansıtan bir yapı olması açısından önemli bir örnektir.

Kitabesi olmayan ve çeşitli eserlerde, Ayverdi tarafından Orhan Bey devrine tarihlenen, başka eserlerde de, XIV. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen Çoban Bey Türbesi¹⁰⁷ zaman içinde onarımlar ile orijinalliğini büyük ölçüde kaybeden yapılardan biridir. 1997 yılında Bursa Belediyesi tarafından onarım gören yapının¹⁰⁸ duvarların alt tarafı moloz taş, üst kısımları kaba yonu taş ağırlıklı olmakla beraber, arada tuğlalar da seyrek olarak görünmektedir. Duvarların alt taraflarında ise, üçer sıra yatay tuğla sırası görülür. Bu tuğla sırası, her cephe duvarının altında vardır fakat bazı yerlerde harçların altında kalmıştır. Harçlar ufalandığında tuğla sırası ortaya çıkmaktadır. Taşlar genelde koyu mavi renkli, yuvarlak hatlı, çoğunun yüzeyleri pürüzsüzdür ve bu taşlar serttir. Alt taraflardaki tuğla sıralarındaki tuğlalar 23 x 3 x 23 cm, 24 x 3 x 24 cm, 21 x 3 x 21 cm ölçülerindedir Üst taraflarda seyrek olarak görülen tuğlaların ölçüleri çeşitlidir. Sıklıkla 9 x 3 x 9 cm ölçüsünde tuğlalar kullanılmıştır. Bu duvar örgüsünde taşlar ve aradaki az sayıda tuğla, horasan harcı ile çevrilidir.

¹⁰⁶ Müftülüğün internet sitesine girildiğinde böyle bir bilgiye rastlanmadı fakat çarşı esnafı da 2006 yılında yapılan bir onarımdan bahsetmektedir.

¹⁰⁷ Bilgi için Bkz: Çoban Bey Türbesi, **Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler**, Cilt:III. V.G.M Yayınları, Ankara 1983 s.252 .Ayverdi, İlk Devir, s.104.

¹⁰⁸ Ertan Daş, **Erken Dönem Osmanlı Türbeleri, (1300-1500)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2003 s. 26.

I.Murad dönemine tarihlenen Nalıncılar Hamamı¹⁰⁹ oldukça harap bir halde günümüze gelmiştir. Bursa Büyükşehir Belediyesinin onarım çalışmaları kapsamına alınmış olan bu hamamın duvarlarındaki moloz taş- tuğla sırası oldukça karışıktır, taş ile tuğla iç içe geçmiş haldedir. Düzgün olan yerlerde bir sıra moloz taş, iki ya da üç sıra yatay tuğla dizilişi görülmektedir. Taşlar genelde kaba görümlü ve büyük boyutludur. Taş ölçüleri genelde 60x 28 x 41 cm, 75 x 24 x 70 cm, 41 x 18 x 40 cm. Taşların yüzeyleri genelde kaygan ve pürüzsüzdür. Tuğlalar ise genelde renkleri tozdan dolayı soluk ve bazı yerlerde ise kenarları kırıktır. Genelde 26 x 3 x 26 cm, 35 x 4 x 35 cm, 29 x 3 x 29 cm ölçülerindeki tuğlalar kullanılmıştır.

I.Murad Külliyesinin bir parçası olan Gir Çık Hamamının duvarları günümüzde oldukça harap durumdadır. Duvarlarındaki moloz taş ve tuğla sıraları iç içe geçmiş halde ve oldukça karışıktır. Taş ve tuğlaların arasındaki harç belli olamamaktadır.(Resim 28) Duvarlarda daha çok tuğlalar görülmektedir. Bazı yerlerde Giriş cephesindeki sıvaların altından görünen taş-tuğla sırası ise diğer cephelere nazaran daha düzgün durumdadır. Yapının iç duvarlarında da bazı yerlerde sıva altından taş-tuğla sırası görülmektedir.

H.774/M.1372-1373 yılından önce inşa edilen Koca Naip Camisinin¹¹⁰ duvarlarının ve minare kaidesinin orijinal olduğu düşünülmektedir. Bu yapının duvarları ve minare kaidesinde bir sıra kaba yonu taş, iki sıra yatay bir sıra dikey tuğla dizilişi vardır. Duvarlarda genelde dikdörtgen biçimli, koyu renkli ve yüzeyleri az pürüzlü taşlar kullanılmıştır. Taşların düzgünleri seçilip kullanılmıştır. Ölçülebilen taşlar genelde 21 x 10 x 18 cm, 23 x 13 x 26 cm, 31 x 10 x 35 cm, 42 x 10 x 35 cm, 30 x 30 x 21cm, 54 x 10 x 51 cm, batı cephesinde ise, 59 x 10 x 57 cm,70 x 10 x 73 cm ölçülerindedir. Güney cephesi duvarında kullanılan bazı taşlar genelde büyük boyutludur. Buradaki taşlar genelde 63 x 5 x 67 cm, 35 x 11 x 38 cm ölçülerdedir. Tuğlalar ise, özellikle minare kaidesindeki yatay ve dikey tuğlalar, küçük boyutludur. Bazı yerlerde ise, özellikle doğu cephesinde, büyük boyutlu tuğlalar kullanılmıştır. Genelde 23 x 3 x 23 cm, 19 x 3 x 19 cm, 17 x 3 x 17 cm, 20 x 3 x 20 cm, 26 x 3 x 26 cm, 35 x 4 x 35 cm, 37 x 3 x 37 cm ölçüsünde yatay tuğla, 13 x 3 x 13 cm, 11 x 3 x 11 cm, 9 x 3 x 9 cm ölçülerinde dikey tuğlalar kullanılmıştır. Minare kaidesinde de cephe duvarlarındaki gibi bir sıra kaba yonu taş, iki sıra yatay tuğla

¹⁰⁹ Ayverdi, İlk Devir. s.287.

¹¹⁰ Ayverdi, İlk Devir, s.265.

dizilimi görülmektedir. Taşlar, genelde 35 x 10 x 38 cm, 89 x 10 x 88 cm, 79 x 10 x 71 cm; tuğlalar ise 26 x 3 x 26 cm, 24 x 3 x 24 cm, 27 x 3 x 27 cm, 31 x 3 x 31 cm ölçülerindedir. Tuğlalar kırmızı renklidir, hem bir duvarda hem de tüm duvarlarda yer alan tuğlalar arasında renk açısından pek bir fark görünmemektedir.

I.Murad döneminde inşa edilen Eski Kaplıcanın¹¹¹ duvarlarında genelde bir sıra kaba yonu taş- iki sıra yatay tuğla sırası görülmektedir. Bazı yerlerde ise karışık sıra halinde kaba yonu taş, iki sıra yatay tuğlayla beraber kullanılıp duvar düzeni oluşturulmuştur.(Resim29) Taşlar düzenli değildir çeşitli biçimlerde ve büyüklüklerdeki taşlar duvar yüzeyinde yer almaktadır. Duvarların bazı yerlerinde kareye yakın dikdörtgen biçimli taşlar düzenli olarak yan yana sıralanmış iken bazı yerlerde ise biçim ve sıraya bakılmaksızın yan yana, üst üste yerleştirilmiş ve bu taşlar elde edildiği gibi kullanılmıştır. Duvar inşa edilirken ölçü ve düzene pek dikkat edilmemiştir. Bazı duvarlarda ise kesme taşlardan da istifade edildiği görülmektedir. Tuğlalar genelde 26 x 3 x 26 cm, 35 x 4 x 35 cm, 29 x 3 x 29 cm ölçüsündedir. Taş ölçüleri değişkendir.

H.798/M.1395-1396 yılında inşa edilen Ertuğrul Camisi,¹¹² duvarlarında düzenli taş tuğla dizilişi olan bir yapıdır hatta en düzenlisidir. Duvarlarında bir sıra kaba yonu taş, iki sıra yatay tuğla dizilişi vardır. (Resim.30) Taşlar genelde, 37 x 13 x 35 cm, 35 x 12 x 30 cm; tuğlalar ise 35 x 4 x 35 cm, 34 x 4 x 34 cm ölçülerindedir Yan duvarlarda bazı yerlerde kullanılan yatay tuğlalar ise 50 x 4 x 50 cm ölçüsündedir. Taşlar oldukça muntazamdır Ölçüleri kesme taş ölçüsüne yakın olan taşların biçimler genelde dikdörtgen olmakla beraber bazı yerlerde farklı biçimde taşlar da kullanılmıştır ama bunlar fazla değildir. Taşların yüzeyleri genelde pürüzsüz ve kaygandır. Tuğlalar kırmızı renkli, temiz görünümlüdür.

I.Bayezid dönemine tarihlenen Ebu İshak Camisi, II. Mehmed döneminde esaslı bir tamir geçirmiştir.¹¹³ Yapının son onarımı 1966 yılında gerçekleştirilmiş, bu onarımda, harap olan duvarlar onarılmıştır.¹¹⁴Yapının duvarlarında bazı yerde bir bazı yerde karışık sıra olarak moloz/kaba yonu taş,(alt kısımlarda moloz taş) iki sıra yatay bir sıra dikey tuğla ile beraber kullanılmıştır. Yan cephe duvarlarında taşlar

¹¹¹ Tuğlacı, s. 79.

¹¹² Arık ve diğerleri, s.36.

¹¹³ Ayverdi, İlk Devir, s.393.

¹¹⁴ Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu, s.80.

itinasız olarak kullanılmıştır. Güney cephe duvarındaki moloz taşlar ise diğer cephe duvarlarına göre daha düzgündür.

Kitabesi olmayan, yapıda kullanılan meşe ağacından bir parça üzerine yapılan analize dayanılarak, H.802-803/M.1400 tarihli vakfiyesine göre ¹¹⁵ H.793/M.1390 yılında inşasına başlanıp, H.797/M.1394 yılında inşası tamamlanan Yıldırım Darüşşifası, 1855 yılındaki depremde neredeyse tamamen yıkılmıştır.¹¹⁶ Orijinal yeri çok az olan bu yapının duvarları bir sıra kaba yonu taş, iki sıra yatay tuğla sırası ile inşa edilmiştir. Taşlar yuvarlak biçimli ve kaba görünümlüdür. Onarımlarla yenilenen bu yapının diğer duvarlarında ise daha düzgün biçimli moloz taşlar kullanılmıştır.

XIV. yüzyılda inşa edilen yapılar içinde cami en önemli yapı kabul edilir, daha sonraki yüzyıllarda da bu anlayış devam etmiştir, bu sebeple inşasında da itina gösterilirdi. En önemsiz kabul edilen yapı tipi ise hamamdır Bu yapıların duvarları ya tamamen moloz ya da kaba yonu taşla inşa edilirdi ya da taşların arasına tuğlalar da serpiştirilirdi.

XIV. yüzyıl yapılarının duvarlarındaki taşların moloz/kaba yonu taşların çoğu düzensiz, rastgele yerleştirilmiştir ve ölçüleri de değişkendir. Ölçülebilen taşlar genelde 25 x 12 x 18cm, 35 x 13 x 25 cm,41 x 38 x 35 cm, 60 x 28 x 41 cm, 21 x 10 x 18 cm, 25 x 18 x 17 cm, 30 x 16 x 21 cm ölçüsündedir. Bazı taşların ölçüleri ise kesme taş ölçüleri gibi oranlıdır. 32 x 10 x 35 cm.35 x 10 x 35 cm, 27 x 14 x 25 cm,32x13 x 32cm. Yatay ve bazı yapılarda yatay ve dikey olarak dizilen tuğlaların arasında, bu sınırlar çevresinde, yerleştirilen taşların, biçimleri ve ölçüleri aynı ya da benzer olanları yan yana gelecek şekilde yerleştirildiği gibi, biçim ve ölçüleri farklı olan moloz taşlarında, tuğla çerçeveler içinde rastgele dizildiği duvarlarda vardır.

Minare kaidelerindeki taş-tuğla sırası, tıpkı cephe duvarlarındaki gibi düzenlidir. Taşların ölçüleri birbirleriyle orantılıdır, tuğlalar da tıpkı taşlar gibi oranlıdır.

XIV. yüzyılda inşa edilen yapıların duvarlarında tuğla genelde üçer sıra olarak dizilmişken, Koca Naip Camisinin, duvarlarında ikişer sıra olarak dizilmiştir.

¹¹⁵ Sedat Çetintaş, **Türk Mimari Anıtları, Osmanlı Devri, Yıldırım Darüşşifası**. Bursa'da Hüdavendigar Murad ve Yıldırım Bayezid Binaları Adlı Eserinden Ayrı Baskı , Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1952 s.1.

¹¹⁶ Kazım Alparslan,"Yıldırım Dar-üş-şifası Restore Edilmelidir"21-8-1970 tarihli Hakimiyet Gazetesi.

Çoban Bey Türbesi ve Girçık Hamamı cephe duvarlarında ise taşlar arasında dağınık olarak yer alır. Bazı yapıların cephe duvarında birer sıra dikey besleme tuğlası kullanılmıştır. Tuğlaların renkleri kırmızıdır bazı tuğlalar açık kırmızı renktedir. Yatay tuğlalar genelde 26 x 3 x 26 cm, 24 x 3 x 24 cm ölçüsündedir. Yine bir çok yapının cephe duvarında 35 x 4 x 35 cm ölçüsünde tuğlalar da vardır. Dikey tuğlalar ise genelde 19 x 3 x 19 cm, 21 x 3 x 21 cm ölçülerindedir. Zamanla yapılan onarımlarda düşen ya da bozulan tuğlaların yerine aynı renk ve ölçüde tuğlalar konularak duvar düzeni sağlanmıştır. Ama bazen de ölçü bakımından aynı ya da benzer olsa da renk olarak diğerlerinden ayrılan, genelde daha bordoya yakın koyu kırmızı, tuğlalar yerleştirilmiştir. Bu yeni tuğlalar duvarın genel görünümü içinde kendini belli etmektedir. 26 x 3 x 26 cm, 24 x 3 x 24 cm, cephe duvarlarında yer alan yatay tuğlaların genel ölçüsüdür. Bunların yanı sıra 29 x 3 x 29 cm, 35 x 4 x 35 cm, 31 x 4 x 31 cm ölçülerinde yatay tuğlalarda kullanılmıştır. Dikey tuğlalar ise genelde 21 x 3 x 21 cm, 19 x 3 x 19 cm ölçülerindedir. XIV yüzyılda inşa edilen yapıların cephe duvarlarının çoğu orijinaldir, pek fazla değişikliğe uğramadan günümüze gelmiştir. Tuğlalar genelde moloz taşlarla beraber duvar örülmesinde kullanılmıştır. Minare kaidelerinde de aynen cephe duvarlarında olduğu gibi ikişer, üçer ya da karışık sıra halinde tuğlalar, taşla alternatif düzende sıralanmıştır. Tuğlaların ölçüleri cephe duvarlarında yer alan tuğlalarla aynı ya da onlara yakın ölçülerdedir. Genelde 26 x 3 x 26 cm, 24 x 3 x 24 cm ölçülerinde yatay tuğlalar kullanılmıştır. Dikey tuğla ise kullanılmamıştır. Minare kaidesinde tuğla kullanılan ilk yapı olan, H.736/M. 1335 yılından önce inşa edilen Alaeddin Camisinin¹¹⁷ minare kaidesinde, tuğlalar ikişer sıra halinde dizilmiştir. Tuğlalar, cephe duvarlarındaki tuğlalardan renk olarak ayrılmaktadır daha koyu kırmızı bir renktedir.¹¹⁸

XV. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen, I.Mehmed dönemine ait Yeşil Külliyesinin bir parçası olan medresenin inşa tarihi belli değildir ama H.822/M1419 yılına tarihlenmektedir.¹¹⁹ Kaba yonu taş, bu yapının yan cephe duvarlarında genelde birer sıra halinde, iki sıra yatay, bir sıra dikey tuğla ile beraber dizilerek

¹¹⁷ Maydaer, s. 63.

¹¹⁸ 1959 yılında Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu tarafından yapılan onarımda, duvar derzleri düzeltilirken, minare kaidesindeki tuğlalar da elden geçmiş olmalı. Cephe duvarlarındaki tuğlalarla buradaki tuğla, arasındaki renk farkı ve daha yeniymiş gibi bir görünüm, bir müdahelenin olduğunu düşündürmektedir. Bkz. Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu, s. 42.

¹¹⁹ Doğan Yavaş, "Bursa Türk-İslam Eserleri Müzesi", **Bursa Defteri**, S.28 (Ocak, 2007) Bursa Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, Bursa Hakimiyet Matbaası, Bursa, 2007 (Türk İslam) s. 73.

alternatif oluşturulmuştur. (Resim 31) Dershane kısmının arka duvarında ise taş sıraları karışık, taşlar düzensizdir. Yapıların arka cephelerine diğerleri kadar önem verilmediği düşüncesine dayanarak bu duvarın inşasında da pek itina gösterilmediği söylenebilir. Yeşil külliyesinin bir başka parçası olan Yeşil İmaretinin duvarlarında moloz/kaba yonu taş ağırlıklı olup duvarın alt kısımlarında üç sıra yatay tuğla sırası vardır.(Resim32)

XV. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen Kayı Han Hamamında, Haziran 2010 yılında başlayan onarım çalışmaları¹²⁰ devam etmektedir. Bursa Büyükşehir Belediyesi tarafından bir inşaat firmasına ihale edilen onarım çalışmaları kapsamında yapının duvarlar kirlerinden ve fazlalıklardan (teneke parçaları gibi) arındırıldı ve orijinal olduğu düşünülen duvar örgüsü ortaya çıkarıldı. Duvar örgüsünün bir sıra moloz taş, üç sıra yatay, bir sıra dikey tuğlanın beraber kullanılmasıyla oluşturulduğu görülmektedir. (Resim 33) Bu duvar örgüsünde moloz taşlar genelde dikdörtgen biçimli olup taşların düzgünlerinin seçilip kullanılmasına dikkat edilmiştir. Ayrıca taşlar bolca kireç harcına batırılmıştır. Tuğlalar ise kırmızı renklidir ve beyaz kireç harcı içinde ezilmiş gibidir, kıvrılmış gibi bir görüntüsü vardır.(Resim 34)

II. Murad dönemi yapılarından, Muradiye Külliyesinin ana yapısı olan II. Murad Camisi, H.830/M.1426-1427 yılında inşa edilmiştir. Yapının duvarlarında bir sıra kaba yonu taş- üç sıra yatay bir bazı yerde iki sıra dikey tuğla dizilişi vardır.(Resim 35) Cephe duvarlarının hepsinde aynı duvar örgüsü görülmektedir. Duvar düzeni pek bozulmamıştır. Taşlar genelde dikdörtgen biçimlidir ve serttir. Genelde gri, açık kahverengi, mavi renkli taşlar kullanılmış olup taşların yüzeyleri genelde pürüzsüzdür. Tuğlalar ise kırmızı renklidir. Duvarların ortalarına kadar bazı yerde üst kısımlara doğru olan kısımlarında tuğlalar ve taşlar bol horasan harcı içindedir.

Aynı külliyenin bir başka yapısı, II. Murad Medresesinin duvarlarında kaba yonu taş ile tuğlanın alternatif olarak dizilmesiyle oluşturulan duvar örgüsü vardır. Kuzey cephesinde giriş eyvanının iki yanındaki duvarlarda genelde bir sıra moloz taş, üç sıra yatay bir sıra dikey tuğla ile oluşturulan duvar örgüsündedir.(Resim 36) Buradaki taşlar genelde küçüktür ve elde edildiği gibi, hiçbir işleme tabi tutulmadan kullanılmıştır. Genelde kahverengi, mavi renkli taşların kullanıldığı bu duvarlarda

¹²⁰ “Kayı Han Hamamı Restorasyonu” www.bursa.bel.tr (20 Ocak 2011).

taşların yüzeylerindeki pürüzlülük ve sertlikleri farklıdır. Duvarın alt tarafındaki taşlar serttir ve taşların yüzeyleri pürüzsüz, kaygandır, üst kısımlardaki taşlar ise genelde gözeneklidir ve daha az serttir. Tuğlalar ise kırmızı renklidir. Genelde 26 x 3 x 26 cm, 29 x 3 x 29 cm, 29 x 4 x 29 cm, 35 x 4 x 35 cm ölçülerinde yatay tuğla, 19x 3 x 19 cm, 16 x 3 x 16 cm ölçülerinde dikey tuğlalar kullanılmıştır. Yapının diğer cephe duvarlarında da bir sıra moloz taş-üç sıra yatay, bazı yerde (genelde alt kısımlarda) bir, bazı yerde ise iki sıra dikey tuğla dizilişi vardır. Genelde mavi ve açık kahverengi taşların kullanıldığı duvarlarda taşların çoğunun yüzeyleri pürüzsüzdür. Duvarların inşasında farklı biçimlerdeki sert taşlar kullanılmıştır. Taşların çoğu harç içine batırılmıştır.

Külliyeye ait yapılarda II. Murad Hamamı, en son 2008 yılında onarılmıştır. Bu onarımda dış duvarların derzleri temizlendi ve duvarlar horasan harcı ile sağlamlaştırıldı. Yapının duvarlarında bir sıra moloz/kaba yonu taş, üç sıra yatay tuğla dizilişi vardır.(Resim 37) Taşlar genelde mavi renkli, yüzeyleri az pürüzlü ve serttir. Tuğlalar genelde 23 x 3 x 24 cm, 26 x 3 x 26 cm, 26 x 3 x 28 cm, 29 x 3 x 29 cm, 29 x 4 x 29 cm ölçülerindedir. Tuğlaların rengi son onarımda kullanılan horasan harcından dolayı pembeleşmiştir.

II. Murad döneminde inşa edilen Çukur (Kütahya) Hanında, 2011 yılı içinde onarım çalışması başlatılmış olup¹²¹bu çalışmalar devam etmektedir. Bu onarım çalışmaları kapsamında ilk önce yapının duvarları üzerinde var olan sıvalar kaldırılıp yapının duvar örgüsü ortaya çıkarıldı duvarların karışık sıra halinde moloz taş, iki bazı yerde üç sıra yatay tuğla sırasıyla inşa edildiği anlaşıldı. Günümüzde devam eden onarımda duvar örgüsü düzeltiliyor bir sonraki aşamamada, bu duvarlardaki taş-tuğla örgüsünün arasında horasan harcı konularak onarım tamamlanacak. Yapının dış duvarlarının bir kısmının onarımı tamamlandı bu kısımda bir sıra haba yonu taş, iki sıra yatay tuğla dizilişi vardır. Bu malzemeler horasan harcı ile birbirlerine bağlanmıştır ve horasan harcı duvar yüzeyinde bağlayıcılık görevinin yanı sıra kısmen sıva görevi de görmektedir. Onarımı tamamlanan duvarda adeta sıva gibi, malzemelerin üstünü de kaplamıştır. Bu onarımda kullanılan taş ve tuğlaların çoğu orijinal değildir fakat yapının günümüze gelen kısımlarındaki, orijinal halini ortaya

¹²¹ “Kütahya Hanı Restorasyonu” www.bursa.bel.tr (20 Ocak 2011).

çıkarmak için yapılan çalışmalarda duvarlardan çıkan malzemelerden, istifade edilmektedir.

II. Murad dönemi yapılarından Umur Bey Hamamı H.834/M.1430-1431 yılından önce inşa edilmiştir.¹²² Yapının duvarlarında kaba yonu taş-tuğla sırası vardır. Soğukluk kısmının duvarlarında genelde bir sıra taş, iki sıra yatay tuğla sırası görülmektedir. Genelde gözenekli ve fazla sert olmayan taşların kullanıldığı soğukluk kısmının duvarlarında bazı taşlar yenilenmiştir yenilenen taşlar ise beyaz renkli ve serttir, çok az yerde ise mermerdir.(Resim 38) Diğer kısımların duvarlarının arka duvarları moloz taş ağırlıklı olup aralarda tuğla sıraları görülmektedir. Buralarda kullanılan moloz taşlar büyük boyutlu ve kabadır.

II.Murad döneminde inşa edilen İmaret-i İsa Bey Camisi¹²³, H.1295/M.1878 yılında Ahmet Vefik Paşa tarafından tamir ettirilmiştir¹²⁴ Yapı, 1947 yılında genel olarak onarılmıştır.¹²⁵Yapının orijinal olduğu düşünülen cephe duvarlarında ve minare kaidesinde iki sıra kaba yonu taş, iki sıra yatay tuğla sırası vardır. Taşların düzgünlerinin seçilip kullanılmıştır. Genelde dikdörtgen biçimli, koyu renkli taşlar kullanılmıştır. Taşların yüzeyleri genelde az pürüzlüdür ve taşlar serttir. Duvarların inşasında kullanılan tuğlalar genelde 23 x 3 x 23 cm,24 x 3 x 24 cm, 26 c 3 x 26 cm ölçüsündedir. Tuğlalar ise kırmızı renklidir ve duvarlardaki tuğlalar arasında renk farkı pek görünmemektedir.

Duvar örgüsü düzgün olan Bedreddin Camisi, H.847 /M.1443-1444 yılında inşa edilmiştir.¹²⁶ Yapı en son 1956 yılında onarılmıştır. Bu onarımdan önceki resimlerde yapının duvarları sağlam, pek hasar olmadığı görülmektedir. (Resim 39) Onarımda duvarlardaki bozukluk düzeltildi.¹²⁷ Yapının cephe duvarları ve minare kaidesinde iki sıra kaba yonu taş, iki sıra tuğla ile beraber kullanılmıştır.(Resim 40) Genelde dikdörtgen biçimli, kahverengi ve koyu gri taşların kullanıldığı duvarlarda, taşların arasında bazı yerde dikey tuğla bazı yerde ise harç vardır. Taşların yüzeyleri az pürüzlü ve keskin hatlıdır. Tuğlalar ise kırmızı renklidir ve temizdir. Genelde 23

¹²²Kamil Kepecioğlu, **Bursa Kütüğü**, Cilt:4, Bursa Kültür A.Ş, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa, 2009,s.197.

¹²³ Ayverdi, Çelebi Mehmed ve II. Murad Devri, s.296

¹²⁴ Kepecioğlu, Cilt: 2, s. 241.

¹²⁵ Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu Bursa Albümü, s.7.

¹²⁶ Harim giriş kapısı üzerindeki mermer üzerine yeni yazı ile yazılmış kitabede “ ÇELEBİ SULTAN MEHMED’İN KIZI HAFSA SULTAN 1443 DE YAPTIRMIŞ, ESKİ ESERLERİ SEVENLER KURUMU, 1956 DA TAMİR ETTİRMİŞTİR” ibaresi vardır. Ayrıca bkz: Demiriz, s. 239.

¹²⁷ Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu Bursa Albümü, s.26.

x 3 x 23 cm, 26 x 3 x 26 cm, 29 x 3 x 29 cm, 29 x 4 x 29cm ölçülerindeki yatay tuğlalar kullanılmıştır.

H.853 Şevval ortası /M.1449 başı yılından inşa edilen Yiğit Köhne Camisi,¹²⁸ Taş-tuğla dizilişi bakımından düzgün duvarlara sahip bir yapıdır. Cephe duvarları ve minare kaidesinde iki sıra kaba yonu taş, iki sıra tuğla ile oluşturulan alternatif malzeme dizisi vardır. Genelde dikdörtgen biçimli taşların kullanıldığı duvarlarda, taşların çoğunun yüzeyleri pürüzsüz ve kaygan görünümlüdür ve taşlar serttir. Genelde 24 x 3 x 24 cm, 26 x 3 x 26 cm, 26 x 4 x 28 cm ölçülerindeki tuğlaların kullanıldığı duvarlar ve minare kaidesinde tuğlalar kırmızı renklidir ve tuğlalar arasında, aynı duvar üzerinde ve diğer duvarlar arasında, renk farkı pek görülmemektedir. Zamanla dökülen tuğlaların yerine yenilerinin kullanımı olmuştur fakat bu yeni tuğlalar ile eskiler arasında da renk ve ölçü farkı pek yoktur. Bu yapı, duvarlarındaki taş-tuğla sıraları düzgün olan yapılar arasındadır.

H.854/M.1450-1451 yılında inşa edilen Selçuk Hatun Camisi¹²⁹ duvar örgüsü düzgün olan yapılardan biridir. Bu yapının da cephe duvarları ve minare kaidesinde iki sıra moloz/kaba yonu taş, iki sıra yatay tuğla dizisinden oluşan bir örgü sistemi görülmektedir.(Resim 41) Duvar üzerindeki taşların çoğu dikdörtgen biçimlidir, koyu mavi ve gri renkli taşlar çoğunluktadır. Taşların yüzeyleri pürüzsüz bazıları az pürüzlüdür, taşlar serttir. Tuğlalar, kırmızı renklidir bazı tuğlaların renkleri soluktur. Genelde 26 x 3 x 26 cm, 23 x 3 x 23 cm, 24 x 3 x 24 cm ölçülerinde yatay tuğlalar kullanılmıştır.

H.861/M.1456-1462 yılında inşa edilen Duheri Şeref Camisinin¹³⁰ duvarları ve minare kaidesinde iki sıra kaba yonu taş, bazı yerde üç sıra yatay tuğla ile beraber kullanılmıştır. Tuğlalar bu yapının duvarlarında bazı yerde çatallı süsleme şeklinde bazı yerde tuğlaların değişik olarak yerleştirilmesiyle oluşturulan friz biçimindedir.(Resim42) Yapının duvar örgüsü düzgündür, taş-tuğla sıraları oldukça düzenlidir. Taşların düzgünlerinde seçilip kullanılmıştır. Taşlar dikdörtgen biçimli, açık kahverengi ve gri renklidir, çoğunun yüzeyleri pürüzlüdür ve taşlar serttir. Minare kaidesindeki taşlar arasında koyu mavi tonlu ve diğerlerine göre daha sert taşlar da bulunmaktadır ve bu taşlar düzeltilip kullanılmıştır.(Resim43) Tuğlaların

¹²⁸ Ayverdi, Çelebi Mehmed ve II.Murad Devri,s. 349.Tuğlacı, s.78.

¹²⁹ Kepecioğlu, Cilt:4 s. 90.

¹³⁰ Arık ve diğerleri, s.32.

renkleri kırmızıdır ve soluk değildir. Yatay tuğlalar genellikle 26 x 3 x 26 cm, 31 x 4 x 31 cm, 23 x 3 x 23 cm, 24 x 3 x 24 cm, 24 x 4 x 24 cm ölçülerindedir. Malzemeler kireç harcı ile birbirine bağlanmıştır.

Harim kapısı üzerinde “1459-1460” tarihi yazılı olan Sitti Hatun Camisi,1956 yılında onarım görmüştür.¹³¹ Caminin cephe duvarları ve minare kaidesinde iki sıra kaba yonu taş, iki sıra yatay tuğla dizilişi vardır.(Resim 44) Dikdörtgen biçimli taşların çoğunlukta olduğu duvarlarda taşlar, harçlar ile çerçeve içine alınmıştır. Gri, koyu mavi, beyaz, açık sarı renkli taşların ağırlıkta olduğu duvarlarda taşların yüzeyleri az pürüzlüdür bazı taşların yüzeyleri kaygandır. Taşlar, kireç harcı ve tuğlalar ile düzenli bir görünümündedir. Tuğlalar ise kırmızı renklidir. Moloz taşlar genelde, 40 x 25 x 45 cm, 20 x 15 x 28 cm, 25 x 19 x 25 cm 31 x 25 x 31 cm ölçülerindedir. Tuğlalar ise 26 x 3 x 26 cm, 23 x 3 x 23 cm, 24 x 4 x 24 cm, 29 x 3 x 29 cm, 29 x 4 x 29 cm, 35 x 4 x 35 cm ölçülerindedir.

Cami ile aynı tarihlerde inşa edildiği düşünülen Sitti Hatun Mektebi, 1956 yılında onarılmıştır. Adı geçen onarımdan önce yapının duvarına bitişik olarak inşa edilen evler vardı ve bunlar yapıya zarar veriyordu. Yapının duvarlarında pek hasar yoktu, duvar örgüsü pek bozulmamıştı.(Resim 45) Onarımda bu evler yıkıldı ve yapının duvarları elden geçirildi.¹³² Yapının duvar örgüsü, Sitti Hatun Camisinininki ile aynıdır. Fakat bu yapının özellikle arka cephesindeki taşların arasındaki kireç harcı diğer cephe duvarlarına nazaran daha belirgindir. Bu cephede tuğlalar diğer cephelere nazaran daha az olarak kullanılmıştır. Taşlar, genelde dikdörtgen biçimlidir ve koyu mavi ve gri renklidir. Taş yüzeyleri pürüzsüz olup taşlar serttir.(Resim46) Tuğlalar ise kırmızı renklidir ve temizdir. Genelde 26 x 3 x 26 cm, 23 x 3 x 23 cm, 21 x 3 x 21 cm, 35 x 4 x 35 cm ölçülerindeki tuğlalar kullanılmıştır.

II.Mehmed dönemi yapısı olan Hamza Bey Camisinin¹³³ cephe duvarları 1957 yılındaki onarımdan önce sıvalı imiş. Bu onarımda sıvalar kaldırılıp, duvar örgüsü ortaya çıkarıldı ve duvarlardaki bozukluklar giderildi.¹³⁴ Genelde kesme taş-tuğla sıralarıyla örülü iken güney duvarında bir sıra kaba yonu taş, iki sıra yatay bir sıra dikey tuğla dizilişi görülmektedir. Alt pencere kemerlerine kadar olan kısımlarda

¹³¹ Arık ve diğerleri, s.28.

¹³² Arık ve diğerleri s. 29.

¹³³ Arık ve diğerleri, s.49.

¹³⁴ Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu, s.35.

ise taş tuğla sıraları üst taraflara göre daha düzensiz bir görünümündedir. Taşlar oldukça küçüktür. Alt tarafta tuğlalar tarafından oluşturulan dikdörtgen çerçeveler içine, dikdörtgen biçimli moloz taşlar kullanılmış iken pencere kemer hizasından itibaren ise kare çerçeveler içine o çerçeveye uyacak biçimde moloz taşlar yerleştirilmiştir. Güney duvarının inşasında kullanılan moloz taşlar genelde mavi ve kahve tonlarında, yüzeyleri pürüzlü ve sert taşlardır. Duvarda genelde 23 x 3 x 23 cm, 21 x 3 x 21 cm 24 x 3 x 24 cm ölçülerinde yatay tuğla, 16 x 3 x 16 cm, 9 x 3 x 3 cm, 19 x 3 x 19 cm ölçülerinde dikey tuğlalar kullanılmıştır. Tuğlalar kırmızıdır ve diğer cephe duvarları ve minare kaidesi ve kasnaklardaki tuğlalar ile renk açısından uyumludur.

Kapısının üzerindeki yeni yazı ile yazı ile 1467 tarihi yazılı olan, Ayverdi, nin eserinde II. Murad döneminde ele alınan ¹³⁵, **Bursa Camileri Albümü** adlı eser de 1467 tarihinde inşa edildiği yazılan ¹³⁶ Hoca Tayyib Camisi, 1963 yılında genel olarak onarılmıştır. ¹³⁷ Yapının cephe duvarlarından giriş kısmındaki duvarlarda moloz taş ağırlıklıdır arada tek tük tuğlalar da görülmektedir. Buradaki moloz/kaba yonu taşlar,(alt kısımlarda moloz taş) küçük boyutlu genelde yuvarlak biçimli ve koyu gri ve siyah renkli ve serttir. Taşlar duvarda rastgele dizilmiştir. Tuğlalar ise küçük boyutludur. 9 x 3 x 9cm, 11 x 3 x 11 cm ölçülerinde tuğlalar kullanılmıştır. Yapının harim kısmının duvarlarında ise üç sıra moloz taş, üç sıra yatay tuğla ile beraber dizilmiştir.(Resim 47)Duvardaki taşlar genelde küçük boyutlu ve farklı biçimlerde ve koyu renk taşlar duvarda sık kullanılmıştır. Giriş cephesinde ise harim kapısının iki yanındaki pencerelerin olduğu duvarda diğer, cephelerden farklı olarak, kesme taş-tuğla dizilişi var, harim kapısının üstünden itibaren ise, giriş cephesinin yan duvarlarında olduğu gibi, taşın ağırlıklı olduğu bir duvar örgüsü vardır.

Kitabesine göre, H.871-872/M.1466-1467 yılında inşa edilen Hacılar Camisinin ¹³⁸ duvarlarındaki kaba yonu taşlar oldukça düzenli ve kesme taşlar gibi oranlıdır. Bu yapının cephe duvarları ve minare kaidesinde iki sıra ince düzgün moloz taş iki sıra yatay tuğla dizilişi vardır. (Resim.48) Cephe duvarlarındaki taşların

¹³⁵ Ayverdi, Çelebi Mehmed ve II.MuradDevri ,s.294.

¹³⁶ Arık ve diğerleri s.52.

¹³⁷ Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu, s.58.

¹³⁸ Ayverdi, Fatih Devri, Cilt: III. s. 87.

çoğu enine dikdörtgen biçimli ağırlıkla koyu mavi renklidir. Cephelerin üst taraflarında saçak altına gelen yerlerde bulunan taşlar ise pek düzenli değil ve genelde yuvarlak hatlı küçük boyutlu taşlar bir arada yer almıştır. Minare kaidesindeki taşların içinde az da olsa yuvarlak hatlı taşlar da bulunur.

II.Mehmed döneminde, Sadrazam Mesih Paşa tarafından inşa ettirilen Nasuh Paşa Hamamının¹³⁹ batı, doğu ve güney cephe duvarlarında bir sıra kaba yonu taş ile iki, bazı yerlerde üç, sıra yatay tuğla dizilişi görülmektedir. Taşlar genelde düzensizdir arka cephedeki taşlar, elde edildiği gibi, herhangi bir işleme tabi tutulmadan, yan cephelerdeki taşlar ise az düzeltilerek kullanılmıştır. Tuğlalar genelde 23 x 3 x 23 cm, 26 x 3 x 26 cm,35 x 4 x 35 cm, 31 x 3 x 31 cm ölçülerindedir. Duvarlar arasında tuğlalarda renk farkı pek belli olmamaktadır.

II. Mehmed döneminde inşa edilen bir başka yapı, Kadı Hamamının H.895/M1490 yılından önce yaptırıldığı bilinmektedir.¹⁴⁰Kuzey cephesi yol genişletilmesi için kesilen yapının duvarlarında bir sıra kaba yonu taş, üç sıra yatay tuğla dizilişi görülmektedir. Duvarlarda genelde 25 x 10 x 17 cm, 30 x 20 x 15 cm, 30 x 18 x 27 cm ölçülerine moloz taş, 23 x 3 x 23 cm, 24 x 3 x 25 cm, 18 x 3 x 19 cm, 21 x 3 x 21 cm, ölçülerinde yatay tuğlalar kullanılmıştır.

XV. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen Hacı Seyfeddin Camisi, H.893/M.1487-1488 yılında onarılmıştır.¹⁴¹ Duvarlar moloz/kaba yonu taş ağırlıklıdır. Cephelerin bazı yerlerinde üç sıra yatay tuğla sırası vardır, ama bu sıra duvarı tamamen dolanmamaktadır.(Resim 49)

II.Bayezid dönemine tarihlenen Simkeş Camisi, minaresiz bir camidir. 1963 yılında tarafından onarılmıştır. Onarımdan önce çekilen bir resimde görüldüğü üzere duvarlar harap halde imiş.(Resim 50) 1963 yılındaki onarımda yapı genel olarak onarılmıştır.¹⁴² Arka duvarı tamamen kaba yonu taş kullanılarak inşa edilen yapının yan duvarları ise kaba yonu taş ağırlıklıdır.(Resim 51) Özellikle duvarın alt taraflarında tuğlalar görülmektedir. Yan duvarlarda, büyüklü küçüklü farklı boyuttaki moloz taşlar kabadır. Taşlar serttir ve yüzeyleri genelde pürüzlüdür. Tuğlalar ise yan duvarlarda genelde süsleme malzemesi olarak kullanılmış olup bazı yerlerde birer

¹³⁹ Ayverdi, Fatih Devri, Cilt: III. s.145.

¹⁴⁰ Ayverdi, Fatih Devri, Cilt: III. s.143.

¹⁴¹ Tuğlacı, s.74.

¹⁴² Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu, s 64.

sıra yatay ve bir sıra dikey tuğla kullanılıp cephe hareketlendirilmiş ve cephe sağlamlaştırılmaya çalışılmıştır. Genelde 26 x 3 x 26 cm, 23 x 3 x 23 cm, 24 x 3 x 24 cm ölçülerindeki yatay tuğlalar daha küçük boyutlu süsleme amaçlı tuğlalar kullanılmıştır.

H.898/M.1492-1493 yılında inşa edilen Darulkurra¹⁴³1958 yılında genel olarak onarılmıştır.¹⁴⁴ Onarım esnasında çekilen bir fotoğrafa bakılırsa yapının duvarlarının çok da harap olmadığı anlaşılmaktadır.(Resim 52) Günümüzde yapının güney ve doğu cephe duvarlarında kaba yonu taş –tuğla sıraları karışmış haldedir, yatay tuğla sıraları duvarların bazı yerlerinde duvarda tamamen yer almaz. Taşlar elde edildiği gibi kullanılmıştır. Genelde gri ve koyu mavi renkli, taşlar kullanılmıştır Taşların çoğunun yüzeyleri pürüzlüdür ve taşlar serttir. Duvarlarda bulunan tuğlalar ise kırmızı renklidir. Tuğla ölçüleri genelde 23 x 3 x 23 cm, 24 x 3 x 24 cm, 26 x 3 x 26 cm ölçülerindedir. Yapının giriş cephesindeki taş-tuğla sırası düzenlidir. İki sıra taş, iki sıra yatay tuğla dizilişi görülmektedir. Duvarda, üst pencerelerin olduğu yerde taş aralarında dikey tuğla kullanılmıştır.(Resim 53) Genelde dikdörtgen biçimli, kahve rengi, gri renkli taşlar tercih edilmiştir. Taşların yüzeyleri pürüzsüzdür ve taşlar serttir. Tuğlalar ise kırmızı renklidir ve soluk değildir. Genelde 23x 3 x 23 cm, 21 x 3 x 21 cm, 19 x 3 x 19 cm, 24 x 4 x 24 cm, 24 x 3 x 24 cm ölçülerinde tuğlalar kullanılmıştır. Kapının hizasından başlayan bahçe duvarında tıpkı giriş cephesinde olduğu gibi iki sıra kaba yonu taş, iki sıra yatay tuğla sırası vardır, ama buradaki taşlar tıpkı yan cephe duvarlarındaki gibi kaba ve düzgün değildir.

H.901/M.1495-1496 yılında inşa edilen Pir Emir Camisi,1961 yılında esaslı bir onarım geçirmiştir. Bu onarımdan önce çekilen bir fotoğrafına göre yapı oldukça harap durumda. (Resim 54) Yapının batı duvarı hariç diğer duvarları alt pencere hizasına kadar kalmış, batı duvarı ise üst pencere hizasına kadar olan kısım ve minarenin şerefeye kadar olan kısmı varmış.¹⁴⁵ Onarımda buluntulara göre yapı tamamlandı.¹⁴⁶ Arka duvarı tamamen moloz/kaba yonu taş ile inşa edilen yapının diğer duvarlarında bir sıra kaba yonu taş, üç sıra yatay tuğla dizilişi vardır. Taşların ölçüsü değişkendir birçok yerde 56 x 36 x 58 cm ölçüsündeki moloz taşlar

¹⁴³ Tuğlacı, s.80.

¹⁴⁴ Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu, s.57.

¹⁴⁵ Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu, s 57.

¹⁴⁶ Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu, s.58.

kullanılmıştır Yapının minare kaidesinde de aynı düzen vardır. Değişik boyut, biçimde taşların yer aldığı duvarda tuğlalar bazen yatay olarak üç sıra olarak yer aldığı gibi “çatallı süsleme “ adı verilen bir süs frizi şeklinde düzenlenmiştir. Genelde 26 x 4 x 28 cm, 23 x 3 x 23 cm ölçüsünde tuğlalar kullanılmıştır. Onarımda kullanılan tuğlalar diğerlerine göre daha açık kırmızıdır ve tuğlalar arasındaki renk farkı belli olmaktadır.(Resim 55)

H.903/M.1497-1498 yılından önce inşa edilen İncirli Hamamı¹⁴⁷, Bursa Büyükşehir Belediyesinin onarım çalışmaları kapsamına alınmıştır. Yapının duvarları oldukça harap haldedir, taş-tuğla sıraları iç içe geçmiştir. Soğukluk kısmının duvarlarında ise taş- tuğla sıraları az da olsa belli olmaktadır. Yapının soğukluk kısmının duvarlarında iki sıra moloz taş, iki sıra yatay tuğla dizilişi vardır.(Resim 56) Diğer duvarlar ise moloz taş ağırlıklıdır, arada tuğlalar görülmektedir

H.903/M.1497-1498 tarihli bir başka yapı Şehabettin Paşa Camisinin dış duvarları 1950 yılında sıvalı imiş.¹⁴⁸ . 2010 yılı ortalarında başlayan onarım devam etmektedir. Bu onarımda yapının sadece dış duvarlarına dokunulmadı. Minare yeni baştan inşa edildi Yapının cephe duvarlarının orijinal olduğu söylenebilir. Yapının duvarlarında iki sıra kaba yonu taş, üç sıra yatay tuğla sırası vardır. Duvarların orta kısmında bir yerde ise “çatallı süsleme “ adı verilen tuğla süs frizi vardır.(Resim 57) Taşlar kalın bir harç tabakası içindedir. Genelde oval biçimli taşların kullanıldığı duvarlarda tuğlalar kırmızı renklidir.

İnşa tarihi tam bilinmeyen fakat duvar örgüsünden XV. yüzyıl yapısı olduğu tahmin edilen Fethullah Türbesi olarak bilinen yapıdan günümüze duvar kalıntısı gelmiştir. Bu duvar kalıntısında bazı yerde iki sıra moloz/kaba yonu taş, iki sıra yatay tuğla dizilişi görülmektedir. Duvarın genelinde ise karışık sıra halinde kaba yonu taş, iki sıra yatay tuğla ile beraber kullanılmıştır. Duvar üzerinde taş ile tuğlanın beraber kullanılmasıyla elde edilen süslemeler vardır. Benzer şekilde, XV. yüzyıldan günümüze geldiği tahmin edilen, kemerler üzerine yükselen duvar kalıntısının Kanberler Hanına ait olduğu sanılmaktadır. Bu duvar kalıntısında iki sıra moloz taş, iki sıra yatay tuğla dizilişi görülmektedir. Taşların arasındaki harçların çoğu dökülmüş haldedir, taşlar elde edildiği gibi, herhangi bir işleme tabi tutulmadan

¹⁴⁷ Yüksel, s.87.

¹⁴⁸ Baykal, s. 50.

kullanılmıştır. Taşlar genelde kare biçimlidir, yan yana dizilmiştir. Bu duvar kalıntısındaki taş-tuğla sıraları düzenli bir görünümündedir.(Resim 58)

Örneğini verdiğimiz ve burada ele almadığımız XV. yüzyılda inşa edilen yapıların duvarlarında genelde birer sıra halinde moloz /kaba yonu taş kullanımı yaygın ise de XV. yüzyılın ilk yarısında, I. Mehmed dönemine ait yapılarda duvarların inşasında moloz/kaba yonu taşların ağırlıklı olarak kullanıldığı yapıların sayısı fazladır. Bu yapılar daha çok o döneme göre ücra sayılacak yerlerdeki mahallelerde inşa edilen camiler, ya da camiye nazaran daha önemsiz, yapılardır. Bu yapılarda kullanılan taşlar genelde elde edildiği gibi, herhangi bir işleme tabi tutulmadan değerlendirilmiştir. Duvar inşasında ise bu taşlar, biçimleri arasındaki uyuma bakılmaksızın yan yana, üst üste karışık olarak kullanılmıştır. Büyük boyutlu taşların arasındaki boşluklara küçük boyutlu taşların harç ile birlikte doldurulmuştur.

XV. yüzyılda, moloz/kaba yonu taşın kullanımında, kesme taşın duvarların inşasında kullanılmasıyla birlikte, azalma görülmüştür. Bu yüzyılda Bursa için önemli iki külliye inşa edilmiştir. Bunlardan I. Mehmed dönemine ait olan Yeşil külliyesinde külliye baş yapısı Yeşil Camisinin duvarlarının inşasında kesme taş ve mermer tercih edilirken, bu iki külliye arasında daha sonraki bir tarihte inşa edilen II. Murad külliyesinin ana yapısı olan caminin duvarlarında kaba yonu taş kullanılmıştır. Bu yapıda moloz taş kullanılması, II.Murad devrindeki diğer yapıların duvarlarında olduğu gibi bu yapıda da kaba yonu taş tercih edilmiştir.

XV yüzyılda inşa edilen yapılarında kullanılan moloz /kaba yonu taşlar, genelde birer sıra olarak dizilirken, ikişer ya da daha fazla sıra halinde de diziliş de görülmektedir. Kaba yonu taşın ağırlıklı olduğu duvarlarda ise taşlar genelde düzensiz rastgele dizilmiş olup birer ya da ikişer sıra halinde dizilen moloz taşlar ise daha düzenli ve yüzeyleri az da olsa işlenerek duvar inşasında kullanılmıştır.

Yine yüzyılın ilk yarısında, II.Murad döneminde ise I.Mehmed dönemine göre daha fazla sayıda yapı inşa edilmiştir.Bu yapılar içinde duvarlarında moloz taş kullanılanlarda moloz taş genellikle birer sıra olarak dizilmiştir. Taşların birer sıra olarak dizildiği yapılarda taşlar genelde biçimsizdir ve düzensiz olarak rastgele şekilde duvarda yer almıştır. İkişer sıra olarak dizilerek, tuğlayla alternatif sıralar oluşturan moloz taşlar, duvarda daha düzgün bir halde yer alır. Böyle duvarlı yapılarda tuğla sıraları arasında, biçim ve ölçü açısından aynı ya da birbirine yakın

taşlar seçilip yan yana yerleştirilmiştir. Yiğit Köhne Camisinin cephe duvarlarındaki taşlar ikişer sıra halinde dizilmiştir ve düzenli bir görünümü vardır. II.Murad döneminde inşa edilen yapıların duvarlarındaki taş- tuğla uyumu, hem kendinden önce gelen I.Mehmed dönemi hem de kendinden sonra gelen II.Mehmed dönemine ait yapıların duvarlarına göre daha düzenlidir. Bursa'da inşa edilen XV. yüzyıl yapılarına genel olarak baktığımızda II.Murad dönemini aynı bir kefeye koyabiliriz. I.Mehmed döneminde Yeşil külliyesinin iki önemli yapısı olan Yeşil Camisi ve Türbeye çok önem verilmiş, dönemin diğer yapılarına ise itina gösterilmemiştir. II. Murad'dan sonra padişah olan II.Mehmed döneminde ise İstanbul fethedilip, imar faaliyetleri orada yoğunlaşınca Bursa, ikinci plana düşmüş ve buradaki yapıların inşasında da çok itina gösterilmemiştir. II. Murad dönemi ise duvar inşası bakımından itinalı çalışıldığının göstergesi olması bakımından önemlidir. Bu dönemde inşa edilen yapıların, özellikle camilerin, duvarlarında sıklıkla kullanılan taş ve tuğla oldukça düzenli bir görünümde dir. Taşların düzgünlerinden seçilmiş ya da taşlar düzeltilerek duvar üzerinde kullanılmıştır. Sipariş üzerine hazırlanan bir malzeme olan tuğla ise daha önceki dönemlerde kullanılan boyutlarda ve renkte hazırlanarak taş ile birlikte duvar inşasında kullanılmıştır. Taşın düzgünlüğünden dolayı taş-tuğla dizileri düzgün görünümde olmuştur. II.Murad döneminin bir özelliği ise yapıların duvarlarının çoğunda moloz/yonu taşın tercih edilmesidir. II. Murad külliyesinin ana yapısı olan caminin inşasında bile kaba yonu taş tercih edilmiştir. Kendinden önce gelen I.Mehmed ve I.Bayezid döneminde inşa edilen külliyelerin ana yapıları olan camiler tamamen kesme taş ile inşa edilmiş ve yapı bünyesinde mermer kullanımı da olmuştur.

XV. yüzyılın ilk yarısında, cephe duvarlarında moloz/kaba yonu taş kullanılarak inşa edilen yapılarda taşlar, görünüm açısından, özellikle camilerde, kesme taşa benzetilmeye çalışılmıştır. Yüzeyleri düzeltilen, biçimleri düzgün, ölçüleri oranlı taşların kullanımına özen gösterilmiştir. Camiye göre daha önemsiz yapıların duvarlarında kullanılan taşlar pek itina gösterilmeden yerleştirilmiştir. Bu dönemdeki bir özellik, XIV. yüzyılda inşa edilen yapılar içinde en önem verilmeyen inşasına özen gösterilmeyen yapı tipi olan hamamlara bu 50 yıllık dönemde önem verilmesidir. Yüzyılın ilk yarısında inşa edilen H.830/M.1426 tarihli Muradiye

Hamamı ve aynı tarihte inşa edildiği bilinen Emir Sultan Hamamının duvarlarında kullanılan taşlar oldukça düzenli ve birbirleriyle uyumlu görünümündedir

II.Mehmed döneminde inşa edilen yapılarda, yüzyılın ilk yarısında olduğu gibi moloz/kaba yonu taşlar genelde birer sıra şeklinde dizilerek duvar örülmesinde kullanılmıştır. Duvarlarında ikişer sıra halinde moloz/kaba yonu taş dizilişi olan yapılar II. Murad dönemine göre daha azdır. Ama bu dönemde duvarlarının genelinde taşların kullanıldığı ve tamamen moloz/kaba yonu taş duvarlı yapılar da vardır. H.868/M.1463-64 yılından önce inşa edilen Hoca Yunus Camisinin duvarlarında köşelerde kesme taş parçaları vardır diğer kısımlar kaba yonu taş ile örülüdür. H.870/M.1465-1466 yılında inşa edilen Hacı Sevinç Camisinin orijinal olan batı duvarının¹⁴⁹ genelinde moloz taş vardır, duvarın üst taraflarında taşlar, tuğlayla beraber kullanılmıştır. II.Mehmed döneminde inşa edilen yapıların bazılarında arka cepheler moloz/kaba yonu taş duvarlı iken yan cephelerde kullanılan taşlar, tuğlayla alternatif sıralar halinde duvarda yer alır.

II. Mehmed döneminin yapılarında kullanılan moloz/kaba yonu taşlar yüzyılın ilk yarısına göre daha düzensizdir ve fazla itina gösterilmeden duvarlarda kullanılmıştır. İkişer sıra halinde dizilen taşlar ise daha düzenli bir görünümündedir. H.860-861/M.1455-1456 tarihli Azeb Bey Camisi (Resim 59) buna örnek verilebilir. II. Bayezid döneminde, II. Mehmed dönemindeki gibi yoğun yapı inşası olmamış, Bursa'nın önemi iyice azalmıştır. Bu devirde yerel zenginler inşa faaliyetlerine ağırlık vermişlerdir. Bu dönemde inşa edilen yapıların duvarlarında moloz taş kullanımı yeniden ağırlık kazanmıştır. Moloz/kaba yonu taşlar bazı yapılarda düzenli ve işlenerek bazı yapılarda ise öylesine yerleştirilerek duvar inşasında yer almıştır. Bu durumda keyfiyet öne çıkmıştır. Bu devirde de taşların birer sıra halinde dizilişi görülmekle beraber duvarın geneli moloz ya da kaba yonu taş ile örülen duvarlar çoğunluktadır. Ayrıca yapıların her duvarının aynı düzende olmadığı ya da duvarlarında moloz/kaba yonu taşların tüm duvar boyunca aynı sıra ile devam etmedikleri görülmektedir.

Cephe duvarları moloz ya da kaba yonu taş ağırlıklı olan yapılarda ise taşlar rastgele yerleştirilmiş, biçimce ve ölçüce farklı olan taşlar yan yana üst üste getirilmiştir, taşlar hiçbir düzeltme işlemine tabi tutulmadan ocaktan söküldüğü ya da

¹⁴⁹ Ayverdi, Fatih Devri, Cilt: III. s.87.

dereeden toplandığı haliyle duvarlarla yerleştirilmiştir. Bu tarz duvarlı yapıya örnek olarak H.903/M.1497-1498 yılında inşa edilen İncirli Hamamı örnek verilebilir. Moloz taşların ağırlıklı olduğu duvarlarda taşlar birbiriyle gerek biçim gerekse ölçü açısından uyumsuzdur. Zamanla tahrip olan ve 2011 yılı içinde onarılacak olan bu hamamın taşları arasında düzenli olanları da, özellikle soğukluk duvarının üst kısımlarında, ama onlar diğer taşların arasında zor seçilmektedir. Bu yirmi yıllık dönemde inşa edilen camilerin duvarlarındaki moloz taşlar ise bir nebze düzeltilerek ya da düzgün, ölçüleri ve biçimleri birbirine uyan taşlar yan yana getirilmeye çalışılmıştır.

XV. yüzyılın ilk yarısında, özellikle II.Murad döneminde, inşa edilen yapıların duvarlarındaki moloz/kaba yonu taşlar, genelde oranlıdır ve düzenli bir şekilde dizilmiştir. Bu taşların ölçüleri, kesme taş ölçüleri ile aynı düzeyde olmuştur. Ayrıca moloz taşların düzgünleri seçilip yüzeyleri de işlenerek, görünüm olarak da kesme taşlara benzetilmiştir. Taşlar genellikle 25 15 x 30 cm, 30 x 18 x 21 cm, 25 x 15 x 28 cm, 20 x 15 x 20 cm, 25 x 10 x 17 cm, 30 x 20 x 15 cm, 26 x 10 x 25 cm, 15 x 10 x 31 cm, 26 x 10 x 30 cm, 25 x 13 x 36 cm ölçülerindedir. Yüzyılın ikinci yarısında ise taşların biçim ve ölçüleri bozulmaya başlamıştır. Bu dönemde yapıların duvarlarındaki taşların ölçüleri, ikişer sıra halinde dizilen taşlardan daha düzgündür. 24x 13 x 28 cm, 35 x 17 x 39 cm, 29 x 15 x 32 cm gibi ölçüler ikişer sıra halinde cephe duvarlarında dizilen taşların genel ölçüsüdür.

XV yüzyıl camilerinin minare kaidelerinin duvarlarında moloz ya da kaba yonu taş kullanımı sıktır. Duvarlarda kullanılan taşların ya düzgünlerinden seçilmiş ya da taşlar, işlenerek düzeltilmiştir. Minare kaidelerinde XV. yüzyılın ilk yarısında, I. Mehmed dönemine ait az yapıda taş sırası bir, II. Murad dönemi yapılarında daha çok ikişer sıra halinde, cephe duvarlarında olduğu düzende, taş dizilişi görölmektedir. II. Mehmed döneminde ise tekrardan birer sıra halinde dizilişi görölr. II. Bayezid döneminde ise bir yapı hariç (Veled-i Veziri Camisi) diğer yapıların duvarlarında genelde birer sıra halinde taş kullanılmakla beraber taşın ağırlıkta olduğu ve tamamen moloz ya da kaba yonu taşla inşa edilmiş duvar örnekleri görölmektedir. Minare kaidelerindeki taşlar ya cephe duvarlarıyla (genelde yan cephe duvarları) ya da cephe duvarlarından daha iyi görünömlüdür. Taşların ikişer sıra ile dizildiği camilerde minare kaideleri cephe duvarlarının genelde bir kopyası

gibidir. Taş dizilişleri taşların biçimleri ölçüleri hem kaide üzerinde hem de cephe duvarlarıyla uyumludur. Bedreddin Camisi, Yiğit Köhne Camisinin minare kaideleri cephe duvarları ile minare kaidelerindeki taşlar ise kendi aralarında hem biçim hem de ölçü olarak uyumludur.

XV. yüzyılda inşa edilen yapıların duvarlarında da bir önceki yüzyılda olduğu gibi tuğla ile taşın birlikte sıralandığı görülmektedir Bu duvar tekniği Bursa yapıları için karakteristiktir. Tuğlalar yatay olarak ikişer ya da üçer sıra halinde dizilirken dikey besleme tuğlası ise birer sıra halinde dizilmiştir. Yüzyılın ilk yarısına ait iki yapıda (II.Mehmed dönemine tarihlenen Kefen Süzen Camisi, Kayı Han Hamamı) duvarlarda taşların arasında tek tük olarak serpiştirilmiştir. XV. yüzyılda inşa edilen yapıların cephe duvarlarında yer alan tuğlalar, renk ve ölçü bakımından birbiriyle uyumlu görünüm arz etmektedir. Duvarlarda genelde ikişer ve üçer sıra halinde tuğla dizilişi görülmekle beraber, H.822/M.1419 yılına tarihlenen Yeşil Medresenin¹⁵⁰ dersane kısmının duvarlarının alt kısmında, günümüze duvar kalıntısı gelen, I.Mehmed dönemi yapısı Beyazid Paşa Medresesinin duvar kalıntısında, yine I.Mehmed dönemi yapılarından Kefen Süzen Camisi ve Kayı Han Hamamının duvarlarında tuğlalar tek tük olarak taşlar arasında yer alır. Yeşil Medresesi hariç diğer yapıların duvarlarında kullanılan taşlar genelde düzgün değildir ve farklı biçimlerdeki taşlar, altlı üstlü, yan yana dizilmiştir.

Dikkat edilirse I.Mehmed dönemi yapılarından taş-tuğla sıralı yapılarda taşlarda olduğu gibi tuğlaların dizilişinde de tam düzen yoktur. II.Murad döneminde inşa edilen yapıların duvarlarındaki tuğlaların ise taşlar ile beraber duvar yüzeyinde düzenli ve oranlı bir görünümü vardır. Yüzyılın ilk yarısında inşa edilen yapıların duvarlarındaki tuğlalar genelde 26 x 3 x 26 cm, 24 x 3 x 24 cm, 35 x 4 x 35 cm ölçüsündedir. Bu ölçüler, XIV. yüzyıldaki yapıların duvarlarında yer alan tuğlalarında genel ölçüsüydü. Ama bazı yapıların duvarlarında bu ölçülerden farklı ölçülerdeki tuğlalara sık rastlanmaktadır. XIV. yüzyılda, farklı ölçülerdeki tuğlalar duvar üzerinde az görünürken, bu yüzyılda duvarda farklı ölçülerdeki tuğlaların duvarda sık görülmeye başlanmaktadır. Bu durum kullanılan taşın ölçüleriyle ilgilidir. Farklı ölçülerde taşların bir duvarda sık kullanılması ile farklı ölçüdeki tuğlaların aynı duvarda sık kullanılması birbiriyle ilişkilidir. Bu dönemde az önce

¹⁵⁰ Yavaş, Türk-İslam Eserleri s.73.

belirtilen ölçülerdeki tuğlaların yanı sıra 31 x 4 x 31 cm, 29 x 3 x 29 cm, 34 x 3 x 34 cm, 31 x 4 x 35 cm, 29 x 4 x 29 cm, 33 x 3 x 33 cm, 26 x 3 x 26 cm, 21 x 3 x 23 cm, 29 x 4 x 29 cm, 23 x 3 x 23 cm ölçülerinde yatay tuğlalar da kullanılmıştır. Dikey tuğlalar ise genelde 19 x 3 x 19 cm, 21 x 3 x 21 cm ölçülerindedir.

XV. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen yapıların duvarlarında yer alan tuğlalar da genelde ikişer ya da üçer halinde yatay olarak dizilmiştir. Bazı yapıların cephe duvarlarında (Hacı Seyfeddin Camisi, İncirli Hamamı) taşlar arasında tek tük olarak serpiştirilmiş iken, Tavuk Pazarı Hamamının cephe duvarlarının alt kısımlarında taşlar arasında tek tük tuğlalar görünmektedir. Dikey besleme tuğlası da kullanılmıştır. Renk açısından bakıldığında tuğla rengi genelde kırmızıdır ama bazı yapıların duvarlarındaki tuğlalarda koyu kırmızı renkte tuğlalar görülmektedir. Bu renk tuğlalar cephenin tamamında değil bazı yerlerinde görülmektedir. Zamanla dökülen tuğlaların yerine yerleştirilirken tam renk tutturulmamıştır. Ölçü açısından çeşitlilik yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen duvarlarda daha da belli olmaktadır. Aynı duvarda çok farklı ölçülerde tuğlaların kullanıldığı duvarlar yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen yapılarda sık görülmektedir. 33 x 3 x 33 cm ve 22 x 3 x 22 cm ölçülerindeki tuğlalara bu dönemde rastlanmaktadır. Dikey tuğlaların ölçüsü genelde daha öncekilerle aynı ama II.Mehmed döneminde inşa edilen kesin tarihi belli olmayan Hamza Bey'in Ailesinin Türbesinin cephe duvarlarındaki dikey tuğlaların çoğu 23 x 4 x 28 cm, 26 x 4 x 31 cm ölçüsündedir. XV. yüzyılda inşa edilen bazı yapıların cephe duvarları orijinalliğini az ya da çok yitirmiştir. Bazı yapıların duvarları yeniden inşa edilmiştir. H.870/M.1465-1466 tarihli Hacı Sevinç Camisinin sadece batı duvarı orijinaldir.¹⁵¹ H.901/M.1491496 tarihli Pir Emir Türbesinin duvarlarının alt kısımlarının orijinal olduğu söylenebilir. Diğer kısımlar ise yeniden inşa edilmiştir. Eski duvar ile sonradan yapan kısımlarda örgü farkı görülmemektedir. Tuğlaların ölçüleri ve renkleri aynıdır. Bunun dışında birkaç yapının cephe duvarlarının bir kısmı yeniden inşa edilmiştir. Bazı yapıların cephe duvarları ise, özellikle de 1958 deki Kapalı Çarşı yangınında büyük hasar gören 1960-63 yılları arasında onarılan I.Mehmed dönemine ait olan İpek Hanı, Geyve Hanı, Gelincik, Sipahi ve İvaz Paşa Çarşılarının duvarları büyük ölçüde orijinalliğini kaybetmiştir. XV. yüzyılda inşa edilen camilerin minare kaidelerinde tuğlalar,

¹⁵¹ Ayverdi, Fatih Devri, Cilt: III. s.87.

genelde ikişer ya da üçer sıra yatay birer sıra dikey olarak yerleştirilmiştir. Renk olarak kırmızı olan tuğlalar kullanılmıştır. Bazı minare kaidelerinde, arada koyu kırmızı tuğla parçaları görülmektedir ama bunlar cephenin düzenini bozacak kadar çok değildir. Onarımlarda, düşen parçaların yerine yerleştirilen parçaların rengi koyu kırmızıdır. Ölçü olarak daha önceki dönemlerde de kullanılmış olan, 26 x 3 x 26 cm, 24 x 3 x 24 cm, 29 x 3 x 29 cm ölçülerindeki tuğlalar bu dönemde de sık kullanılmıştır. Bunun haricinde 35 x 4 x 35 cm, 23 x 3 x 23 cm, 29 x 4 x 29 cm ölçülerindeki tuğlalar da minare kaidelerinde sık kullanılmıştır.

XVI. yüzyılda imar faaliyetleri, XV. yüzyıl kadar yoğun olmamıştır. Bu yüzyılda inşa edilen yapıların duvarlarında moloz ya da kaba yonu taş kullanımı olmuştur. Taşlar, camilerin duvarlarında düzenlidir ölçüleri de kesme taş ölçüleri gibi oranlıdır fakat XV. yüzyıldaki taşlara nazaran daha az itinalı işlenmiştir. Diğer yapıların duvarlarında ise daha düzensiz, oransız ve itinasız olarak dizilmiştir. Taşlar, duvarlarda birer, ikişer ya da karışık sıra halinde dizilmiştir. XVI. yüzyılın moloz taş duvarlı ilk yapısı H.908/M.1502 yılına tarihlenen Hatice İsfendiyari Camisidir.¹⁵² Bu yapının duvarlarında kaba yonu taşlar ikişer sıra halinde dizilmiştir.(Resim 60) Taşlar yatay ve az sayıdaki dikey tuğla arasında olabildiğince düzenli olarak yerleştirilmiştir. Taşların düzgün ve sert olanlarının seçilip kullanılmaya çalışıldığı duvarlarda genelde mavi tonlarında taşlar, özellikle minare kaidesinde, görülmektedir. Tuğlalar ise kırmızı renklidir.

İlk inşası H.918-919/M.1512-1513 yılı olan, tahminimizce 1855 depreminde yıkılan Veled-i Saray Camisi, XX. yüzyıl ortalarında yeniden inşa edilmiştir.¹⁵³ Caminin minare kaidesinin orijinal olduğu bilinmektedir. Bu kaidede bir sıra kaba yonu taş, iki sıra yatay tuğla dizilişi vardır. Taşlar oldukça düzgündür. Tuğlalar kırmızı renklidir. Kaidenin inşasında genelde, 24 x 3 x 24 cm, 31 x 4 x 31 cm ölçüsünde tuğlalar kullanılmıştır.

Camisi yeniden inşa edilen sadece minare kaidesi orijinal olan bir başka cami, XVI. yüzyılın ortalarında inşa edilen Musa Baba Camisidir. 1977 yılındaki yapılan onarımda, yapı temellerinden itibaren yenide yapıldı. Bu yıldaki onarımdan önce tek başına duruyordu.(Resim 61) Onarımda minare tamamlandı ve kaide duvarındaki

¹⁵² Yapının harim kapısının üst köşesindeki mermer üzerine yeni yazıyla H.908/M.1502 tarihi yazılıdır. İncelenen kaynaklarda yapının tarihi ile ilgili bir tarih ifadesi yer almamaktadır.

¹⁵³ Arık ve diğerleri, s.107.

bozukluk ta giderildi.¹⁵⁴ Minare kaidesinde bir sıra kaba yonu taş, iki sıra yatay tuğla dizilişi görülmektedir. (Resim 62) Genelde, 51x26 x 54cm, 36 x 26 x 38cm, 31 x 25 x 34 cm ölçülerinde taşlar, 23 x 3 x 23 cm, 24 x 3 x 24 cm, 24 x 4 x 24 cm, 26 x 3 x 26 cm ölçülerinde tuğlalar kullanılmıştır.

H.938/M.1531-1532 yılında inşa edilen Molla Arap Camisi¹⁵⁵ 1855 yılındaki depremde yıkılmış ve 1956 yılında onarılmıştır. Aslında yedi kubbeli olan yapının depremde beş kubbesi çökmüş, kalan iki kubbenin üzerine toprak doldurup kiremitlik yapılmış.¹⁵⁶ 1956 yılında yapılan onarımda kiremitlik kısmı atılıp yapı yeniden kubbeli hale getirilmiştir. Yapıdan ayrı durumda olan minaresi de yapıya bitleştirilmiştir.¹⁵⁷ Onarım çalışması kapsamında duvarların onarımından bahsedilmemektedir fakat tahminimizce duvarlar da onarılmıştır. Çünkü duvarlarda ki taş-tuğla sırası oldukça düzgündür, duvar derzleri temizdir. En azından derz temizlenmesi işi yapılmış olmalıdır. Yapının duvarlarında ve minare kaidesinde bir sıra düzgün temiz kaba yonu taş, iki sıra yatay tuğla dizilişi vardır. Taşlar oldukça düzgündür kesme taşlar kadar muntazamdır. 25 x 11 x 30 cm, 11 x 15 x 10 cm, 17 x 11 x 19 cm ölçülerinde taşlar kullanılmıştır. Ya taşların düzgünleri seçilmiştir ya da taşlar üzerlerindeki pürüzlerden arındırılıp kullanılmıştır. Tuğlalar kırmızı renklidir ve toz ve diğer unsurlardan arındırılmış gibidir. Tuğlalar ölçüleri genelde 26 x 3 x 26 cm, 19 x 3 x 19 cm, 21 x 3 x 21 cm ölçülerindedir.

Duvar örgüsü düzgün bir yapı olan Kara Şeyh Camisi, H.940/M.1533-1534 yılından önce inşa edilmiştir.¹⁵⁸ Yapının duvarları ve minare kaidesinde bir sıra kaba yonu taş, iki sıra yatay tuğla dizilişi görülmektedir. Batı ve doğu duvarlarının alt kısımlarında sadece moloz taşlar kullanılmış olan yapıda taşların gerek tek başına gerek tuğla ile beraber kullanılmasında özen gösterilmiştir. (Resim63) Genelde mavi renkli taşların kullanıldığı duvarlarda tuğlalar ise kırmızı renklidir. Tuğlalar genelde 21 x 3 x 21 cm, 23 x 3 x 23 cm, 35 x 4 x 35 cm 35 x 4 x 38 cm ölçülerindedir.

¹⁵⁴ Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu, ss.106,107.

¹⁵⁵ "Molla Arap Camisi", **Türkiye'de Vakıf Abideleri ve Eski Eserler**, Cilt: III, Ankara,1983, s. 127

¹⁵⁶ Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu, s.19.

¹⁵⁷ Bursa Eski Eserleri Sevenleri Kurumu, s.19.

¹⁵⁸ Kepecioğlu, **Bursa Kütüğü**, C.III, Bursa Kültür A.Ş, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları,Bursa 2009, s. 20.

Şeyh Konevi Camisi, H.957/M.1550 yılında inşa edilmiştir.¹⁵⁹ Bursa'nın simge yapılarından biri olan bu caminin duvar örgüsü de düzgündür. Duvarlarda iki sıra kaba yonu taş, iki sıra yatay tuğla dizilişi görülmektedir. Bu yapının duvarlarında, diğer yapılarda görülmeyen bir dekorasyon örneği vardır, batı ve güney cephe duvarlarında(kuzey ve doğusuna yakın tarihlerde ilave cami inşası oldu günümüze iki cami yan yana hizmet vermektedir. Yuvarlak biçimli küçük tuğlalardan oluşan süs sırası yatay tuğla ve taşların çevresinin kuşatarak güzel bir görünüm oluşturmuştur.(Resim 64) Taşlar düzenli ve birbirleriyle hem biçim hem de ölçü açısından uyumludur. Genelde 32 x 16 x 32 cm, 30 x 20 x 30 cm, 31 x 20 x 31 cm, 35 x 20 x 35 cm ölçülerinde moloz taş, 26 x 3 x 26 cm, 23 x 3 x 23 cm, 24 x 4 x 24 cm, 29 x 3 x 29 cm ölçülerinde yatay tuğlalar kullanılmıştır.

XVI. yüzyılda inşa faaliyetlerinde azalma ve duvar işçiliğinde de XV. yüzyıla nazaran kötüleşme görülmektedir. Taşlar genelde bir sıra olarak dizilirken, bazı yapılarda iki, ya da karışık sıra halinde taş dizilişi de görülür. Tuğlalar cephe duvarlarında yatay olarak genelde ikişer ya da üçer sıra olarak dizilmiştir. Dikey tuğla kullanımı azdır. Renk olarak, duvarlarda renk uyumsuzluğu görülmemektedir, tuğlalar kırmızı renktedir. Ölçü açısından bakıldığında 26 x 3 x 26 cm, 24 x 3 x 24 cm, 35 x 4 x 35 cm ölçüsündeki tuğlalar bu yüzyılda da tercih edilmiştir. Az örnekte kullanılan dikey tuğlalar ise 16 x 3 x 16cm, 21 x 3 x 21 cm, 19 x 3 x 19 cm, 26 x 3 x 26 cm ölçüsündedir. XVI. yüzyılda inşa edilen yapıların cephe duvarları genelde orijinalliğini koruyarak günümüze gelmiştir. Dolayısıyla duvar örgülerinde fazla bir değişiklik olmamıştır. Tuğlalar da genelde bozulmadan günümüze gelmiştir. XVI. yüzyılda inşa edilen camilerin minare kaidelerinde de tıpkı cephe duvarlarında olduğu gibi genelde tuğlalar, yatay olarak ikişer ya da üçer sıra halinde dizilmiştir. XVI. yüzyıl camilerinin minare kaidelerin de dikey tuğla kullanımı yoktur. Renk açısından bakıldığında, H.1003/M.1594-1595 yılında inşa edilen, 1855 yılındaki depremde hasar görüp 1863 yılında onarım gören Kara Çelebi Camisinin¹⁶⁰ minare kaidesindeki tuğlalar dışında cephe duvarlarındaki gibi kırmızı renktedir. Bu yapının minare kaidesinde ise tuğlalar koyu kırmızı renklidir.(Resim 65) Muhtemelen, deprem sonrasında yapılan onarımda, minare kaidesi de elden geçirilmiş ve tuğlalar değiştirilmiş olmalıdır. Ölçü olarak bakıldığında ise minare kaidelerindeki tuğlalar

¹⁵⁹ Kepecioğlu, Cilt: III, s. 47.

¹⁶⁰“Setbaşı Kara Çelebi Camisi” www.bursayitanitiyoruz.com (21 Nisan 2011).

ile cephe duvarlarındaki tuğlalar arasında fark yoktur. 26 x 3 x 26 cm, 24 x 3 x 24 cm, 29 x 3 x 29 cm ölçüsündeki tuğlalar, minare kaidelerinde de sık kullanılmıştır.

XVII. yüzyıla gelindiğinde yapı inşa faaliyetlerinde daha da azalma görülmüş olup yapıların duvarlarının inşasında moloz taş kullanımı artmış, kaba yonu taş kullanımında azalma olmuştur. Kullanılan taşlar ise görünümlerine dikkat edilmeksizin yerleştirilmiştir. Taşlar, genelde işlenmeden toplandığı haliyle duvar yüzeyinde yer almaktadır kendilerini çerçeveleyen tuğlalarla düzen sağlanmaya çalışılmıştır. Bu yüzyıldan günümüze gelen H.1104/M1692-1693 yılına tarihlenen Selami Tekkesinin duvarlarında birer sıra olarak dizilmiştir. Bu yapıların taşları ise daha düzenlidir, diğer yapıların duvarları ise tamamen moloz taş ile örüldür.

XIX. yüzyıla gelindiğinde mimaride, sivil yapıların inşasıyla birlikte ahşap malzemenin kullanımında yoğunluk olmuştur. Bu yüzyılda cami inşası da olmuş, bu camilerin çoğunun duvarlarının inşasında taş olarak moloz ya da kaba yonu taş tercih edilmiş, tuğla ile beraber kullanılmış ve dış duvarlara sıva kaplaması yapılmıştır. Şehir merkezine uzak yerlerde yaşayan Hıristiyanlar için kilise, Müslüman halk içinde camiler inşa edilmiştir. XIX. yüzyılın moloz/kaba yonu taş-tuğla duvarlı ilk yapısı, Demirtaş beldesinde bulunan, Cumhuriyet devrinde camiye çevrilen ve şu anda da cami olarak kullanılan bir kilisedir. Şimdiki adı Orta Cami olan bu yapı, H.1251/M.1834-1835 yılında inşa edilmiştir.¹⁶¹ Bu yapının duvarlarında alt taraflarında moloz, daha üst kısımlarda ise kaba yonu taşlar karışık sıra halinde yer almıştır. Şu anda sıvalı olan yapıda dökülen sıvaların altından duvarın bir kısmı gözükmemektedir. XIX. yüzyılın moloz ya da kaba yonu taş duvarlı yapılarında genelde bir duvarda taş düzeni değişmemektedir. Yine XIX yüzyıl yapılarından, Mikhael Taxiarches Kilisesi, günümüzde cami olarak kullanılmaktadır. Yapının dış duvarları doğu cephesi dışında sıvalıdır. Doğü cephesinde kaba yonu taş ağırlıklıdır ve arada seyrek olarak tuğlalar bulunmaktadır.

XIX. yüzyıla ait bir yapı olan Akçalar Hamamının güney cephesinin doğusundaki dışa çıkıntılı kısım yenilenmiştir.¹⁶² Hamamın diğer duvarlarının orijinal olduğu söylenebilir. Hamamın duvarlarında kaba yonu taş-tuğla sırası vardır. XIX. yüzyıl ortalarına tarihlenen Çatalağıl Köyündeki Hagios İoannes Theologos Kilisesinin duvarlarında da moloz/kaba yonu taş- tuğla dizilişi vardır. XIX. yüzyılda

¹⁶¹ Ötüken ve diğerleri, s.12.

¹⁶² Ötüken ve diğerleri, s.15.

inşa edilen bir başka yapı, Gölyazı Hamamıdır. Bu yapının dış duvarları sıvalıdır. Duvarın bazı yerlerinde sıvalar dökülmüştür ve sıva altındaki duvar kaba yonu taş ağırlıklıdır arada seyrek olarak tuğlalar vardır.

XIX. yüzyılda birer Rum köyü olan bu bölgelerde inşa edilen kiliselerde, aynen köy camilerinde olduğu gibi, duvarlarda moloz ya da kaba yonu taş ile tuğla beraber kullanılmıştır. Genelde taş ağırlıklı olduğu duvarlarda arada tuğlalar da kullanılmıştır ve yapılar XIX. yüzyılın bir özelliği olarak sıvanmıştır.

İnşa tarihi belli olmayan Helvacıoğlu Mescidinden günümüze gelen duvar kalıntısı kaba moloz taşlarla inşa edilmiş, arada üç sıra yatay tuğla sırası görülmektedir. Taşların olanca kabalığına oransızlığına rağmen tuğlalar düzenli bir görünümündedir.

İnşa tarihi belli olmayan fakat XIX. yüzyılda inşa edildiği tahmin edilen, Aladdin Köyü Hamamının duvarlarında kaba yonu taşlar ikişer sıra halinde dizilmiştir. Aynı şekilde inşa tarihi belli olmayan ve aynı yüzyılın yapısı olduğu sanılan Akçalar Hamamının duvarlarının üst kısmı, derz aralarına tuğla doldurulmuş taş iledir. Sonradan mermer ile kaplanan alt kısımlarında aynı düzende olduğu düşünülmektedir XIX. yüzyılda inşa edilen camilerin minare kaideleri de genelde cephe duvarları gibi sıvalıdır. Sıvasız olan minare kaidelerinden ikisinde kaba yonu taş kullanımı vardır. XX. yüzyılda Bursa'da inşa faaliyetleri durma noktasına kadar gelmiştir. 1923 yılında Cumhuriyetin ilanı ile birlikte Osmanlı Devleti sona ermiştir XX. yüzyılda inşa edilen az sayıdaki yapının duvarlarında ise moloz taş tercih edilmemiştir.

1.1.3.2 Kesme Taş- Tuğla Duvar

Devletin ekonomik olanaklarının düzelmesiyle beraber kesme taş da, duvarların inşasında sık kullanılmaya başlanmıştır. Özellikle XV. yüzyılda inşa edilen yapıların duvarlarında kesme taş kullanımına sık rastlanır. Özellikle, külliyelerin ana yapısı olan camilerin duvarlarının inşasında kesme taş kullanımına ağırlık verilmiştir. Taş çeşidi olarak ise küfeki tercih edilmiştir.

Kesme taş ile tuğlanın beraber olarak duvar inşasında kullanıldığı ilk yapı, Vakfiye tarihi olan H.749/M.1348-1349 yılından önce inşa edilen Lala Şahin Paşa

Medresesidir.¹⁶³ Yapı, 1967 yılında geniş çaplı bir onarım görmüştür. Bu onarımdan önce yapının duvar derzlerinin çoğu yok idi. (Resim 66) Bu onarımda, orijinal duvarındaki taşlar numaralandırılıp koruma altına alınmıştır ve orijinal duvar işçiliğine (Resim 67) dokunulmayıp diğer duvarlarda bu duvar örgü örneği alınarak tamamlanmıştır.¹⁶⁴ 2010 yılında yapılan bir onarım çalışmasında kuzey cephesindeki sıva kaldırıldı fakat daha sonra yeniden sıvandı. Yapının duvarlarında bir sıra kesme taş, üç sıra yatay tuğla dizilişi görülmektedir. (Resim 68) Batı cephesinin kuzey cephesiyle kesiştiği yerde büyük boyutlu ve farklı dokuda taşlar vardır. Taş ölçüleri 90 x 30 x 90 cm, 100 x 30 x 100 cm, 60 x 30 x 60 cm, 110 x 30 x 110 cm; tuğla ölçüleri 22 x 3 x 22 cm, 26 x 3 x 26 cm, 35 x 3 x 35 cm. Orijinal duvardaki işçiliğe bakıldığında taşların bazı yerde kare biçimli ve küçük boyutlu olduğu görülmektedir. Tuğlalar da aynen taşlar gibi küçük boyutludur, boyutları beraber kullanıldığı taşta göredir. Onarımda ise bu duruma uygun olarak cephelerin düzenlenmediği görülmektedir. Taşlar ve dolayısıyla onları çevreleyen tuğlalar büyük boyutludur. Taş çeşidi olarak da aynı taşlar kullanılmamıştır. Orijinal duvarda gözenekli küfeki kullanılmış iken, onarımda ise gözenekli küfeki taşına pek rastlanmamaktadır.

I. Murad döneminde, H.767/M.1365-1366 yılında, inşa edilen Çekirge Hamamı¹⁶⁵ 1959 yılında onarılmıştır. Bu onarımda, yapının bozuk olan duvarları aslına uygun olarak onarılmıştır.¹⁶⁶ Yapının duvarlarında bir sıra kesme taş, üç sıra yatay tuğla ile beraber kullanılmıştır. Taşlar genelde 50 x 30 x 50 cm, 55 x 30 x 55 cm, 40 x 25 x 40 cm ölçülerindedir. Koyu gri ve siyaha yakın renktedir. Tuğlalar ise genelde 26 x 3 x 26 cm, 24 x 4 x 24 cm, 23 x 3 x 23 cm, 35 x 4 x 35 cm ölçülerindedir. Bu yapının duvarlarındaki taş- tuğla sırası oldukça itinalıdır.

H.774/M.1372-1373 yılından önce inşa edilen Kavaklı Mescidinin duvarlarının orijinal olduğu söylenebilir.¹⁶⁷ Güney cephesinin alt taraflarını inceleme fırsatımız olmadı fakat bu cephe duvarının da diğer cephe duvarlarıyla aynı düzende olduğunu tahmin ediyoruz. Duvarlarında bir sıra kesme taş, bir sıra yatay bir sıra

¹⁶³ Yekta Demiralp, **Erken Dönem Osmanlı Medreseleri, (1300-1500)** Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999, s. 26. Maydaer, s.116

¹⁶⁴ Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu, s.73.

¹⁶⁵ Kaplanoğlu, s.102.

¹⁶⁶ Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu, s.46.

¹⁶⁷ Maydaer, s. 72.

dikey tuğla dizilişi vardır. Duvarın ortalarında üç sıra yatay tuğla dizisi bulunur.(Resim 69) Genelde 35 x 30 x 35 cm, 70 x 70 x 70 cm ölçülerinde taşlar, 26 x 3 x 26 cm, 35 x 4 x 35 cm, 39 x 3 x 39 cm ölçülerinde tuğlalar kullanılmıştır. Ayrıca revakta alt kısımda kesme taşlar ile moloz taşların beraber kullanıldığı bir bölüm vardır Subasman diye adlandırılabilen bu bölümde bulunan taşlar büyük boyutludur ve özellikle moloz taşlar kabadır.

H.782/M.1380-1381 yılında inşa edilen Hayreddin Paşa Camisinin¹⁶⁸ 1855 depreminde yıkılmıştır. Günümüzdeki cami yenidir. Yapının orijinal olan minare kaidesinde¹⁶⁹ bir sıra kesme taş, üç sıra yatay tuğla dizisi görülmektedir. Bazı yerde ise bir sıra tuğla süs frizi vardır.(Resim 70) Taşlar oldukça muntazamdır. Taşlar genelde 30 x 20 x 30 cm, 45 x 20 x 45 cm, 53 x 20 x 53 cm, 70 x 20 x 70 cm, tuğlalar ise 26 x 3 x 26 cm, 29 x 3 x 29 cm, 31 x 3 x 31 cm, 29 x 4 x 29 cm ölçülerindedir. Taşlar genelde açık sarı, tuğlalar kırmızı renklidir.

H.767/M.1365-1366 yılında inşasına başlanan I.Murad (Hüdavendigâr) Camisi¹⁷⁰ duvarlarının orijinal olduğu düşünülen yapılardan biridir. Fakat son yirmi yılda gerçekleştirilen üç onarım yapının orijinalliğini az da olsa yitirmesine sebep olmuştur. Duvarlarda bir sıra kesme taş, üç sıra yatay tuğla dizilişi vardır(Resim 71) Duvarların alt kısımlarında yer alan yaklaşık 70 cm yüksekliğindeki büyük ve kaba moloz taş-arada kesme taşlar da vardır- sırasından sonra taş- tuğla sırası başlamaktadır. Bu alt kısmın da altında yaklaşık 20 cm yüksekliğinde düzgün kesme taş sırası vardır. Külliye'nin hamam kısmının görevlisinin ifade ettiğine göre bu küçük boyutlu ve düzgün kesme taşlar Osmanlı Devletinin ilk kaldırım taşları imiş. Kesme taşlar 97 x 40 x 97 cm, 95 x 35 x 95 cm, 78 x 50 x 78 cm, 92 x 50 x 92 cm, Güney cephesindeki taşlarda yükseklik genelde 30 cm. Tuğlalar genelde 35 x 4 x 35 cm ölçüsündedir. 39 x 3 x 39 cm, 43 x 4 x 43 cm ölçüsündeki tuğlalar da sık kullanılmıştır.

H.792/M.1389-1390 yılında inşa edilen Demirtaş Paşa Camisi¹⁷¹ 1855 depreminden fazla hasar gören bir yapıdır. Daha çok revak kısmı ve tabhaneleri hasar gören yapıda diğer duvarlarda bunlar kadar olmasa da hasar görmüştür. Yapının bir

¹⁶⁸ Tuğlacı, s.74.

¹⁶⁹ Ayverdi, İlk Devir, s.49.

¹⁷⁰ Ayverdi, İlk Devir, s. 232.

¹⁷¹ Kepecioğlu, Cilt:1 s.270.

fotoğrafında onarımdan önceki hali görünmektedir. Yapı 1963 yılında genel olarak onarılmıştır. Yapının duvarlarında bir sıra kesme taş, üç sıra yatay tuğla dizilişi vardır. Taşlar genelde 38 x 45 x 23 cm, 36 x 25 x 43cm, 35 x 10 x 35 cm; tuğlalar ise 26 x 3 x 26 cm, 29 x 3 x 29 cm, 27 x 3 x 30cm ölçülerindedir Yapıda kullanılan kesme taşlar fazla büyük değildir. Tuğlalar kırmızıdır. 1963 yılında yapılan onarımda yapının cephe duvarları ile ilgili herhangi bir kayıt yoktur. Fakat bu yıl yeniden inşa edilen revak kısmındaki kesme taş ve tuğlalar ile yapının cephe duvarları arasında malzeme ve örgü farkı bulunmaktadır(Resim 72) dolayısıyla 1963 yılında yapının cephe duvarlarına fazla bir müdahalede bulunulmadığı söylenebilir.

Vakfiyesi H.802-803/M.1399-1400 yılına ait olan Gülçiçek Hatun Türbesi, 1958 yılında genel olarak onarılmıştır.¹⁷² Yapının duvarlarında bir sıra kesme taş-üç sıra yatay tuğla sırası vardır. Taşlar genelde 32 x 16 x 32 cm, 25 x 16 x 25 cm, 30 x 15 x 39 cm; tuğlalar ise 24 x 3 x 24 cm, 26 x 3 x 26 cm ölçüsündedir. Tuğlalar kırmızı renklidir ve hem duvar üzerinde hem de diğer duvarlar ile arasında renk açısından fark bulunmamaktadır.

XV. yüzyıl ile birlikte duvarlarda kesme taş-tuğla kullanımı yaygınlaşmıştır. Sadece külliyelerin camileri değil mahalle camilerinin duvarlarında da kesme taş kullanılmıştır. Taş çeşidi olarak küfeki tercih edilmiştir. Yakınlarda bulunan ocaklardan taş alınabildiği gibi, uzak yerlerden de taş getirildiği olmuştur. Taşların yüzeyleri düzgündür.

Duvarlarının inşasında kesme taş kullanılan ilk yapı Yıldırım Türbesidir. Yapı, kitabesine göre H.809/M.1405-1406 da inşa edilmiştir. Bu yapının kitabesi iki bölümden oluşur. Kitabenin ikinci bölümünde usta ismi de verilmiştir. Bu bölümde yapıyı yapan ustanın ismi, Ali b.Hüseyin olarak okunmuştur.¹⁷³ . Bu yapının cephe duvarlarında bir sıra kesme taş, iki sıra yatay tuğla dizilişi vardır. Duvarların –özellikle arka duvarın- bazı yerlerinde taş aralarında dikey tuğlalar görülmektedir.(Resim73) Taşlar düzenli şekilde sıralanmıştır ve birbirleriyle oranlıdır. Genellikle 32 x 16 x 32 cm, 25 x 16 x 25 cm ölçülerinde kesme taş; 26 x

¹⁷² Yıldız Demiriz, **Osmanlı Mimarisinde Süsleme I, Erken Devir (1300-1453)** , Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1979, s.243.

¹⁷³ Önkal, Hanedan Türbeleri, s.57 .Zeki Sömez, **Başlangıcından 16.Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s.384, Ayrıca Bkz: Hakkı Önkal"Yıldırım Bayezid Türbesi Hakkında Bazı Mülahazalar, **Uluslar arası. 4.Türk Kültürü Kongresi Bildirileri**, C.2. Ankara 2000,(Yıldırım Türbesi)s.131-138.

3 x 28 cm, 23 x 3 x 23 cm, 24 x 3 x 24 cm ölçülerinde yatay tuğla; 19 x 3 x 19 cm, 13 x 3 x 13 cm ölçülerinde dikey tuğla kullanılmıştır

I.Mehmed dönemine tarihlenen İbn-i Bezzaz Camisinin güney duvarı, 1979 yılındaki, yenilenmiştir.¹⁷⁴ Güney duvarının yenilenirken eski malzemelerden, genelde taş, faydalandığı söylenmektedir. (Resim 74) Yapının duvarları ve minare kaidesinde bir sıra kesme taş, iki sıra yatay ve iki sıra dikey tuğla ile beraber kullanılmıştır. Genelde 42 x 26 x 56 cm, 31 x 15 x 31 cm, 56 x 26 x 56 cm ölçülerindeki kesme taşlar ile 23 x 3 x 23 cm, 26 x 3 x 26 cm ölçülerinde yatay tuğlalar kullanılmıştır. Minare kaidesinde 35 x 4 x 35 cm ölçüsündeki yatay tuğlalarda kullanılmıştır. Yapının yan duvarlarında, özellikle tuğlalarda, yenilenmiş izlenimi vardır. Tuğlaların rengi dönemini yansıtmamaktadır. Kırmızının değişik bir tonunda tuğlalar kullanılmıştır. Bu tuğlalar yakın zamanlarda onarılan yapılarda kullanılan tuğlalarla benzerlik göstermektedir. (Resim 75) Yapının, aynı malzemeler kullanılarak yeniden inşa edilen güney duvarındaki kesme taşlar ile yan cephe duvarlardaki kesme taşlar arasında da fark vardır.

I.Mehmed döneminde inşa edilen Mahkeme Camisi¹⁷⁵ 1970 yılında tarafından onarılmıştır. Bu onarımda duvarlar elden geçirilmiştir.¹⁷⁶ Yapının duvarları ve minare kaidesinde iki sıra kesme taş, üç sıra yatay tuğla dizilişi vardır. Duvarlarda genelde 40 x 25 x 40 cm, 32 x 16 x 32 cm, 45 x 20 x 45 cm ölçülerinde taşlar, 26 x 3 x 26 cm, 23 x 3 x 23 cm, 24 x 3 x 24 cm, 29 x 3 x 29 cm ölçüsünde yatay tuğlalar kullanılmıştır. Camisi ile aynı tarihte inşa edildiği düşünülen, vakfiyesi H.824/M.1421 yılında düzenlenen Mahkeme Hamamı,¹⁷⁷ en son 2010 yılında onarılmıştır. Yapı genel olarak onarılmıştır.¹⁷⁸ Yapının duvarlarında bir sıra kesme taş, iki sıra yatay ve bir sıra dikey tuğla ile beraber kullanılmıştır. Taşlar genelde 35 x 30 x 36 cm, 31 x 20 x 30 cm, 39 x 30 x 39 cm, 25 x 16 x 25 cm; yatay tuğlalar 23 x 23 cm, 24 x 3 x 24 cm, 19 x 3 x 19 cm, 21 x 3 x 21 cm; dikey tuğlalar ise 19 x 3 x 19 cm, 21 x 3 x 21 cm ölçülerindedir.

¹⁷⁴ Ayverdi, Çelebi Mehmed ve II.Murad Devri s.43.

¹⁷⁵ Ayverdi,, Çelebi Mehmed ve II.Murad Devri, s.39.

¹⁷⁶ Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu, s.84.

¹⁷⁷ Özer Ergenç, **XVI.Yüzyılın Sonlarında Bursa**, T.T.K Yayınları, Ankara, 2006, s. 90.

¹⁷⁸ "Mahkeme Hamamı Restorasyonu" www.bursa.bel.tr (11 Aralık 2010).

İlginç minare kaidesiyle dikkat çeken Çerağ Bey Camisi II.Murad döneminde, H.833/M.1429-1430 yılından önce inşa edilmiştir.¹⁷⁹ Yapının duvarları ve minare kaidesinde bir sıra kesme taş, bazı yerde iki, bazı yerde üç sıra yatay tuğla dizilişi görülmektedir. Genelde 32 x 16 x 32 cm, 30 x 16 x 30 cm, 25 x 16 x 25 cm ölçülerinde kesme taş, 26 x 3 x 26 cm, 23 x 3 x 23 cm, 24 x 4 x 24 cm ölçülerinde yatay tuğla ve 16 x 3 x 16 cm, 19 x 3 x 19 cm ölçülerinde dikey tuğla kullanılmıştır. Yapının minaresi sadece bir kaideden ibarettir. Bu kaidede de yapının duvarlarındaki gibi taş –tuğla sıraları görülür fakat buradaki taş- tuğla sırası cephe duvarlarına göre bozuktur ve kaidenin üst kısımlarındaki taşları yenilenmiştir. Buradaki taşlar, Bursa'daki yapılarda son yıllarda onarımlarda kullanılan tipte küfekiler kullanılmıştır.(Resim 76)

H.843/M.1439-1440 yılında inşa edilen Hoca Ali Zade Camisi¹⁸⁰, 1954 yılında aslına uygun olarak onarılmıştır.¹⁸¹ Yapının cephe duvarları ve minare kaidesinde bir sıra kesme taş ile üç sıra yatay, bir sıra dikey tuğla diziliş görülmektedir. Taşlar genelde 32 x 16 x 32 cm, 25 x 16 x 25 cm, 30 x 20 x 30 cm, yatay tuğlalar 26 x 3 x 26 cm, 23 x 3 x 23 cm, 24 x 3 x 24 cm, 24 x 4 x 24cm, 35 x 4 x 35 cm; dikey tuğlalar ise 19 x 3 x 19 cm, 21 x 3 x 21 cm ölçülerindedir.

II. Murad dönemi yapılarından Kadem Eri Camisinin¹⁸² cephe duvarları ve minare kaidesinde bir sıra kesme taş ile bir sıra yatay bir sıra dikey tuğla diziliş görülür. Kesme taşlar genelde 32 x 16 x 2 cm, 25 x 16 x 25 cm, 30 x 15 x 30 cm; Tuğlalar ise genelde 26 x 4 x 26 cm, 26 x 4 x 28 cm. Cephe duvarlarındaki taşlar arasında fark görülmektedir. Zaman içindeki onarımlarda bazı taşlar değiştirilmiştir. Özellikle duvarların üst taraflarındaki taşlar arasında farklılık görülür.(Resim 77)

II.Murad devrinde inşa edilmiş olan Abdal Mehmed Türbesinin,inşa tarihi ile ilgili iki ayrı görüş vardır. Kepecioğlu, **Bursa Kütüğü** adlı eserinde, kitabesine göre, H.845M.1441,-1442¹⁸³ Daş ise, **Erken Dönem Osmanlı Türbeleri** adlı doktora tezinde H.854/M.1450-1451 yılında inşa edildiğini ifade etmiştir.¹⁸⁴ 1954 yılında

¹⁷⁹ Kepecioğlu, Cilt:I, s.250.

¹⁸⁰ Ayverdi, Çelebi Mehmed ve II.Murad Devri,s. 291,Tuğlacı, s. 74.

¹⁸¹ Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu, s.21.

¹⁸² Arık ve diğerleri, s.25.

¹⁸³ Kepecioğlu,,Cilt: I,s.37.

¹⁸⁴ Daş,s. 95.

onarılan¹⁸⁵ yapının duvarlarında alt pencere kemerleri hizasına kadar bir sıra kesme taş- üç sıra yatay tuğla; bu hizadan sonra ise bir sıra kesme taş-üç sıra yatay bir sıra dikey tuğla dizilişi vardır. Duvarların alt taraflarındaki kesme taşlar, üst taraftakilere nazaran daha büyüktür. Üst taraftakilerin arasında yer alan dikey tuğlalar, buraların daha düzenli görünmesini sağlamıştır. Yatay tuğlalar genelde 23 x 3 x 23 cm, 24 x 3 x 26 cm, 19 x 3 x 19 cm; dikey tuğlalar ise 21 x 3 x 21 cm, 24 x 4 x 24 cm ölçülerindedir ve kırmızı renklidir.

H.854/M.1450-1451 yılında inşa edilen Abdal Mehmed Camisi¹⁸⁶ de türbesi ile aynı yıl onarılmıştır. Bu onarımdan önce yapının duvarları çatlak ve duvar derzleri kaybolmuş halde imiş.(Resim.78) Yapı bu yıl genel olarak onarılmıştır.¹⁸⁷ Yapının duvarları ve minare kaidesinde genelde bir sıra kesme taş, iki sıra yatay bir sıra dikey tuğla düzeni var iken çok az yerde ise yatay tuğlalar bir sıradır. Taşlar genelde 32 x 16 x 32 cm, 39 x 20 x 39 cm, 25 x 16 x 25 cm, 40 x 20 cm, yatay tuğlalar 26 x 3 x 26 cm, 29 x 3 x 29 cm, 33 x 3 x 33 cm, 35 x 4 x 35 cm, dikey tuğlalar 20 x 3 x 20 cm, 19 x 3 x 19 cm ölçülerindedir. Taşlar ve tuğlalar arasında hem bir duvar üzerinde hem de tüm duvarlar ve minare kaidesi arasında malzeme ve duvar örgüsü açısından farklar bulunmaktadır.(Resim 79)

H.854/M.1450-1451 yılında inşa edilen Azeb Bey Türbesinin¹⁸⁸ duvarlarında bir sıra kesme taş, iki sıra yatay bir sıra dikey tuğla dizilişi vardır.(Resim 80)Taş-tuğla sırası çok düzgündür. Taş ölçüleri genelde 32 x 16 x 32 cm, 30 x 15 x 30 cm, 25 x 16 x 25 cm; yatay tuğlalar 26 x 3 x 26 cm, 24 x 3 x 24 cm, 29 x 3 x 29 cm; dikey tuğlalar ise 19 x 3 x 19 cm ölçülerindedir. Bu yapıyı duvarlarındaki gözenekli küfekilerin bir benzeri ileride göreceğimiz, Beşikçiler Camisinin duvarlarındaki taşlar ile aynıdır.

Kapısının üstündeki kitabesinde, II.Murad'ın vefat tarihi olarak, H.855/M.1451 yazılı olan, bu tarihten sonra inşa edildiği kabul edilen II.Murad Türbesi¹⁸⁹ ve içerden doğu tarafından bir kapıyla bağlandığı Alaeddin Türbesinin duvarlarında bir sıra kesme taş, iki sıra yatay tuğla diziliş vardır.(Resim 81) Taşlar harç kullanılarak bölümlenmiştir. Taşlar genelde 35 x 25 x 35 cm, 25 x 16 x 25 cm,

¹⁸⁵ Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu, s.23.

¹⁸⁶ Arık ve diğerleri, s.2.

¹⁸⁷ Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu, s.22.

¹⁸⁸ Ayverdi, Fatih Devri, Cilt:III, s.69.

¹⁸⁹ Önkal, Hanedan, s.81.

39 x 25 x 39 cm; tuğlalar ise 26 x 3 x 26 cm, 24 x 3 x 23 cm, 24 x 4 x 24 cm, 29 x 3 x 29 cm ölçülerindedir. Tuğlalar kırmızı renklidir ve II.Murad'a ait olan kısmının giriş kısmının duvarlarında yer alan tuğlalar, Alaeddin'e ait olan kısmın duvarlarındaki tuğlalardan daha canlıdır.II.Murad'a ait olan kısmın kesme taşları daha gözeneklidir.

H.860/M.1455-1456 yılından önce inşa edilen Veled- i Harir(Ak Bıyık) Camisi¹⁹⁰ 1964 yılında onarılmıştır. Bu onarımdan önce yapının duvarları harap imiş. Onarımda duvarlar düzeltilmiştir.¹⁹¹ Yapının cephe duvarları ve minare kaidesinde bir sıra kesme taş, üç sıra yatay tuğla dizilişi görülmektedir. Kesme taşlar genelde 40 x 20 x 40 cm, 30 x 15 x 50, cm, tuğlalar ise 26 x 3 x 26 cm, 23 x 3 x 23 cm ölçülerindedir. Batı cephesinin üst taraflarında moloz taşlarında kullanıldığı yapının taş- tuğla dizilişi düzenlidir. Tuğlalar kırmızı renklidir.

XV. yüzyıl ortalarına tarihlenen Okçu Baba Türbesinin¹⁹² duvarlarında bir sıra kesme taş, üç sıra yatay bir sıra dikey tuğla sırası vardır. Taşlar genelde 32 x 16 x 32 cm, 50 x 30 x 50 cm, 45 x 20 x 45 cm, yatay tuğlalar 26 x 3 x 26 cm, 29 x 3 x 29 cm, 31 x 3 x 31 cm, dikey tuğlalar ise 19 x 3 x 19 cm, 21 x 3 x 21 cm 24 x 3 x 24 cm ölçülerindedir. Giriş cephesinde bulunan eyvan gibi düzenlenmiş olan kısmın duvarlarındaki tuğlalar yapının diğer cephe duvarlarındaki tuğlalardan renk açısından farklıdır. (Resim 82) Daha açık renkli hatta pembeye çalan renkte olan bu tuğlalara, bir de bu kısmın, yerleştirildiği yerde bulunan kemeri ortalayacak biçimde yerleştirilmesine dayanarak sonradan ilave edildiğini düşünebiliriz, fakat bu düşüncemizi kanıtlayacak bilgilere sahip değiliz. İlave edildiğini düşündüğümüz bu kısmın duvarlarındaki kesme taşlar ile yapının diğer duvarlarındaki kesme taşlar arasındaki fark ise pek belli olmamaktadır. Kesme taşlardan bazılarının yenilenmiş izlenimi verir Yapının geçirdiği onarımlar hakkında bilgi sahibi değiliz fakat diğer yapılarda olduğu gibi bu yapının da çeşitli onarımlardan geçmesi olasıdır.

II. Mehmed döneminde H.860/M.1455-1456 yılında inşa edilen Beşikçiler Camisi, taş tuğla duvar örgüsü düzenli yapılardandır. Bu yapının duvarları 1951 yılında harap imiş¹⁹³ 1956 yılında yapılan onarımda duvarlardaki bozukluklar

¹⁹⁰ Kepecioğlu, Cilt:1 s.97.

¹⁹¹ Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu, s.56.

¹⁹² "Okçu Baba Türbesi, **Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler**, Cilt: III, Ankara, 1983. s.277.

¹⁹³ Ayverdi, Fatih Devri, Cilt: III, s.76.

düzeltilmiştir.¹⁹⁴ Caminin duvarları ve minare kaidesinde bir sıra kesme taş, üç sıra yatay tuğla dizilişi vardır. Taşların arasında harç ile dikey tuğla görünümü verilmiştir.(Resim 83) Batı duvarının alt kısmında pencere iken sonradan örülerek kapatılan yerde moloz taşların da arada kullanıldığı yapıda duvarlar genel görünüm olarak muntazamdır. Taşlar 32 x 16 x 32 cm, 25 x 16 x 25 cm, tuğlalar 23 x 3 x 23 cm, 24 x 3 x 24 cm, 24 x 3 x 26 cm ölçülerindedir. Bu yapının duvarlarındaki taşlar ve genel anlamda duvar örgüsünün, Azeb Bey Türbesi ile benzerliğine yukarıda değinmiştik. Bu iki yapının duvarlarındaki taşların aynı ocaktan yakın zamanlarda çıkarıldığı ihtimali yüksektir.

II.Mehmed dönemi yapı, Çakır Ağa(Mecnun Dede) Camisinin duvarları 1970 yılındaki onarımdan önce sıvalı idi Onarımda sıvalar kaldırılarak alttaki taş-tuğla duvar örgüsü ortaya çıkarıldı.¹⁹⁵ Yapının duvarları ve minare kaidesinde bir sıra kesme taş, üç sıra yatay tuğla dizilişi vardır. Genelde 32 x 16 x 32 cm, 30 x 20 x 30 cm, 40 x 20 x 40 cm ölçüsünde kesme taşlar, 26 x 3 x 26 cm, 24 x 3 x 24 cm, 23 x 3 x 23 cm ölçüsünde yatay tuğlalar kullanılmıştır.

II.Mehmed dönemi yapılarından H.882/M.1477-1478 yılında inşa edilen Hamza Bey Camisinin¹⁹⁶duvarları 1957 yılından önce sıvalı imiş.1957 yılında yapılan onarımda, sıvalar kaldırılıp duvar örgüsü ortaya çıkarılmıştır.¹⁹⁷ Duvarlar ve minare kaidesinde bir sıra kesme taş, üç sıra yatay bir sıra dikey tuğla dizilişi vardır. Taşlar genelde 32 x 16 x 32 cm, 40 x 25 x 40 cm, 45 x 25 x 45 cm, yatay tuğlalar 23 x 3 x 23 cm, 24 x 3 x 23 cm, 26 x 3 x 26 cm, dikey tuğlalar ise 19 x 3 x 19 cm, 19 x 3 x 21 cm ölçülerindedir.

H.888/M.1483 yılında inşa edilen Şirin Hatun Türbesinin¹⁹⁸ duvarlarında, özellikle üst taraflarda, çimento sıvası kalıntıları vardır. XIX. yüzyılda yapılan bir onarımda yapının dış duvarları sıvanmış olabilir. Yapının duvarlarında bir sıra kesme taş, üç sıra yatay bir sıra dikey tuğla dizilişi vardır. (Resim 84) Duvarların inşasında genelde 32 x 16 x 32 cm, 50 x 30 x 50 cm, 40 x 25 x 40 cm, 45 x 25 x 45 cm ölçülerinde kesme taşlar; 23 x 3 x 23 cm, 26 x 3 x 26 cm ölçülerinde yatay tuğlalar; 19 x 3 x 19 cm ölçüsünde de dikey tuğlalar kullanılmıştır. Tuğlalar kırmızı renklidir

¹⁹⁴ Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu, s.29.

¹⁹⁵ Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu, s.85.

¹⁹⁶ Bayrak, s. 131.

¹⁹⁷ Bursa Eski Eserleri Sevenleri Kurumu, s.35.

¹⁹⁸ Yüksel, s. 72

H.890/M.1485 yılında inşa edilen İbrahim Paşa Hamamı¹⁹⁹ 1855 yılındaki depremde hasar görmüş ve 1980 yılındaki onarıma kadar da harap olarak kalmış. Soğukluk kubbesi ile kuzey duvarı yıkılmış diğer duvarlar da hasar görmüş yarım halde imiş.(Resim85,86) Yapı, bu tarihte buluntulara göre onarılmıştır.²⁰⁰ Hamamın duvarlarında bir sıra kesme taş, üç sıra yatay bir sıra dikey tuğla ile beraber kullanılmıştır.(Resim 87) Taşlar genelde 50 x 30 x 50 cm, 45 x 40 x 45 cm, 40 x 20 x 40 cm, yatay tuğlalar 26 x 3 x 26 cm, 23 x 3 x 23 cm, 24 x 3 x 24 cm, dikey tuğlalar ise 19 x 3 x 19 cm 21 x 3 x 21 cm ölçülerindedir. Onarımda tamamlanan duvarların orijinal kısımları ile onarımda tamamlanan kısımları arasında inşa malzemesi ve duvar örgüsü arsında pak fark yoktur. Taşlarda eskitme yöntemi uygulandığı anlaşılmaktadır. Tuğlalar da renk ve ölçü açısından orijinal duvardaki tuğlalar ile aynıdır.

XV. yüzyılda inşa edilen kesme taş duvarlı yapılarda taşlar, alternatif olarak sıralandığı tuğlalarla oranlı ve düzenli görünüm oluşturmaktadır. Taşlar yatay ve bazı yapılarda dikey besleme tuğlalarıyla çevrelenmiştir. Taşlar genelde 32 x 16 x 32 cm, 25 x 16 x 25 cm, 40x 20 x40 cm ölçüsündedir. Bunun yanı sıra bazı yapılarda (I.Mehmed döneminde inşa edilen İbn-i Bezzaz Camisi, II.Murad dönemi yapısı Abdal Mehmed Camisi) çeşitli ölçülerde taşlar duvar inşasında kullanılmıştır. Tuğlaların boyutları da duvar üzerinde beraber kullanıldıkları taşlara göre değişmiştir.

XV. yüzyılda inşa edilen camilerin minare kaidelerinde kesme taş kullanımı, moloz/kaba yonu taş kullanımına göre daha azdır. Özellikle II. Murad döneminde inşa edilen yapıların minare kaidelerinde moloz/kaba yonu taş kullanımı kesme taş nazaran daha fazladır. II. Murad döneminin, duvarlarında kesme taş kullanılan minare kaidelerinde kesme taşlar oldukça düzenlidir. Özellikle Veziri Camisinin minare kaidesi, hem biçim hem de ölçü olarak aynı ya da benzer taşların, tuğla sıraları ile uyumlu şekilde sıralanması ile güzel bir görünüme sahiptir. II. Bayezid dönemi camilerinin minare kaidelerinde de kesme taş kullanımı, moloz/kaba yonu taşta göre azdır. Hatta II. Bayezid döneminde minare kaidelerinde kesme taş kullanımının iyice azaldığı rahatlıkla söylenebilir. H.899/M.1493 yılında inşası

¹⁹⁹ Tuğlacı, s. 77

²⁰⁰ Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu, s 113

bitirilen²⁰¹ Acem Reis Camisinin minare kaidesinde, taş tuğla sırası oldukça düzenlidir.(Resim 88)

XVI. yüzyılda inşa edilen yapılarda, özellikle Muradiye Külliyesinin türbeleri, kesme taş kullanımı moloz/kaba yonu taş nazaran daha fazladır. Kesme taşlar genelde itinalı işlenerek duvar yüzeyinde yerleştirilmiştir. H.908/M.1502 yılında inşa edilen Gülruh Hatun Türbesi, XVI. yüzyılın ilk kesme taş- tuğla duvarlı yapısıdır. Duvarlarında bazı taşların üstünde çimento sıvası kalıntısı vardır. XIX. yüzyılda yapılan bir onarımda yapının sıvandığını tahmin ediyoruz. Yapının duvarlarında bir sıra kesme taş, iki sıra yatay bir sıra dikey tuğla sırası görülmektedir.(Resim 89) Duvarlarda tuğlalar ile mermerlerin de alternatif oluşturacak şekilde dizildiği yapıda, Taş-tuğla sıraları düzenlidir. Taşlar genelde 35 x 30 x 36 cm, 31 x 20 x 30 cm, 39 x 30 x 39 cm, 25 x 16 x 25 cm, yatay tuğlalar 26 x 3 x 29 cm, 16 x 3 x 16 cm, 19 x 3 x 21 cm, 31 x 3 x 31 cm, dikey tuğlalar ise 16 x 3 x 16 cm, 19 x 3 x 19 cm ölçülerindedir. Tuğlalar kırmızı renklidir.

H.920yılınınZilkade ayının başı /M.18Aralık1514 yılında inşasının tamamlanan Şehzade Ahmed Türbesi, mimarı belli olan az sayıda yapıdan biridir. Alaeddin adlı bir mimarın eseri olan bu türbenin²⁰² duvarlarında bir sıra kesme taş, üç sıra yatay tuğla sırası vardır. Taş aralarında ise harçlardan dikey tuğla görünümü verilmiştir. Taşlar genelde 32 x 16 x 32 cm, 25 x 16 x 25 cm, 50 x 30 x 50 cm, 45 x 30 x 45 cm tuğlalar 23 x 3 x 23 cm, 24 x 4 x 24 cm, 26 x 3 x 28 cm ölçülerindedir. Tuğlalar kırmızı renklidir ve duvarların tamamında aynı renktedir, ayrıca tüm duvarlardaki taş-tuğla sırası aynıdır.

H.921/M.1515-1516 yılında inşa edilen Mükrim Hatun Türbesinin duvarlarında bir sıra kesme taş, üç sıra yatay tuğla sırası vardır. Kesme taşların yükseklikleri genelde 30 cm olan duvarlarda ayrıca 30 x 35 x 31 cm, 28 x 16 x 28 cm ölçülerinde kesme taşlar da kullanılmıştır. Tuğlalar ise genelde 16 x 3 x 16 cm, 21 x 3 x 21 cm 24 x 3 x 24 cm, 26 x 3 x 26 cm ölçülerindedir. Taşlar oldukça düzgündür, tuğlalar kırmızı renktedir, tüm duvarlardaki tuğlalar arasında renk farkı pek belli olmamaktadır.

²⁰¹ Kepecioğlu, Cilt:1, s. 67

²⁰² Hakkı Önkol, "Bursa'da Şehzade Ahmed Türbesi", **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: .7, Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1986, (Şehzade Ahmed) s.144.

H.941/M.1534-1535 yılında inşa edildiği tahmin edilen Veled-i Habib Camisinde tarihlendirme sorunu vardır. Caminin yan duvarında mermer üzerine “H.941” ibaresi, giriş kapısının üzerindeki levhada yeni yazı ile “H.941/M.1520” ibaresi vardır. Yapının dışındaki tanıtım tabelasında ise yapının II. Mehmed döneminde inşa edildiği yazılıdır. Caminin görevlisi giriş kısmındaki metal levhada miladi tarihi yanlış yazıldığını söyledi. Yapının H. 941/M.1534 yılında inşa edildiğini kabul ederek yapıyı XVI. yüzyıl yapıları çerçevesinde ele aldık. Yapının duvarlarında bir sıra kesme taş, iki sıra yatay bir sıra dikey tuğla sırası görülmektedir. Yapı yakın zamanda onarılmıştır yapının duvar örgüsünde yeni olduğu izlenimi vardır (Resim 90) I.Süleyman döneminde yapıldığı bilinen Tahıl Hanında günümüze duvarlarının bir kısmı gelmiştir. 2009 yılında onarım gören yapının duvarlarında bir sıra kesme taş, iki sıra yatay tuğla sırası vardır. Dış duvarlarının üzerinde horasan harcı vardır, son zamanda yapılan tüm onarımlarda dış duvarların üzerinde bu harcı görmek mümkündür.

İnşasına H.979/M.1571-1572 yılında başlanıp, H.981/M.1573-1574 yılında inşası tamamlanan Şehzade Mustafa Türbesinin ²⁰³ duvarlarında bir sıra kesme taş- üç sıra yatay tuğla dizilişi vardır. Kesme taşlar genelde 32 x 16 x 32 cm, 25 x 16 x 25 cm, 40 x 20 x 40 cm; tuğlalar ise, 24 x 3 x 24 cm, 26 x 3 x 26 cm, 26 x 3 x 28 cm ölçülerindedir. Giriş cephesinde duvarın üst kısmında yer alan yuvarlak pencerenin çerçevesi tuğladandır.

XVI. yüzyılda inşa edilen kesme taş- tuğla duvarlı yapılarda taş- tuğla sırası oldukça düzenlidir. Kesme taşlar itinalı olarak seçilip duvarlarda kullanılmıştır. Özellikle Muradiye Külliyesinin türbelerinin duvarlarındaki kesme taşlar muntazamdır. Gülruh Hatun Türbesi, Şehzade Ahmet Türbesi, Mükrime Hatun Türbesinin duvarlarındaki kesme taşlar oldukça düzenlidir. Bu yüzyılda inşa edilen yapılarının duvarlarında genelde 32 x 16 x 32 cm, 40 x 20 x 40 cm, 50 x 30 x 30 cm ölçüsündeki taşlar kullanılmıştır. Tuğlalarda ise XIV. ve XV. yüzyıla ait yapıların duvarlarında kullanılan tuğlaların ölçüleri vardır. Tuğla boyutları, ufak farklılık dışında XIV. yüzyıldan itibaren benzerliğini korumaktadır. Siparişe göre, kalıplarda üretilen malzeme olduğundan dolayı tuğla konusunda zorluk bulunmamaktadır.

²⁰³Hakkı Önkal.”Şehzade Mustafa Türbesinin Düşündürdükleri”,**Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, S.II, Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, 1998,(Şehzade Mustafa Türbesi) s.118.

Kesme taş açısından bakıldığında ise taş doğal bir malzeme olduğundan dolayı taş ocağından çıkarıldığında istenen ölçüde kesilip, düzeltilip hazırlanması gerek. Dolayısı ile tuğladan bir kat daha fazla işleme tabi tutulmuştur. Benzer şekilde tuğlalar da taşlarla uyumludur. Bu yüzyılda da, XIV. ve XV. yüzyılda olduğu gibi tuğlalar kırmızı renklidir ve yakın zamanda yapılan onarımlarda ilave edilen tuğlalar ile aralarında renk farkı yoktur, olanlarda ise bu fark çok belli değildir, dikkatli bakıldığında anlaşılabilir. Genelde 26 x 3 x 26 cm, 23 x 3 x 23 cm, 24 x 3 x 24 cm, 35 x 4 x 35 cm, dikey tuğlalar ise genelde 19 x 3 x 19 cm, 21 x 3 x 21 cm ölçüsündedir.

XVII. yüzyıldan günümüze gelen tek örnek, H.1092/M.1681-1682 yılından önce ya da bu yılda inşa edildiği tahmin edilen Esir Dede Türbesidir. (Resim 91) Yapının duvarlarında bir sıra kesme taş, bir sıra yatay bir sıra dikey tuğla sırası vardır. Taşlar genelde 32 x 16 x 32 cm, 40 x 45 x 40 cm; tuğlalar ise 26 x 3 x 26 cm, 24 x 3 x 24 cm, 29 x 3 x 29 cm, 35 x 4 x 35 cm ölçülerindedir.

XVIII. yüzyıl yapısı olan Haraççı Oğlu Medresesi, 2005 yılında geniş çaplı bir onarım geçirmiştir. Bu yılda yapılan onarıma kadar oldukça harap olan yapının duvarlarında dönemine ait olan kısım neredeyse yok gibidir. Kesme taş- tuğla sırasıyla inşa edilmiş olan kısmın duvarlarında adı geçen onarımda düzeltmeler yapılmıştır, gerek taş gerek tuğlaların büyük çoğunluğu yenilenmiştir.²⁰⁴

XIX. yüzyılın kesme taş –tuğla duvarlı ilk yapısı, Emir Sultan Camisidir. Bu yapı ilk olarak XV. yüzyılda inşa edilmiş, 1855 yılındaki depremde hasar gören ve H.1219/M.1804-1805 yılında yeniden inşa edilmiştir. 1990 yılında V.G.M tarafından onarılmıştır.²⁰⁵ Yapının duvarlarının üst taraflarında bir sıra büyük blok kesme taş, üç sıra yatay tuğla sırası vardır. (Resim 92) Taşlar, duvarların alt taraflarındaki büyük boyutlu ve kaba görümlü taşlardan biraz daha küçük ve yüzeyleri onlardan daha düzgündür. Koyu renk kesme taşların kullanıldığı yapının duvarlarında masif etki görülmektedir. Bu yapının duvarları ile I.Murad Camisinin duvarları arasında görünüm ve kalınlık açısından benzerlik vardır. İki yapıda da masif etki görülmektedir. H.1299/M.1881-1882 yılından önce inşa edilip bu tarihte hizmete açılan Santa Maria Kilisesi, Fransız Kilisesi olarak bilinir. Yapı kesme taş- tuğla

²⁰⁴ Haraççıoğlu Medresesi Restorasyon Raporu, V.G.M Bursa Müdürlüğü Arşivi.

²⁰⁵ Mefail Hızlı, "Emir Sultan Külliyesi", Vakıf ve Kültür, Yıl 2, Cilt: I, Sayı: 4, İlkbahar Sayısı, Ankara 1999, s.60.

sırası ile inşa edilmiştir.1922-1927 yılları arasında yapılan onarımda dış duvarlarda sıva yapılmış. Yapı en son 1996-2004 yılları arasında onarılmıştır.²⁰⁶

XX. yüzyıldan günümüze gelen H.1330/M.1911-1912 yılında inşa edilen Ahmet Paşa Fenari Camisinin duvar örgüsünde tuğlalar taşla beraber yerleştirilmiştir, tuğlalar burada dikine olarak dizilmiş olup ölçüleri de büyüktür ve diğer kesme taş-tuğla sırası ile inşa edilen yapıların duvarlarından oldukça farklı bir görünümü vardır. Duvarlarda yatay tuğla ve taş dizisi yerine büyük boyutlu dikey tuğla ile büyük boyutlu taşların beraber kullanımıyla oluşturulmuş duvar düzeni vardır

Tek kubbeli camilerde, revak cephesinin kubbeyi açacak şekilde yükseltilmesi sonucu ortaya çıkan kalkan duvarlar genelde ikişer ya da üçer sıra yatay tuğla, birer sıra kesme taşın alternatif şekilde sıralanması şeklinde inşa edilmiştir. Kalkan duvarlı denilebilecek bir cami, XIV. yüzyıl yapısı olan Hıdırlık Camisidir. Bir tane olan revak kemeri az yükseltilerek kalkan duvar görünümü almıştır ve bu kalkan duvar revak ile uyumludur. Bu duvarda da revak kemeri ve cephe duvarlarında olduğu gibi, bir sıra moloz taş, bazı yerde kesme taş, bir sıra yatay bir sıra dikey tuğla sıralaması vardır.(Resim93)

Kalkan duvarların bazılarının cephesinde taş ve tuğla ile meydana getirilen süsleme kompozisyonu görülmektedir. Böyle süslemeli ilk örnek, H.853 Şevval ayı Ortası /M.1449 başın inşa edilen Yiğit Köhne Camisinde²⁰⁷ görülmektedir. Bu yapının kalkanında on yedi adet sağır tuğla kemer vardır. Ayrıca taş ve tuğladan oluşan süslemeler vardır.(Resim94)

XV. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen yapıların bazılarının kalkan duvarlarında çeşitli biçimlerdeki taş ve tuğlaların bir arada kullanılmasıyla oluşan süsleme kompozisyonu vardır. H.865/M.1460 yılında inşa edilen Sitti Hatun Camisinin kalkan duvarı (Resim 95), H.883/M.1479 yılında inşa edilen Tuz Pazarı Camisinin kalkan duvarı(Resim 96) taş ve tuğlaların beraber kullanılmasıyla meydana getirilen süslemeli kalkan duvarlardır. H. 875/M.1471 yılında inşa edilen Ahmet Dai ve H.944/M.1537 yılında inşa edilen Kara Şeyh Camisinin kalkan duvarlarında revak bölmelerinin üstüne gelecek şekilde, tuğladan sağır kemerler vardır. II.Mehmed dönemin tarihlenen Hamza Bey'in Ailesine ait olan türbenin²⁰⁸

²⁰⁶ “Fransız Kilisesi” www.bursakilisesi.com (13 Nisan 2010).

²⁰⁷ Ayverdi, Çelebi Mehmed ve II.Murad Devri,s.44.

²⁰⁸ Daş, s.128.

kuzey cephesindeki yüksek duvar, camilerdeki kalkan duvarları anımsatır ve buradaki süslemelerde Sitti Hatun ve Tuz Pazarı Camilerinin kalkan duvarları ile benzer süsleme kompozisyonuna sahiptir. (Resim.97)

H.896/M.1490-1491 yılında inşa edilip²⁰⁹1968 yılında onarım geçiren²¹⁰ Araplar Camisinin diğer onarımları hakkında bilgimiz yoktur. Bu yapının kalkan duvarı üçgen alınlık biçimindedir. Revakın üstündeki kalkan duvar tamamen moloz taş ile inşa edilmiştir.(Resim 98) Bu kalkan duvarı, XIV. yüzyıl yapısı Alaeddin Camisinin, 1855 yılındaki depremde sonraki onarımda yapılan ve 1959 yılındaki onarımda kaldırılan üçgen alınlık²¹¹ (Resim 99) ve Hacılar Camisinin son onarımda kaldırılan üçgen alınlığı (Resim 100) ile benzerlik gösterir.

1.1.4 Ahşap Çatkılı Duvar

Ahşap ve tuğlanın birlikte kullanıldığı duvarlı yapı örneği azdır. XIV. ve XV. yüzyıla ait yapı örneği günümüze gelmemiştir. Günümüze gelen en erken tarihli ahşap ve tuğlanın birlikte kullanıldığı duvarlı yapı, H.957/M.1550 yılına tarihlenen Karabaş-ı Veli Tekkesinin semahane kısmıdır. Ahşap çatkı arası tuğla kullanılarak inşa edilen duvarlar günümüzde sıvalıdır.²¹² Günümüzde duvarları sıvalı olan bir başka yapı H.1004/M.1595-1596 yılına tarihlenen Güranlı Camisidir. Bu yapının duvarları, ahşap direkler arası kerpiç konularak inşa edilmiştir. ²¹³XVII. yüzyıl sonunda inşa edilen Osmanlı Evinin²¹⁴ üst kat duvarlarında ahşap çatkıların arasına tuğla konularak ile inşa edilmiştir.(Resim 101) Çatkılar çok sık ve dikine olarak duvar yüzeyinde yer almıştır.

XIX. yüzyılda özellikle sivil yapılarda ahşap malzeme kullanımında artış görülmektedir. Genelde ahşap çatkılar arasına tuğla konularak duvarlar inşa edilmiştir. Bazı örneklerde ise ahşap çatkılar arasında kerpiç ve konulmuştur.

XIX. yüzyıla ait bir yapı olan H.1276/M.1859-1860 yılında Abdülmecid döneminde ampir üslupla inşa edilen Hünkar Köşkü, duvarları ahşap çatkılı, bir yapıdır.²¹⁵ Yapı günümüzde sıvalıdır.

²⁰⁹ Yüksel, s.66.

²¹⁰ Arık ve diğerleri, s.11.

²¹¹ Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu, s.42.

²¹² Kaplanoğlu s.185.

²¹³ Güranlı Camisi, **Türkiye Vakıf Abideler ve Eski Eserler**, Ankara, 1983 C.III, s.65

²¹⁴ “Osmanlı Evi” **Bursa Ansiklopedisi**, Bursa Hakimiyet Matbaası, Bursa (Tarihsiz) s.122.

²¹⁵ “Hünkar Köşkü”, www.bursayitanitivoruz.com (20 Nisan 2011).

H1298/M.1879-1880 yılında inşa edilen Belediye Binası, 1995-1996 yılında onarılmıştır.²¹⁶ Duvarlarda, zemin kotundan sonrası, ahşap hatıl arası tuğla dolgu ile inşa edilmiştir. Tuğlalar, duvarlar üzerinde ahşap (meşe) çatkıların oluşturduğu boyuna dikdörtgen çerçeveler içinde sıralanmıştır.(Resim102)

XIX yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen Atatürk Evi Müzesi, ahşap karkas arası tuğla dolgu ile inşa edilen bir yapıdır. Sıva ile kaplı olan binanın 2005 yılında yapılan onarımda sıvalar raspa edilerek alttaki ahşap konstruksiyon ortaya çıkarılıp ve ahşap unsurlar yenilenmiştir.²¹⁷

Duvarların ahşap ile inşa edilmesi XVIII. yüzyılda Osmanlı mimarisinde kendini gösteren Avrupa etkisiyle daha çok sivil mimaride görülmektedir. Bu etki XIX. yüzyılda da devam etmiştir. XIX. yüzyılda inşa edilen yapılardan biri günümüzde Ormançılık Müzesi olarak hizmet veren, Saatçi Köşküdür. Barok anlayışla inşa edilen köşk, ahşap konstruksiyonlu kagir bir yapıdır. Temel kısmı taş tuğla karışımı olan yapıda, ahşap direkler arasına kerpiç konulmuştur ve üzerleri ise ahşap parçalarla örtülmüştür.²¹⁸ (Resim 103)

Daha önceki inşa tarihleri/tarihleri hakkında bilgi bulunmayan, en son H.1268/M.1851-1852 yılında inşa edilen Doğançlı Köyü Camisi, ahşap bir yapıdır.²¹⁹ Fakat yapı günümüzde sıvalı olduğundan ahşap malzemenin tek başına mı yoksa başka bir malzeme ile beraber kullanıldığı bilinmemektedir.

²¹⁶ Kosifoğlu, s.111.

²¹⁷ Neslihan T.DOSTOĞLU ve diğerleri, "Atatürk Evi Müzesi" **Bursa Defteri**, S.28 (Ocak 2007) Bursa Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, Bursa Hakimiyet Matbaası, Bursa 2007, s. 51.

²¹⁸ Bülent Zafer ÖZTAPTIK" Ormançılık Müzesi(Saatçi Köşkü)"**Bursa Defteri**, S.28 (Ocak 2007) Bursa Gazeteciler Cemiyeti Yayınları , Bursa Hakimiyet Matbaası, Bursa 2007 s. 77.

²¹⁹ Arık ve diğerleri, s. 31.

1.2 KEMER

Kemerler yapıların taşıyıcı elemanlarından biridir. Bursa yapılarında cephe duvarlarında, kasnaklarda pencere kemeri olarak; revaklarda revak kemeri olarak kullanılır. Medrese ve darüşşifa binalarında dersane ve giriş eyvanlarında, zaviyeli camilerde ana iki mekan ile yan mekanları ayırmak için kemer kullanılmıştır. Köprüler de kemerler üzerine yükselir.

Cephe duvarları üzerinde alt üst ve kasnakta pencerelerin üstlerinde kemerler görülmektedir. XIV-XVI. yüzyıllarda inşa edilen yapıların cephe duvarlarında, kasnaklarda pencere kemerleri var iken, XVII. yüzyılda ve daha sonraki yüzyıllarda inşa edilen yapıların cephe duvarlarında pencere kemeri kullanımında azalma görülmüştür. XIX. yüzyılda inşa edilen yapıların kagir olanlarında pencerelerde kemer ve kemer alınlıkları var iken sıvalı yapılarda pencerelerde kemer alınlıkları görülmez. XIV. yüzyıldan itibaren yapıların cephe duvarlarında görülen uygulama, dikdörtgen biçimli alt pencerelerin atkı kısmının üzerinde bir kemer, üst ve kasnak pencerelerinin üzerinde de birer kemer bulunması biçimindedir. Alt, üst ve kasnak pencereleri bulunan yapılarda genelde böyle bir kemer düzeni görülür. XVIII. yüzyılın ikinci yarısı ve özellikle XIX. yüzyıl ile birlikte yapılarda pencere düzenimde değişiklik olmuştur. Dış duvarları sıvalı yapılarda pencereler, duvarda, dikey olarak uzunlamasına açılan boşluklar içinde yer alır. Dolayısıyla kemer alınlıkları bulunmamaktadır. XIX. yüzyılda yapılan onarımlarda alt pencere kemerlerinin içleri boşaltılarak oluşturulan düzey açıklığa pencereler yerleştirilerek cephe üzerinde pencerelerde değişiklik yapılmıştır. XIX. yüzyılda yeniden inşa edilen I.Murad Türbesi, Osman ve Orhan Bey Türbeleri, Emir Sultan Türbelerinin pencere düzenleri böyledir. Bu yapıların pencereleri kemerli olarak düzenlenmiştir fakat bu pencerelerde kemer alınlıkları bulunmamaktadır. Pencereler kemer alınlıklarının olduğu yerleri de kaplayacak biçimde düzenlenmektedir.

XVIII. yüzyıla kadar, yukarıda değindiğimiz gibi pencere düzenleri her yapıda genelde aynıdır. Duvarlar üzerindeki pencere kemerlerindeki çeşitlilik alt

pencerelerde görülür, çeşitliliği oluşturan unsur ile kemer alınlıklarıdır. Üst pencereleri ve kasnak pencerelerinin kemerleri aynı şekildedir ve alınlıkları olmadığından çeşitlilik göstermezler. Bu pencerelerin kemerleri tıpkı cephe duvarlarında olduğu gibi taş-tuğla, sadece tuğla, az yapıda da sadece taştandır. Taş olarak kesme taş, taş çeşidi olarak ise küfeki tercih edilmiştir. Taş boyutları cephe duvarlarının pencere kemerlerindeki ile aynı ya da onlara yakındır. Taş –tuğla sıralı pencere kemerlerinde tuğlalar genelde iki sıra olarak dizilmiş olup üç sıra halinde tuğların dizildiği kemerler de sayıca az değildir. Az yapıda ise bir sıra olarak dizilmiştir. Kasnak pencere kemerlerinde mermer kullanımı görülmemektedir. İki sıra tuğla –bir sıra kesme taş, üç sıra tuğla bir sıra kesme taş düzeni her yüzyılda, tıpkı cephe duvarlarındaki pencere kemerlerinde olduğu gibi, kasnak pencerelerinde de kullanılmıştır. Kasnak pencere kemerinde sadece kesme taş kullanılması pek tercih edilmemiştir. Alt pencere kemer alınlıklarında taş ve tuğlanın değişik biçimlerde yerleştirilmesiyle oluşturulan süsleme kompozisyonu vardır. En basiti, duvarlarda olduğu gibi taş ile tuğlanın dönüşümlü olarak kullanılması biçimindedir. Taş ve tuğla parçalar ile değişik geometrik motifler oluşturulması ile düzenlenen süslemeler de görülmektedir. Sadece tuğla ile işlenen kemer alınlıkları da az değildir.

Bu bölümde cephe duvarlarındaki pencere kemerleri alınlıkları ile beraber ele alınacaktır. Ayrıca yapıların çoğundaki kemer ve kemer alınlıklarında birbirine benzer düzen görüldüğünden tüm yapıların kemerlerini anlatmak yerine her yüzyıldan, birkaç örnek verilmekle yetinilecektir ve özellikle az görülen, baldaken yapıların kemerleri ve minare kaidelerindeki kemer örnekleri özellikle ele alınacaktır.

Doğan Hasol'un **Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü** adlı eserinde gergi, şöyle tanımlanmıştır. " *Açılmaya çalışan iki yapı ögesini bağlayarak bunların açılmasını önleyen ahşap veya çelik çekme çubuğu* " ²²⁰ Bursa yapılarında, kemerlerin açılmasını engellemek için ahşap ve madeni gergiler kullanılmıştır. Bu gergiler aslında inşaat sırasında kullanılıp inşaat bitince kaldırılıyordu, fakat daha sonra kemerin açılmasını devamlı olarak önlemesi düşüncesiyle, gergiler sökülmemiştir. Yapılarda sadece revak kemerleri arasındaki gergiler günümüzde de durmaktadır. Günümüzde revak kemerleri arasındaki gergiler durmaktadır. Önceleri kemerler arasındaki ahşap olan

²²⁰ Hasol,s. 197

bu gergiler, zamanla yapılan onarımlarda yavaş yavaş demir gergilerle değiştirilmiştir. Fakat bazı yapılardaki ahşap gergiler günümüze kadar gelmiştir. Bazı yapılarda ise ahşap olan kemer gergilerinden eskiyenleri yine ahşap kemer gergileriyle değiştirilmiş ve böylece gergiler arasındaki malzeme bütünlüğü sağlanmaya devam edilmiştir. Ahşap gergiler genelde kalın, madeni gergiler ise incedir ve gergiler genelde boyasız olmakla beraber bazı ahşap ve madeni gergiler yağlıboya ile boyanmıştır. Fakat bunlar az yapıda görülmektedir. Onarımlarla gergilerin değiştirildiğini bildiğimiz yapı H.740-741/M.1339-1340 yılında inşa edilen Orhan Camisidir. Eski gergiler meşe ağacından yapılmış iken 1855 yılındaki depremden sonra gerçekleşen onarımda demir gergiler ile değiştirilmiştir.²²¹

1.2.1 Taş veya Mermer Kemer

Pencere kemerleri kesme taş olan yapıların sayısı çok azdır. Pencere kemerlerinde taş olan ilk yapı, H.8027M.1399-1400 yılında inşa edilen Ulu Camidir. Bu yapının pencere kemerlerinin çoğu kesme taş ile inşa edilmiştir. XV. yüzyıla ait bir yapı, H.860/M.1455-1456 yılından önce inşa edilen Veled-i Harir Camisi örnek olarak verilebilir. Bu yapının yan cephe duvarlarında bazı alt ve üst pencere kemerleri ve kasnak pencere kemerleri kesme taştan inşa edilmiştir.(Resim 104)

Kemerlerin inşasında kesme taşın yanı sıra mermer kullanımı da görülmektedir. Cephe duvarları mermer ya da mermer benzeri gri renkli kesme taş ile inşa edilen Yıldırım Camisi ve Yeşil Camisi pencere kemerleri mermer olan yapılardır. Yıldırım Camisindeki tüm kemer ve kemer alınlıkları mermerdir. Yan cephe duvarlarındaki alt pencere kemer ve alınlıkları düz mermerdir, buralarda süsleme yoktur.(Resim 105) Yapının giriş cephesindeki pencere kemer alınlıkları ise süslemelidir Buralarda güzel ve temiz mermer işçiliği görülmektedir. Pencere kemer alınlıkları olarak düşünülecek yerlerde mukarnaslar bulunmaktadır. İçte ard arda iki bölümü ayıran büyük kemer koyu gri renkli mermerdir.

XV. yüzyılın ilk yapısı, H.809/M.1405-1406 yıllarında inşa edilen Yıldırım Türbesinin giriş cephesindeki pencere kemerleri taştır. Bu kemerler, 1855 yılı depreminden sonra yapılması muhtemel bir onarımda değiştirilmiş, olup üç dilimli kemer haline getirilmiştir.²²² (Resim 106) Kapı kemeri ise mermerdendir.

²²¹ Ayverdi, İlk Devir, s.72.

²²² Önkal ,Yıldırım Türbesi, ss. 131-138.

Mermer sandukadaki kitabeğe göre H.Şevval816/M.Aralık1413-Ocak1414 yılında ölen Devlet Hatun için ölümünden az süre sonra inşa edildiği sanılan inşa Devlet Hatun Türbesi²²³ baldaken tarzlı bir yapıdır. Yapıdaki kemerler mermerdir.(Resim 107)

Yeşil Camisinin cephe duvarlarındaki alt pencere kemerleri ve alınlıkları mermerdir. Kemer alınlıkları da mermerdendir ve çok süslüdür. Alınlıklarda alçak kabartma tekniği ile kıvrımdal ve rumi motifli bitkisel süsleme görülmektedir. (Resim108) Yıldırım Camisinde olduğu gibi burada da içte ard arda iki bölümü ayıran kemer dış cephe duvarlarından daha koyu renkli mermerdendir.

Muradiye Külliyesine ait türbelerden, Şehzade Mustafa-Cem Sultan Türbesi Şehzade Mahmud Türbesi, Şehzade Ahmed Türbesi giriş cephelerinde mermerden revakları olan yapılardır. Bu kısımlarda mermer ayaklar üzerinde bulunan kemerler de mermerdendir.109.Resimde Şehzade Ahmed Türbesinin revakında yer alan mermer kemerler görülmektedir.

H.888/M.1483 yılına tarihlenen Şirin Hatun Türbesinin kapı kemeri sarımsak mermerden yapılmıştır. Bu kemer süslemelidir, kabartma tekniği ile palmet motifleri işlenmiştir.(Resim 110)

Yapıların kapılarının kemerlerinde iki renkli mermer ile geçme olarak düzenlenen bir kompozisyon vardır. Bu kompozisyonda açık ve koyu renkli mermer ya da düz ya da desenli mermerler ile oluşturulmuştur. Kapı söveleri mermer olan yapılarda kapı kemerlerinde bu kompozisyon görülür. I.Mehmed dönemin en güzel yapısı olarak nitelendirilen Yeşil Camisinin kapı kemeri bu tarzın ilk örneklerindedir. Bu kemerde, açık ve koyu gri mermerler kullanılmıştır. (Resim 111) Yeşil Türbesinin kapı kemeri de iki renkli mermer ile yapılmıştır.

Kapı kemeri iki renkli mermer ile yapılan, I.Mehmed dönemine ait bir başka yapı, İbni Bezzaz Camisidir. Bu yapının hem revak kapısı hem de harim kapısının kemerlerinde iki renkli (açık ve koyu gri) mermerden geçme olarak yapılmıştır. Revak kapısının kemeri farklı bir kompozisyondadır. (Resim112) Bu kapı kemerini oluşturan mermer parçalarından açık gri olan parça, kapı sövesindeki mermer ile aynı renktedir.

²²³ Önkal, Hanedan, s.61.

XV. yüzyılın ilk yarısına ait olan yapılarda kapı kemerlerinde açık ve koyu gri mermerlerden oluşturulan bir kompozisyon bulunmaktadır. XV. yüzyılın ikinci yarısına ait bir yapı, H.865/M.1459-1460 yılına tarihlenen Sitti Hatun Camisinin kapı sövesi sarımsak mermerdendir. Kapı kemeri ise yeşil, kırmızı ve sarı tonlarında üç renkli parça mermerlerden geçme olarak oluşturulmuştur.(Resim.113) Ayrıca bu yapının alt pencere söveleri de mermerdir fakat bu mermerler yıpranmıştır.

XVI. yüzyılda inşa edilen yapıların kapı kemerlerinde de bu uygulama devam etmiştir. Daha çok renk almasıklığına dayanan sistem uygulanmıştır. H.908/M1502-1503 yılında inşa edilen. Gülruh Hatun Türbesinin kapı kemeri açık ve koyu gri mermer ile yapılmıştır(Resim 114)

Şehzade Ahmed Türbesinin kapı kemeri de iki renkli mermerdir. Bu kemerde düz ve desenli mermerler ile almasıklık sağlanmıştır.(Resim.115)

XV. yüzyıla ait yapıların söveleri mermer olan kapılarda kapının üzerine denk gelen kısımlarında iki renkli mermer ile düzenlenmesinin yaygın bir uygulama olduğunu yukarıda belirtmiştik. Ya renk (açık ya da koyu gri) ya da desen farklılığı(düz ve desenli mermer) şeklinde görülen bu uygulama, XV. yüzyılın devamı niteliğinde olan XVI. yüzyılda, yapılarda, özellikle Muradiye külliyesine ait türbelerde, görülmüştür. Batı etkilerinin görüldüğü XVIII, XIX. yüzyıla ait yapılarda kapılarında renk ya da desen almasıklığına dayanan bu uygulamaya rastlanmamaktadır.

1.2.2 Taş-Tuğla Kemer

Taş-tuğla sıralı pencere kemerlerinde, yapının duvarları moloz taş ya da kesme taş ile inşa edilmiş olsun, kesme taş, genelde birer sıra olarak kullanılmıştır. Kemerlerde genelde bir sıra kesme taş- iki sıra tuğla, bir sıra kesme taş-üç sıra tuğla dizilişi vardır. Taşlar cephe duvarları, minare kaidesindekilere göre oldukça küçüktür. Bazı taşlar ise kasnaklarda ki taşlar ile aynı ya da onlara yakın ölçüdedir. Kemer alınlıklarında ise değişik biçimlerde taş ve tuğlalardan oluşan süsleme kompozisyonu bulunur. Bazı taş-tuğla kemer sıralı kemerlerin alınlıkları ise sırf tuğla ile düzenlenmiştir. Az örnekte ise çiniler görülmektedir. Çini görülen örnekleri ilgili bölümde ele alacağız.

H.793/M.1389-1390 yılında inşa edilen Demirtaş Camisinin²²⁴ pencere kemerlerinde bir sıra kesme taş-üç sıra tuğla dizilişi vardır. Kemer alınlıklarında taş, tuğla ve bazı kemer alınlıklarında ise çini parçalarından oluşan süsleme kompozisyonları vardır. Alınlıklarda çeşitli altıgen biçimli kesme taş ve üçgen biçimli tuğlaların değişik biçimlerde yerleştirilmesiyle oluşturulan süsleme kompozisyonu bulunmaktadır. Bu kompozisyonlarda merkezde bulunan kesme taşların etrafına yerleştirilen üçgen tuğlalar ile süsleme yapılmıştır. (Resim116) Kemer alınlıklarındaki süslemeler güzel örneklerdir.

H.793/M.1389-1390 yılında inşasına başlanan, H.797/M.1394-1395 yılında inşası bitirilen Yıldırım Darüşşifasında hem revak hem de dışta pencere kemerlerinde bir sıra kesme taş, iki sıra tuğla dizilişi görülmektedir. Gerek Sedat Çetintaşın eserinde gerek Gönül Cantay'ın, **Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları** adlı eserindeki resimlerde taç kapı kemerinin taş-tuğla sırası görülmektedir. Cantay, dış cephe duvarlarının kemerlerinin taş-tuğla sıralı, kemer alınlıklarının da taş ve tuğlanın çeşitli biçimlerde yerleştirilmesiyle oluşturulduğunu ifade etmiştir.²²⁵ 117. resimde taç kapı kemeri ve kemer alınlığının, Cantay'ın eserinin yayınlandığı 1992 yılından önceki durumu görülmektedir.²²⁶

XIV. yüzyılda inşa edilen yapılarda cephe duvarlarındaki alt pencere kemerlerinde taş olarak kesme küfeki taş, bir sıra olarak kullanılmıştır. Taşlar, cephe duvarları ve minare kaidesindekilere nazaran daha küçük boyutludur. Tuğla ise iki ya da üç sıra olarak dizilmiştir. Tuğlalar ise dikey tuğla ölçüsündedir.(19 x 3 x 19 cm, 21 x 3 x 21 cm, 20 x 3 x 20 cm) ve duvarlardaki diğer tuğlalar ile arasında renk farkı yoktur. Revak kemerlerinde ise genelde bir sıra kesme taş, iki ya da üç sıra olarak tuğla dizilişi vardır.

XV. yüzyılın ilk yapısı, kitabesine göre, H.809/M.1405-1406 yılında inşa edilen Yıldırım Türbesinin²²⁷ cephe duvarlarında alt ve üst pencere kemerleri, kasnak pencere kemerleri ve revak kemerlerinde bir sıra kesme taş- iki sıra tuğla dizilişi görülmektedir.118. resimde revak kemerleri görülmektedir.

²²⁴ Kepecioğlu, C.1, s.270.

²²⁵ Gönül Cantay, **Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, S.61, Ankara 1992, ss.76-77.

²²⁶ Cantay, Resim 123 (Resimlerin yer aldığı bölümün sayfaları numaralandırılmamıştır.)

²²⁷ Önkal, Yıldırım Türbesi, s. 131-138.

II. Murad dönemi yapısı olan Kadem Eri Camisinde alt pencerelerin yanı sıra üst pencere ve kasnak pencere kemerlerinde bir sıra kesme taş-bir sıra tuğla dizilişi vardır. Bu yapıda yakın zamanda inşa edilen revak cephesi hariç diğer cephelerdeki tüm pencere kemerlerinde aynı düzen görülür. (Resim.119) Buradaki kesme taşlar, cephe duvarları, minare kaidesi ve kasnaktaki kesme taşlar ile uyumludur. Boyut olarak onlardan küçük olan bu taşlar yine boyut olarak dikey tuğlalar ile aynı ya da benzer olan tuğlalarla da düzenli bir görünümündedir. Alt pencere kemer alınlıkları da, cephe duvarları ve minare kaidesindeki düzen ile aynıdır fakat alınlıkta yer alan kesme taşlar daha düzgündür.

Benzer biçimde yapıların taş- tuğla revak kemerlerinin inşasında kullanılan malzeme genelde cephe duvarındaki ve kasnaktaki pencere kemeri ile aynıdır. Revak kemerlerinin inşasında taş olarak genelde kesme taş ve küfeki tercih edilmiştir, kalkan kısmı ile genelde uyumludur. Duvarlarının inşasında moloz taş kullanılan yapılarda da revak kısmında kemerlerinin inşasında kesme taş kullanılmıştır. Revak kemerleri, inşasında moloz taş kullanılan revak kemer ayakları ile tezat halindedir ve bu durum kendini belli etmektedir. Revak kemerlerinde kesme taş kullanılan ilk yapı, Orhan Bey dönemi yapısı, Orhan Camisidir. Burada bir sıra kesme taş üç sıra tuğla dizilişi görülmektedir. (Resim 120) Ayrıca bu yapıda revakın iki yanında buluna ikiz kemerlerinin alınlıklarında taş ile tuğla parçalarından oluşan baklavalı süslemeler bulunur.(Resim 121) Bu yan kemer alınlıklarının bir benzeri, I.Murad Camisinin üst kat revakta orta kemerinde ve yan ikiz kemerlerinden batıdaki kemer alınlığında görülmektedir. Yan ikiz kemerlerin alınlıklarından batıdaki, altıgen biçimli kesme taşlar ile üçgen biçimli tuğlalar ile geometrik süslemeler yapılmıştır. Bu süslemelerin bezer örneklerini, Orhan Camisi, revak yan ikiz kemer alınlıklarında ve Demirtaş Camisi pencere kemer alınlıklarında görmek mümkündür. Ayrıca buradaki süsleme kompozisyonu, I.Murad Camisinin revak kemerlerinin üstündeki duvarlarda da görülmektedir ve buradaki süsleme, o yapının revakındaki süslemelere öncü niteliğindedir. Üst kat revaklarında diğer kemerlerinin alınlıklarında ise bir sıra kesme taş, üç sıra yatay tuğla dizilişi vardır.122. resimde, üst kat revak kemerleri görülmektedir.

H.843/M.1439-1440 yılında inşa edilen Hoca Ali Zade Camisinin minare kaidesinde altı tane sağır kemer vardır bu kemerler kaideyi dolanmaktadır. Bu

kemerlerde bir sıra kesme taş, üç sıra tuğla sırası vardır.(Resim 123) Bu kemerlerdeki taş ve tuğlalar bulunduğu yerden dolayı oldukça küçük boyutlardadır. Kaidedeki kesme taşlardan küçük parçalar halinde kesilmiştir, tuğlalar ise küçük boyutlu olarak hazırlanmıştır. Ayrıca cephe duvarlarında alt ve üst pencere kemerleri ve kasnaktaki pencere kemerlerinde de aynı taş- tuğla sırası görülmektedir.

H.853/M.1449 yılına tarihlenen Zeyniler Camisinin ve H.856/M.1452 yılından önce ya da bu tarihte inşa edilen Abdullatif-i Kutsi Türbesinin²²⁸ pencerelerinin kemerleri ve pencereleri dolanan tuğla süs frizi benzerdir.. Caminin batı cephesinde alt pencere kemerlerini de içine alan tuğla süs frizi(zencirek), ile türbenin arka cephe duvarında yer alan büyükçe pencereyi, kemeri ile beraber kuşatan tuğla süs frizi bu yapıların ortak süsleme programının olduğunu göstermektedir. Birbirlerine yakın yerde bulunan bu iki yapının inşa tarihleri de birbirine yakındır. Muhtemelen bu iki yapının süsleme işlerini aynı ustalar yapmıştır. Türbenin 1965 yılında yapılan onarımdan önce duvarının ve pencere kemerinin durumunu gösteren bir resimde pencere kemerinin olmadığını ve pencereyi kuşatan tuğla süs frizinden pencerenin üstüne denk gelen yerdeki kısmının sağlam olduğu görülmektedir. (Resim 124) Bu yılda yapılan onarımda yapının duvarlarındaki bozukluk giderilip pencere kemeri yapılıp, tuğla süs frizi de tamamlanmıştır.²²⁹ Caminin duvarlarında alt pencere kemerlerinin bazılarında bir sıra kesme taş, üç sıra tuğla dizisi alınlıklarında taş-tuğla sırası vardır fakat düzenli değildir. Türbenin penceresinde ise bir sıra kesme taş, iki sıra tuğla dizilişi vardır. Kemer alınlıklarında ise dalga motifli tuğlalar ile süsleme yapılmıştır.(Resim125,126)Türbenin penceresini dolanan tuğla süs frizindeki tuğlalar caminin pencerelerini dolanan süs frizindeki tuğlalardan daha açık renklidir.

H.865/M.1459-1460 yılında inşa edilen Sitti Hatun Camisi ve Sitti Hatun Mektebinin²³⁰ kasnak pencere kemerlerinde bir sıra kesme taş, iki sıra tuğla sırası vardır. Camide alt ve üst pencere kemerleri mektebin bazı alt pencere kemerlerinde

²²⁸ Zeyniler Camisinin bahçe girişinin köşesinde yer alan mermer levhada, yeni yazı ile “1449” tarihi yazılıdır. Yapı, 1957 yılında genel olarak onarılmıştır. Bkz. Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu, s.33. Abdullatif-i Kutsi, H.856/M1452 de ölmüş. Türbe için bkz: Kepecioğlu, Cilt: 1, s.61

²²⁹ Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu, s.69.

²³⁰ Sitti Hatun Camisinde harim kapısı üzerindeki yeni mermer levhada yeni yazı ile inşa tarihi belirtilmiştir. Sitti Hatun Mektebinin de cami ile aynı tarihte inşa edildiği tahmin edilmektedir.

bir sıra kesme taş, iki sıra tuğla sırası görülürken, caminin revak kemerlerinde ise bir sıra kesme taş, üç sıra tuğla sırası vardır.

XV. yüzyılda inşa edilen yapılarda kemerlerde kesme taş bir sıra olarak yer alırken tuğla ise iki ya da üç sıra olarak dizilmiştir. II. Murad dönemi yapısı olan Kadem Eri Camisinde ise bir sıra kesme taş, bir sıra yatay, bir sıra dikey tuğla dizilişi görülmektedir. Yapılarda genelde alt pencere kemerlerinde, Sitti Hatun Camisinin alt ve üst pencere kemerlerinde bir sıra kesme taş, iki ya da üç sıra tuğla dizilişi görülmektedir Revak kemerlerinde de bir sıra kesme taş, iki ya da üç sıra tuğla dizilişi vardır. Minare kaidesinde taş- tuğla sıralı sağır kemerler olan, II. Murad döneminde inşa edilen Hoca Ali Zade Camisi XV. yüzyıl için tek örnektir.(Taş-tuğla dizilişi olan kemer açısından) Revak kemerlerinde de pencere kemerlerinde olduğu gibi, bir sıra kesme taş, iki ya da üç sıra tuğla dizilişi görülmektedir. Ahmet Paşa Türbesinde ise giriş eyvan kemerinde bir sıra kesme taş, üç sıra tuğla dizilişi vardır ve bu kemer ve duvarlardaki alt ve üst pencere kemerleri, yapının duvarlarındaki taş-tuğla örgüsüyle tam bir bütünlük halindedir.

Pencere kemer alınlıklarında taş olarak genelde kesme taş kullanılır ama az sayıdaki yapının pencere kemer alınlığında moloz taş kullanılmıştır. Kemer alınlıklarında genelde taş ve tuğlanın ya sıralı olarak dizilmesi ile ya da çeşitli geometrik şekillerdeki taş ve tuğla parçalarından oluşan süsleme kompozisyonları görülmektedir. XV. yüzyılda inşa edilen yapıların pencere kemer alınlıklarında da taş-tuğla sırası fazladır. XV. yüzyılın ilk yarısında inşa edilen yapıların pencere kemer alınlıkları, genelde taş ile tuğlanın sıra ile düzenlenmesiyle oluşmuştur.

XVI. yüzyılda imar faaliyetlerinde azalma olduğunu daha önce belirtmiştik. İnşa edilen yapılarda, XIV. ve XV. yüzyılın mimari ve inşa özellikleri görülmektedir. XVI. yüzyılda inşa edilen yapıların pencere kemer alınlıkları genelde taş ile tuğlanın sıra ile dizilmesiyle oluşmuştur. Buna örnek olarak H.908/M. 1502-1503 yılında inşa edilen Hatice İsfendiyari Camisi Gülruh Hatun Türbesi verilebilir. Bu yapılardan Hatice İsfendiyari Camisinin pencere kemer alınlıklarında iki sıra tuğla iki sıra moloz taş sırası var iken, Gülruh Hatun Türbesinin cephe duvarlarında alt pencere kemerlerinde bir sıra kesme taş, üç sıra tuğla sırası vardır. Kemer alınlıklarında ise bir sıra kesme taş, iki sıra yatay bir sıra dikey tuğla dizilişi görülmektedir, bazı kemer alınlıklarının üzeri ise sıvalıdır.(Resim 127)

XVII.-XIX. yüzyıllarda inşa edilen yapılarda dış cephesi sıvalı olmayanlarda pencerelerde kemer alınlığı vardır. Özellikle XIX yüzyılda inşa edilen yapılarda özellikle alt pencereler dikine olarak cephe duvarlarında yer alır.

1.2.3 Tuğla Kemer

Tuğla kemer, yapılarda cephe duvarlarında alt ve üst pencerelerde, kasnak pencerelerinde, revaklarda sık kullanılmıştır. Tuğla kemer kullanılan ilk yapı, H.736/M.1335 yılından önce inşa edilen Alaeddin Camisidir.²³¹ Bu yapıda cephe duvarlarındaki pencere kemerleri tuğladır. Orhan Bey döneminde, H.740-741/M.1339-1340 yılında inşa edilen Orhan Camisinin revak kemerlerinden iki yandakiler tuğladandır ve bu kemerlerin silmeleri Bizans dönemine aittir²³² (Resim.128) Ayrıca revakın ortasında yer alan tuğla kemerinde körüklü süsleme bulunmaktadır.

Orhan Bey döneminde inşa edilen Emir Hanı, günümüze gelene kadar birçok onarımdan geçen yapı, en son 1958 yılındaki Kapalı Çarşı yangınından sonra 1962-63 yıllarında onarılmıştır.²³³ Hanın dış duvarlardaki pencerelerin kemerleri tuğladır ve kemer alınlığı tuğladandır. Kemerdeki tuğlalar, yapıların cephe duvarlarında kullanılan dikey tuğla ölçüsündedir.(19 x 3 x 19 cm, 21 x 2 x 21 cm) Ayrıca revak kemerleri de tuğladandır ve bunların son onarımda elden geçtiği bilinmektedir.

I.Murad külliyesinin ana yapısı, I.Murad Camisinde üst kat revak kemerleri tuğladandır. Ayrıca cephe duvarlarında saçak kısımları tuğla kemer sırası biçiminde düzenlenmiştir. Külliyenin bir başka elemanı Gir Çık Hamamının harap duvarları arasında tuğla kemerler görünmektedir.(Resim.129) Kemer açıklıkları modern blok tuğlalar ile kapatılmıştır.

H.774/M.1372 yılından önce inşa edilen Koca Naip Camisinin²³⁴ kasnak pencereleri, H.793/M.1390 yılında inşa edilen Demirtaş Hamamının cephe duvarlarında alt pencereleri tuğla kemerlidir.(Resim 130) H.797/M.1394 yılında inşa edilen Eski Kaplıcanın²³⁵ soğukluk kısmının kasnağında tuğla sağır kemerler dolanmaktadır. (Resim.131) Bu kemerleri oluşturan tuğlalar küçük boyutludur.

²³¹ Maydaer, s.63.

²³² Ayverdi, İlk Devir, s. 79.

²³³ Ayverdi, İlk Devir, s. 97.

²³⁴ Bu kişi, H.774/M. 1372 yılında ölmüş. Bkz Ayverdi, İlk Devir, s. 265.

²³⁵ Tuğlacı, 79.

I.Bayezid dönemi yapısı Şengül Hamamının girişindeki tuğladan büyük bir kemer bulunmaktadır. Ayrıca cephe duvarlarında pencere kemerleri tuğladandır. (Resim 132)

XIV. yüzyılda inşa edilen yapılarda, pencerelerin tuğla kemerlerinde tuğlalar genelde dikey tuğla ölçüsündedir. Revak kemerleri ve Şengül Hamamının girişindeki büyük tuğla kemerde ise kemeri oluşturan tuğlalar daha büyük boyutludur. Kemerlerde kullanılan tuğlaların boyutları, yer aldıkları kemerin büyüklüğüne göre değişmektedir. Pencere kemerlerindeki tuğlalar küçük boyutlu olmakla beraber, revak kemerlerinde yer alan tuğlalar ise daha büyük boyutlu olmaktadır. Kemerlerde kullanılan tuğlalar ile yapıların cephe duvarları, minare kaidelerinde kullanılan tuğlalar arasında renk farkı bulunmamaktadır. Revak kemerlerinin inşasında kullanılan malzeme genelde cephe duvarındaki ve kasnakdaki pencere kemeri ile aynıdır. Revak kemerlerinin inşasında taş olarak genelde kesme taş ve küfeki tercih edilmiştir, kalkan kısmı ile genelde uyumludur. Duvarlarının inşasında moloz taş kullanılan yapıların revak kısımlarındaki kemerlerinin inşasında kesme taş kullanılmıştır. Revak kemerlerinin inşasında kullanılan kesme taşlar, cephe duvarlarındaki alt pencere kemerlerindeki kesme taşlar ile yaklaşık aynı boyuttadır.

Pencere kemer alınlıklarında taş olarak genelde kesme taş kullanılır ama az sayıdaki yapının pencere kemer alınlığında moloz taş kullanıldığı görülmektedir. XVI. yüzyıl yapısı olan Hatice İsfendiyari Camisinin alt pencere kemer alınlıklarında moloz taş, tuğla ile beraber kullanılmıştır. Kemer alınlıklarında genelde taş- tuğla sırası şeklinde diziliş ya da çeşitli geometrik biçimlerdeki (genelde altıgen ve üçgen) taş ve tuğla parçalarından oluşan süsleme kompozisyonları görülmektedir.

I.Mehmed döneminde inşası tamamlanan Ördekli Hamamı,²³⁶ onarımlarla günümüze gelmiştir. Bu yapıda çok az yer orijinaldir. Yapıda soğukluk kısmının kasnağında orijinal olan pencere kemerleri tuğladandır. (Resim133) Yapıda orijinal yerlerden biri olan bu pencere kemerleri ve pencerelerinin bulunduğu yer ile son onarımda yeniden inşa edilen duvarlardaki pencere kemerleri arasında malzeme açısından büyük fark bulunur. Yeniden inşa edilen duvarlarda alt pencere kemerlerindeki tuğlaların yeniliği kendini belli eder, ayrıca tuğlaların dizilişi de

²³⁶“Ördekli Hamamı” www.bursavitanitiyoruz.com (20 Nisan 2011).

orijinal olan kasnak pencerelerindeki kemerler ile uyuşmaz. Onarımda bu hususa dikkat edilmemiştir.

I.Mehmed dönemi yapısı Yeşil Medresesinin pencere kemerleri tuğladandır Kemer alınlıklarında ise tuğla ile beraber çini parçaları da vardır. XV. yüzyılda edilen fakat tam inşa tarihi bilinmeyen, yüzyılın başına tarihlenen Yiğit Cedit Camisinde cephe duvarlarında alt ve üst pencere kemerleri tuğladandır Bu kemerlerin alınlıklarında ise taş tuğla düzeni ise kemerlere hareketlilik gelmesini sağlamıştır.

II.Murad döneminde inşa edilen yapıların çoğunda pencere kemerleri tuğladandır. II. Murad Camisinde cephe duvarlarında alt ve üst pencere kemerleri ve kasnak pencereleri tuğla kemerlidir. II. Murad dönemine tarihlenen Tavuk Pazarı Hamamının ²³⁷ girişindeki büyük kapı kimeri ve cephe duvarlarındaki pencere kemerleri tuğladandır. Kemerlerin üzerinde testere dişi motifi içeren dar bir kemer daha bulunmaktadır. Cephe duvarının üst kısmında saçağa yakın yerde tuğladan sağır kemer bu kemerin içinde de tuğlalardan zigzag motifi oluşturulmuştur.(Resim 134) Bu tuğla kemerler, duvarlara hareketlilik kazandırmıştır. .

II.Murad dönemi yapısı olan Umur Bey Camisinin minaresi, az sayıda minare de görülen kemerli kaideye sahiptir. Bu minare kaidesinin üst taraflarını sağır tuğla kemerler dolanmaktadır. Bu kemerlerin içlerinde de küçük boyutlu tuğlaların yan yana dizilmesiyle oluşturulan süsleme bulunmaktadır.(Resim 135)

H.844/M.1440-1441 yılında inşa edilen Veled-i Yaniç Camisinin yapıdan ayrı olan ilginç minaresi, baldaken tiplidir ve bir çeşme üzerinde yükselir. Tuğla ayaklar üzerine oturan kemerler de tuğladandır. Bu minarenin çatı kısmı yenilenmiş olabilir diğer kısımları ise büyük ihtimalle orijinaldir. XV. yüzyılın sonuna tarihlenen Fenari İsa Bey Camisinin minaresi de bu camide olduğu gibi baldaken kaidelidir.

Mezar taşındaki kitabesine göre H.865/M.1460-1461 yılında ölen Umur Bey'in ölümünden sonra inşa edildiği muhtemel olan Umur Bey Türbesi²³⁸ baldaken tarzlı bir yapıdır. Bu yapıda kemerler tuğladandır.(Resim136) Kemerleri oluşturan tuğlalar büyük boyutludur, kemerler yukarda olduğu için ölçü alınmadı.

II. Mehmed döneminde inşa edilen yapılarda da II. Murad döneminde olduğu gibi tuğla kemer kullanımı görülmektedir. Böyle yapılara örnek olarak,

²³⁷ Ayverdi, Çelebi Mehmed ve II.Murad Devri, s. 62. Tuğlacı.s.77.

²³⁸ Daş, s.298-299.

H.870/M.1465 yılında inşa edilen Hacı Sevinç Camisinin²³⁹ üst pencere kemerleri tuğladandır. II.Mehmed dönemine ait Hamza Bey Camisinde, cephe duvarlarında pencere kemerleri tuğla ile inşa edilmiştir. Güney cephe duvarında alt pencere kemerlerinin üstünde testere dişi motifli süsleme, kemerlerin üstünde yer almaktadır. Kemer alınlıkları ise farklıdır. Güney cephe duvarındaki pencere kemer alınlıkları tuğladandır, alınlık içinde yatay tuğlalar yan yana dizilmiştir. XV. yüzyıl ortalarına tarihlenen Okçu Baba Türbesinin²⁴⁰ cephe duvarlarındaki pencere kemerleri ve giriş cephesindeki büyük kemer tuğladandır. Giriş cephesinde kapının olduğu yerdeki kemer, giriş kısmından çıkıntı oluşturan bir kısım ile ikiye bölünmüştür.(Resim.137)

II. Bayezid dönemi yapısı Simkeş Camisinin cephe duvarlarında pencere kemerleri tuğla, kemer alınlıklarından bazıları tuğlaların zigzag motifi oluşturacak şekilde dizilmeleri ile oluşturulmuştur. Bazılarında ise taş ile tuğlanın değişik biçimlerde dizilmesiyle oluşturulan süslemeler görülmektedir. (Resim 138)

XV. yüzyılda inşa edilen Sivasiler Camisinin cephe duvarlarındaki alt pencere kemerleri tuğladır, kemer alınlıkları ise diğer yapıların aksine moloz taş ile yapılmıştır. Kemer alınlıklarında özel olarak düzenlenmemiş cephe duvarlarındaki moloz taşlar kemerlerle çevrilmiştir.(Resim.139)

XV. yüzyılda inşa edildiği tahmin edilen, Kanberler Hanı olarak bilinen duvar kalıntısı, tuğla kemerlere oturmaktadır.(Resim 140) Kemerini oluşturan tuğlalar yan yana dizilmiştir ve 26 x 3 x 26 cm, 35 x 4 x 35 cm ölçülerindedir. Yine XV. yüzyılda inşa edildiği bilinen Fethullah Dede Türbesinden günümüze gelen duvarının üst kısımlarında tuğladan sivri kemerler bulunmaktadır. İnşa tarihleri tam olarak bilinmeyen bu iki yapının duvar kalıntılarında yer alan bu tuğla kemerler, diğer yapılarındaki tuğla kemerlerden farklı bir düzendedir. Bu kemerler pencere kemeri ya da revak kemeri değildir ve bu kemerler düzenli bir görünümündedir.

XV. yüzyılda inşa edilen yapılarda cephe duvarlarında alt ve üst pencereler kasnak pencereleri, revak kemerleri tuğladandır. Pencere kemerlerini oluşturan tuğlalar dikey tuğla boyutunda iken revak kemerleri ve baldaken tarzlı yapıların kemerlerindeki tuğlalar ise cephe duvarları ve minare kaidesindeki yatay tuğlalar ile aynı ya da bazı örneklerde daha büyük boyutludur.

²³⁹ Arık ve diğerleri, s. 47.

²⁴⁰ Daş, s.112.

XVI. yüzyılda inşa edilen yapılarda da daha önceki yüzyıllardaki mimari ve inşa özellikleri devam etmiştir. H.908/M.1502-1503 yılında inşa edilen Hatice İsfendiyari Camisi, cephe duvarları ve kasnak pencereleri tuğla kemerli olan ilk XVI. yüzyıl yapısıdır.(Resim.141)H.923/M.1517 yılında inşa edilen Pirinç Hanının.²⁴¹dış duvarlarında yer alan pencerelerinin kemerleri tuğladandır. Bu tuğla kemerler, bir sıra kesme taş, bir sıra tuğladan oluşan alınlık kısmı ile hareketlendirilmiştir. Yine XVI yüzyıl yapısı, Tahıl Hanının bir bölümü, Cumhuriyet Caddesinin açılması için, Pirinç Hanında olduğu gibi, kesilmiştir. Modern şehir yaratma amacı ile oluşturulan yeni imar planları çerçevesinde yeni cadde ve sokak açılması için hanların bir bölümünün yıktırılması, XIX-XX. yüzyıllarda görülen bir uygulamadır²⁴² Bu uygulama çerçevesinde Cumhuriyet Caddesinde bu iki han ile beraber, Kadı Hamamı ve Tavuk Pazarı Hamamlarının caddeye bakan kısımları yıktırılmıştır. Kadı Hamamının yıkılan soğukluk kısmında camekan konularak durum kurtarılmış ise de Tavuk Pazarı Hamamının yıktırılan bölümünden geriye kalanlar öylece bırakılmıştır.

H.944/M.1537-1538 yılından önce inşa edilen Kara Şeyh Camisinin tuğla kemeri, yan cephelerdeki rozet biçimindeki süslemenin üzerindedir Bu kemeri oluşturan tuğlalar, üzerinde yer aldığı rozetin boyutuna uygundur.(Resim.142) Kalkan duvarının üzerinde de üç tane sağır kemer görülmektedir. H.957/M.1550 yılında inşa edilen Şeyh Konevi Camisinin²⁴³ cephe duvarlarındaki alt ve üst pencere kemerlerin alınlıklarında tuğla işçiliği bulunmaktadır. Kemerleri taş-tuğla sıralı olan bu alınlıkların içinde tuğlalar ile zigzaglar oluşturulmuştur. (Resim 143)

XVII. yüzyılda yapı inşasında iyice azalma olmuştur. H.1033/M.1623-1624 yılında yeniden inşa edilen Alaca Hırka Camisinde alt ve üst pencereler tuğla kemerlidir. Kemerli oluşturan tuğlalar küçük boyutludur. XVII. yüzyılın bir diğer yapısı olan, H.1092/M.1681 yılında inşa edilen Esir Dede Türbesinin cephe duvarları da tuğla kemerlidir.(Resim.144)

XIX. yüzyılda, H.1290/M.1873 yılında yeniden inşa edilen Kayı Han Camisinde tuğla kemerli bir minare kaidesi bulunmaktadır.(Resim.145) XIX. yüzyıl

²⁴¹ Yüksel, s.78.

²⁴² Bozkurt Ersoy, "İşlevleri Yönünden Osmanlı Şehir-İçi Hanları" **Kültür ve Sanat**, Sayı:26, Haziran 1995, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1995, s.20.

²⁴³ Kepecioğlu, Cilt:3,s. 47.

ortalarında inşa edilen Özlüce Ortodoks Kilisesi²⁴⁴ 2008 yılında onarılmıştır. Bu yapıda pencere kemerleri tuğladandır.

1.2.4 Ahşap Kemer

Yapılarda ahşap kemer kullanımı çok az yapıda görülmektedir. Bilinen ahşap kemerli ilk örnek, XV. yüzyılda inşa edilen Sivasiler Camisidir. Bu yapının revak kemerleri ahşaptır ve bu kemerler günümüzde boyalıdır. (Resim.146) XIV. yüzyıl yapıları olan Kara Ali ve Kavaklı Camilerinin revakları ve revak kemerleri günümüzde ahşaptır. Bu revakların orijinal olmadıkları ve yenilendikleri bilinmektedir fakat yenilenme tarihleri hakkında bilgi yoktur. H.957/M.1550 yılına ait Karabaş Veli Tekkesinin semahanesinde kubbenin oturduğu kemerler ahşaptır ve vernikle kaplıdır. XVII. yüzyılda inşa edildiği tahmin edilen Cumalı Kızık Camisinin revak kemerleri ve H.1219/M.1804 yılında yeniden inşa edilen Emir Sultan Camisinin²⁴⁵ avlusundaki revak taş kemerleri ahşaptır. Emir Sultan Camisinin revak kemerleri günümüzde sıvalıdır.

Ana strüktürü ahşap olan yapı, Osmanlı devletinin hüküm sürdüğü bölgelerde çok değildir. Tamamen ahşap duvarlı yapı olmadığı gibi, ahşap kemerli yapılar da az sayıdadır. Osmanlı mimarisine batı etkilerinin girdiği ve beraberinde ahşap kullanımının arttığı dönemlerde, ahşap ile tuğla ya da kerpiç gibi malzemelerin beraber kullanılması ile duvarları inşa edilen sivil yapılarda kemer kuruluşu bulunmamaktadır Baldaken tarzlı şadırvanlardan bazılarının kemerlerinin oturduğu sütunlar ile beraber kemerler de ahşaptır. Bu tip şadırvanlara, II.Murad Camisinin şadırvanı örnek olarak verilebilir.

²⁴⁴ “Özlüce Kültür Merkezi 2009 Yılında Hizmete Açılıyor”, **Nilüfer Belediye Postası**, Yıl 9, Sayı: 16, Ekim 2008, Nilüfer Belediyesi Yayınları, Bursa 2008, s. 7.

²⁴⁵ Hızlı, s.60.

1.3 AYAK VE SÜTUNLAR

Yapılarda, pencere kemerleri hariç diğer kemerler ayak veya sütunlar ile taşınmaktadır. Bursa'daki yapılarda kemerler taş, taş-tuğla, ayaklar, mermer, ahşap sütunlara oturmaktadır. Ayak ve sütun örnekleri, kemerlerde olduğu için pek çok yapıda benzer ve aynı olduğu için her yüzyıl için, benzer örneklerden birkaç tanesine yer verilecek, farklı olan örnekler üzerinde durulacaktır.

1.3.1 Taş veya Mermer Ayak ve Sütunlar

XIV. yüzyılda inşa edilen yapılarda mermer ayak ve sütunların kullanımı sık görülmektedir. Bu ayak ve sütunlar genelde devşirmedir. Revak kemer ayakları mermer olan ilk yapı, H.736/M.1335 yılından önce inşa edilen Alaeddin Camisidir.²⁴⁶ 1962 yılında yapının revak kısmını yenilenmiştir.²⁴⁷ Revak kemerleri dört devşirme mermer sütuna oturmaktadır. Bu sütunların başlıkları da devşirmedir.(Resim.147) H.740/M.1339-1340 yıllarında inşa edilen Orhan Camisinde de devşirme mermer kullanımı olmuştur. Revak yan ikiz kemerlerinin oturduğu sütunlar ve sütun başlıkları devşirmedir. Revaktaki sütun başlığı, V-VI. yüzyıla tarihlenen, Bizans dönemine ait bir örnektir.²⁴⁸ (Resim.148) Öndeki revak kemerleri ise yığma kesme taş ayaklara oturmaktadır. Orhan Camisi revak kemerleri tamamen kesme taş ayaklara oturan ilk yapıdır. Bu kesme taş ayakların silmeleri de kesme taştandır. Ayaklardaki kesme taşlar büyük boyutlu ve kalındır.110 x 70 x 110cm, 120 x 70 x 120 cm, 100 x 70 x 100 cm, 90 x 70 x 100 cm, 125 x 70 125 cm, ölçülerinde olan taşlar pürüzsüz kaygan görünümlüdür. Bu taşlarda yükseklik 70 cm

²⁴⁶ Maydaer, s.63.

²⁴⁷ Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu, s.42.

²⁴⁸ Ayverdi, İlk Devir, s. 79.

olarak ölçülmüştür. Bu revak, H.816/M.1413 yılında Karaman Oğulları tarafından yakılmış ve H.819/M.1417 yılında onarım görmüştür.²⁴⁹ H.749/M.1348 tarihli vakfiyesinden önce inşa edilen Lala Şahin Paşa Medresesinde²⁵⁰ Bizans dönemine ait devşirme mermer sütunlar kubbenin oturduğu kemerleri taşımaktadır. Bizans dönemine ait olan bu sütunların kaide ve başlıkları da devşirmedir

I.Murad döneminde inşa edilen I.Murad (Hüdavendigâr) Camisinin alt kat revak kemerleri, kesme taş ayaklara oturmaktadır. Üst kat revakında ikiz kemerleri mermer sütunlara oturmaktadır, bu sütunların bazılarının başlıkları devşirme ve süslüdür, bazılarının ise düzdür.(Resim 149) Ayrıca alt kat revakını yan ikiz kemerleri de devşirme mermer sütunlara oturur. Sütunların kaide ve başlıkları da devşirmedir. I.Murad döneminde inşa edilen Eski Kaplıcada, sıcaklık kısmındaki havuzun bulunduğu yerde kubbenin oturduğu mermer kemerleri taşıyan sütunlar ve başlıkları mermerdendir. Bu kısmın içine giremediğimizden dolayı resim çekemedik.

I.Bayezid dönemi Yıldırım Camisinin revak kemer ayakları koyu gri mermerdir.(Resim.150) Bu mermer ayaklar devşirme değildir. Bilecik taraflarından getirilen mermerlerdendir.²⁵¹Bu mermer ayaklar kalındır. Bazı ayaklardaki mermerlerde bozulma görülmektedir.

Çok taşıyıcı cami tipinin bir örneği olan, I.Bayezid döneminde inşa edilen Ulu Camide, kubbeleri on iki tane kalın yığma kesme taştan inşa edilen ayak taşımaktadır. Bu ayaklar günümüzde sıvalıdır ve sıvaların üzerinde kalem işi ile hat sanatının örnekleri yer almaktadır.

XIV yüzyılda inşa edilen yapıların revak kemerlerini taşıyan sütunlar genelde devşirme mermerdir. Kaide ve başlıkları da devşirme mermer olan bu sütunların kaide ve başlıkları genelde korint düzende olan bu sütunların bazılarının kaideleri devşirilen sütunların başlıkları olmaktadır. Devletin ekonomik imkanlarının yeterli olmadığı bu yüzyılda Osmanlılardan önce bu bölgede hüküm süren Bizans İmparatorluğunun yapılarının parçalarından istifade edilmiştir. Ekonomik imkanların düzeldiği XV. yüzyılda ise devşirme mermer sütunların kullanımında azalma görülmüştür. Kesme taş ya da ocaktan çıkarılan mermer ile inşa edilen ayaklar revak kemerlerini taşıyan mimari unsurlar olmuştur.

²⁴⁹ Ayverdi, İlk Devir, s. 84.

²⁵⁰ Maydaer,s.116, Demiralp, s.26.

²⁵¹ Ayverdi, İlk Devir, s.429.

XV. yüzyılın ilk yapısı olan Yıldırım Türbesinin revak kemerleri, iki yanda gri mermer ayaklara, ortada ise iki kırmızı porfir sütunlara oturmaktadır. Bu sütunların başlıkları da mermerdir.(Resim 151) H.816/M.1413 yılından sonrasına tarihlenen Devlet Hatun Türbesi²⁵² baldaken tarzlı bir yapıdır. Bu yapıda kemerler, köşelerde gri mermer ayaklara ve ayakların arasındaki mermer sütunlara oturmaktadır. Sütunların başlıkları da mermerdir.(Resim 152) Kitabesi olmayan, H.822/M.1419 tarihli vakfiyede adı geçen Yeşil Medresenin²⁵³ revak kemerlerinin oturduğu sütunlardan ikisi granit, on altı tanesi ise mermerdir.

II. Murad döneminde inşa edilen yapılardan 1426 yılında inşası bitirilen Muradiye Camisinin revak kemerleri yığma mermer ayaklara ve granit sütunlara oturur. Külliye'nin diğer yapısı olan, II.Murad Türbesi, kubbeyi devşirme mermer sütunların taşıdığı az sayıda yapılardan biridir.Sütunların kaide ve başlıkları da devşirmedir(Resim 153) Külliye'ye ait bir diğer yapı olan II.Murad Medresesinin revakında girişteki iki sütun mermerdir. II.Murad dönemine ait olan bir başka yapı, H.859/M.1455 yılından önce inşa edilen Umur Bey Camisinin ²⁵⁴ revakında başlıkları korint tipte olan devşirme mermer sütunlar yer alır. ve sütun başlıkları vardır. Sütunların bazıları sıvalıdır.(Resim 154)

II.Mehmed dönemine tarihlenen Fidan Hanının ortasında bulunan mescidinin 1965 yılındaki onarımdan önce sadece mermer direkleri kalmış idi.(Resim 155) Onarımda bu direkler üzerine mescit kısmı yeniden yapıldı.²⁵⁵ Bu mescidin sekiz mermer sütunu ocaktan çıkarılan mermerlerden inşa edilmiştir. II. Bayezid dönemine tarihlenen Hatice Sultan Türbesinin revak kemerleri tek parça mermer sütunlara oturmaktadır. Bu revaktaki sütunlar da ocaktan çıkarılan mermerlerdendir. Bu sütunların kaide ve başlıkları düzdür.

XV. yüzyılda inşa edilen yapılarda da revak kemerleri, mermer ayak ve sütunlara oturmuştur. Mermer sütunların, genelde kaide ve başlıklarıyla devşirme olduğu örnekler bulunmaktadır. Devşirme olmayan, ocaktan çıkarılan mermerler ile inşa edilen sütunlar da bulunmaktadır. Ayaklarda ise ocaklarda çıkarılan gri mermerler kullanılmıştır. XVI. ve daha sonraki yüzyıllarda inşa edilen yapılarda

²⁵² Önkal, Hanedan, s. 61.

²⁵³ Ayverdi, Çelebi Mehmed ve II.Murad Devri, s.95.

²⁵⁴ Kepecioğlu, Cilt: 4 s.196.

²⁵⁵ Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu s.70.

mermer sütun ve kesme taş ayakların kullanımı az sayıda yapıda görülmüştür. XVI. yüzyıl yapıları olan, Muradiye külliyesine ait türbelerden Şehzade Mahmud Türbesi ve Şehzade Ahmed Türbesinin girişlerinde yer alan mermer revaklarında mermer kemerleri mermer ayaklar taşımaktadır.

H.957/M.1550 yılında inşa edilen Şeyh Konevi Camisinin²⁵⁶ revak kemerlerinin oturduğu ahşap sütunların kaideleri devşirme mermerdir. Günümüzde sıvalı olan bu kaidelerin bitkisel süslemeleri az da olsa görülmektedir. (Resim 156)

XVIII. yüzyıla ait bir yapıda, minare kaidesindeki kitabeye göre H.1181-1182/M.1767-68 yılında inşa edilen Hacı Recep Camisinde kuzeyde, devşirme başlıklı kaidelerin kullanıldığı iki mermer sütuna oturan revak kısmı bulunmaktadır.

1855 yılındaki depremde yıkılan ve Abdülhamid döneminde temelleri üzerine yeniden inşa edildiği kabul edilen I. Murad Türbesinde²⁵⁷ giriş kısmı, biri yeşil, diğeri kırmızı olan iki somaki sütun ile dışarı açılmaktadır.(Resim 157) Bu yapıda kubbeyi taşıyan sütunların üzerleri ise mermer taklidi olacak şekilde boyanmıştır.

1.3.2 Taş- Tuğla Ayaklar

Kemerler genelde ayaklar ile taşınır. Kemer ayaklarında genellikle moloz ya da kaba yonu taş kullanılmıştır. Taşlar tek başına kullanılmayıp, tuğla ile alternatif olarak dizilmiştir. Revak kemer ayaklarında moloz/kaba yonu taş-tuğla sıralaması, kesme taş-tuğla sıralamasına göre daha çok tercih edilmiştir. Bu kısımlarda kullanılan taşların, özellikle camilerde, cephe duvarlarındaki taşlardan daha düzgün biçimli, oranlı, boyut açısından ayak üzerinde yer alan diğer taşlar ile benzer ölçülerde olmasına dikkat edilmiştir. Biçim olarak da benzer taşların seçilip kullanılmasına dikkat edilmiştir.

Orhan Bey dönemi yapısı Emir Hanının alt kat revak kemer ayaklarında iki sıra kaba yonu, iki sıra dizisi vardır.²⁵⁸ Genelde 25 x 10 cm, 30 x 13 x 34 cm, 25 x 10 x 28 cm ölçülerinde moloz taşlar; 26 x 3 x 26 cm, 24 x 3 x 24 cm ölçüsünde tuğlalar kullanıldığı ayaklarda taşların düzgünleri seçilip kullanılmıştır. Bu ayaklardaki taş ve tuğlaların çoğu son onarıma yenilenmiştir. (Resim 158).

²⁵⁶ Kepecioğlu, Cilt:3,s. 47.

²⁵⁷ Ayverdi, İlk Devir, s. 290.Ayrıca bkz. Önkal, Hanedan, s. 278.

²⁵⁸ Şehir İçi Hanlarını, Plan, Tasarım ve Malzeme Açısından İnceleyen B. Ersoy, makalesinde bu şekilde diziliş için, (bir sıra taş- bir veya daha fazla sıra tuğla hatıl)" dikey almasıklık" tabirini kullanmıştır. Bkz: Bozkurt Ersoy,"Osmanlı Şehir İçi Hanları, Plan,Tasarım ile Cephe ve Malzeme Özellikleri",**Sanat Tarihi Dergisi**, S.VII,Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları,s.89.

Camilerin revak kemer ayaklarında, biçimce daha düzgün olan taşların kullanımına dikkat edilmiştir. Çünkü camilerde revak, giriş cephesinde yer almaktadır dolayısı ile göz önünde olan kısımdır.

H.774./M.1372 yılından önce inşa edilen Koca Naip Camisinin²⁵⁹ revak kemerlerinin iki yandaki ayaklarda bir sıra kaba yonu taş, üç sıra tuğla sırası vardır. Taşların düzgünleri seçilmiştir, 30 x 15 x 39cm, 21 x 11 x 25 cm, 20 x 12 x 26 cm ölçülerinde taşların kullanıldığı bu ayaklarda, tuğlalar da cephe duvarları ve minare kaidesindekiler ile genelde aynı boyutludur. Ayaklarda kullanılan tuğlalar genelde 23 x 3 x 23 cm, 24 x 3 x 24 cm, 26 x 3 x 26 cm ölçüsündedir. .

H.802-803/M.1399-1400 tarihli vakfiyesinden önce inşa edilen Gülçiçek Hatun Türbesinin²⁶⁰ revak kısmında sadece iki yanda birer mermer sütun kaidesi bulunmaktadır. Girişte bir revakın bulunduğunu fakat bu yanları duvarla kapatılmış revakın üstü günümüzde açıktır, örtüsü yoktur. Bu revakın önünde yer alan iki mermer sütun kaidesi, buralarda birer mermer sütun olduğunu ve revak kemerlerinin mermer sütunlar ile taşındığını düşündürmektedir. Bu sütun kaidelerinde süsleme bulunmamaktadır. Kaideler gri mermerdendir.

XIV. yüzyılda inşa edilen yapıların revak kemer ayaklarında kullanılan moloz ya da kaba yonu taşların ölçüleri genelde cephe duvarları ile aynıdır ya da onlara yakındır.25 x 12 x 31 cm, 30 x 15 x 39 cm, 21 x 11 x 25 cm, düzgün olan taşların genel ölçüsüdür.

XV. yüzyılda inşa edilen yapıların kemer ayaklarında taşlar genelde bir sıra olarak dizilmiştir. XV. yüzyıl yapılarının revak kemer ayaklarında kullanılan moloz ya da kaba yonu taşlar, kesme taş gibi, oranlı ve düzenlidir. Ölçü olarak da cephe duvarı ve minare kaidelerindekiler ile aynı ya da benzerdir. 32 x 16 x 32 cm, 25 x 16 x 25 cm, 40 x 20 x 40 cm taşların genel ölçüsüdür.

II. Murad döneminde inşa edilen yapıların revak kemer ayaklarında, moloz ya da kaba yonu taşlar, genelde ikişer sıra olarak dizilmiştir ve bu dönemdeki taşlar, ölçü ve görünüm olarak, cephe duvarları ve minare kaidelerindekine çok benzerdir. Taşlar, ayakta, tuğlalar ile çok uyumlu bir görünümde ve böylece tüm yapıda duvar örgüsü ve kullanılan malzeme açısından bütünlük sağlanmış olmaktadır.

²⁵⁹ Ayverdi, İlk Devir, s.265.

²⁶⁰ Demiriz ,s.243.

Kitabesine göre, H.847/M. 1443 yılında inşa edilen Bedreddin Camisinin²⁶¹ revak kısmını 1956 yılındaki onarım öncesine ait bir resminde, kemer ayaklarının pek bozulmadığı görülmektedir. (Resim.159) Adı geçen yılda yapılan onarımda revak kısmındaki bozukluklar giderilmiştir²⁶² Ayaklardaki taş-tuğlalar pek değişikliğe uğramamıştır. Yiğit Köhne Camisinin revak kemer ayaklarındaki taşlar, tuğlayla uyumlu bir görünümündedir.

XV. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen yapıların revak kemer ayaklarında kullanılan kesme, moloz/kaba yonu taşlar genelde birer sıra olarak kullanılmıştır. Bu dönemde taşlar ile birlikte yatay olarak iki ya da üç sıra ve bazı ayaklarda bir sıra dikey tuğla kullanımı görülmektedir. Yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen yapıların, taş-tuğla sıralı revak kemer ayaklarında kesme taş kullanımı moloz/kaba yonu taş kadar yoğun olmuştur. Bu dönemin revak kemer ayaklarında kesme taş kullanılan ilk yapısı, H.860/M.1455 yılında inşa edilen Beşikçiler Camisidir. Revak kemer ayaklarında kesme taş, birer sıra olarak dizilmiştir.

II. Mehmed döneminde inşa edilen Fidan Hanı 1977 yılında onarılmıştır. Onarım öncesine ait bir resimde, alt ve üst revak kemer ayaklarının durumu görülmektedir. Üst kat revak kemer ayaklarındaki duvar örgüsünün pek bozulmadığı, alt kat revak kemer ayaklarının ise üsttekilere nazaran bozulmuş olduğu görülmektedir.(Resim.160)Onarımda taş-tuğla arasındaki derzler, bozukluklar giderilmiştir²⁶³(Resim.161) Hanın revak kemer ayaklarında bir sıra kesme taş, iki sıra tuğla dizilişi görülmektedir. Taşlar ve tuğlalar büyük boyutludur. 140 x 110 x 140 cm, 120 x 100 x 120 cm, 85 x 60 x 88 cm, 90 x 60 x 90 cm taşların genel ölçüleridir. Tuğlalar ise genelde 37 x 3 x 37 cm, 35 x 4 x 35 cm, 39 x 3 x 39 cm ölçülerindedir. Üst kat revak kemer ayaklarındaki taş ve tuğlalar arasında yenilene malzeme alt kattakilere nazaran daha azdır.

XV. yüzyılda baldaken tarzında inşa edilen az sayıda türbeden XV. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen II.Mehmed dönemine tarihlenen, Ebe Hatun Türbesinin²⁶⁴ kemer ayaklarında bir sıra kesme taş, iki sıra tuğla sırası görülmektedir. Ayaklarda

²⁶¹ Demiriz, s.239.

²⁶² Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu s.26.

²⁶³ Bursa Eski Eserleri Sevenleri Kurumu s.110.

²⁶⁴ Daş, s. 350.

büyük boyutlu taş ve tuğlalar kullanılmıştır. Taşlar genelde 77 x 24 x 83 cm, 70 x 26 x 83 cm, 61 x 25 x 75 cm; tuğlalar ise 31 x 3 x 31 cm, 37 x 3 x 37 cm ölçülerindedir.

XV. yüzyılda inşa edilen yapıların revak kemer ayaklarında kullanılan tuğlalar genelde ikişer ya da üçer sıra yatay, birer sıra dikey olarak dizilmiştir. Tuğlalar kırmızı renktedir. Genelde 26 x 3 x 26 cm, 24 x 3 x 24 cm, 29 x 3 x 29 cm, 35 x 4 x 35 cm, 26 x 4 x 28 cm, 23 x 3 x 23 cm 31 x 4 x 31 cm ölçülerinde yatay, 19 x 3 x 19 cm, 21 x 3 x 21cm ölçülerinde dikey tuğlalar kullanılmıştır.

XVI. yüzyılda inşa edilen yapıların revak kemer ayaklarında moloz ya da kaba yonu taş kullanımı sık olmuştur. Bu taşlar giriş cephelerinde yer aldığından cephe duvarları ve minare kaidelerindeki gibi düzensiz ve oransız değildir. Onlara göre daha düzenlidir Taşlar yüzeyleri düzelterek, az işlenerek yerleştirilmiştir. Taşlar genelde ikişer sıra olarak dizilmiştir. Taşlar ölçü olarak kesme taş ölçülerine yakındır. H.908 /M 1502 yılında inşa edilen Hatice İsfendiyari Camisi, revak kemer ayaklarında kaba yonu taş kullanılan ilk XVI. yüzyıl yapısıdır. Burada iki sıra taş, iki sıra tuğlayla beraber kullanılmıştır. (Resim 162) XVI yüzyılda inşa edilmiş yapıların revak kemer ayaklarında kullanılan tuğlalar ikişer, üçer sıra olarak dizilmiştir. Tuğlaların renkleri kırmızıdır. H.944/M.1537 yılından önce inşa edilen Kara Şeyh Camisinin revak kemer ayaklarındaki tıpkı,II.Murad dönemi yapılarında sık rastlanan duvar örgüsü olan, iki sıra taş-iki sıra tuğla dizilişi görülmektedir, tuğlalar, onarımda kirlerinden arınmış bazı tuğlaların yerine ise yenileri konulmuştur. (Resim 163)

XIX. yüzyıl yapıları içinde değerlendirilen, ilk inşa tarihi XV. yüzyıl olan, 1855 depreminde²⁶⁵ tamamına yakını yıkılan ve XIX. yüzyılın ikinci yarısında yeniden inşa edilen Molla Fenari Camisinin revak kemer ayaklarında kaba yonu taş, iki sıra olarak dizilmiştir. Revak, yapının ilk inşa edildiği XV. yüzyıla aittir. Gerek genel görünüm, kemer ayaklarının ve kemerlerin biçimi, gerek kullanılan malzeme, duvar örgüsü ve kirpi saçakları ile XV. yüzyıl özelliği göstermektedir. Bu revak, bahçe içinde ağaçların arasında kaldığından resim çekilemedi.

1.3.3.Tuğla Ayaklar

Revak kemer ayaklarında kullanılan malzemelerden biri de tuğladır. Tuğla, genelde taş ile alternatif şekilde dizilirken, az yapıda sırf tuğladır. Tuğla ayakların

²⁶⁵ 1855 Depremi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Besim Özcan, " Bursa Depremleri,(2 Mart-12 Nisan 1855)", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*,Yıl, 1999, Sayı:5,Erzurum 1999,ss:73-119.

görüldüğü ilk yapı, I.Murad dönemi yapısı I Murad Camisidir. Yapının, üst kat revak kemer ayakları tuğladandır.(Resim 164)

I.Bayezid dönemi yapısı olan, H.793/ M.1389-1390 yılında inşasına başlanan, H. 797/M.1394 yılında inşası tamamlanan Yıldırım Darüşşifasının günümüzdeki yapısının tamamına yakını yenidir. Sedat Çetintaş, 1944-1945 yıllarında bu yapıda yaptığı incelemelere dayanarak revak kemer ayaklarının tamamen tuğladan olduğunu ifade etmiştir.²⁶⁶ Gönül Cantay, 1992 yılında yayınladığı **Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları** adlı eserinde yapının o zamanki durumuna ait resimlerde ise bu tuğla kemer ayakları pek belli olmamaktadır.²⁶⁷ Yapı, günümüze 1992 yılındaki onarımdan sonra gelmiştir. I.Bayezid dönemine ait bir diğer yapı Bedesten, 1958 yılındaki Kapalı Çarşı Yangınında çok hasar görmüş ve daha sonra büyük çaplı onarım geçirmiştir. Yapının batı tarafındaki iki tuğla ayak orijinaldir.²⁶⁸

I.Mehmed dönemine tarihlenen İpek ve Geyve Hanlarının revak kemer ayakları tuğla ile örülmüştür²⁶⁹ II.Murad Medresesinin revak kemer ayakları tuğladandır. II.Murad dönemine ait bir başka yapı, H844./M.1440 yılında inşa edilen Veled-i Yaniç Camisinin yapıdan ayrı, çeşme üzerinde yer alan baldaken tarzındaki minaresinde kaideyi oluşturan tuğla kemerler, tuğla ayaklara oturmaktadır. .

Mezar taşındaki kitabesine göre, H.865/M1461 yılından ölen Umur Bey'in ölüm tarihinden kısa bir süre sonra yapıldığı muhtemel olan, baldaken tarzındaki Umur Bey Türbesinin²⁷⁰ revak kemer ayaklarındaki tuğlalar yatay olarak yan yana dizilmiştir. (Resim165) Genelde 26 x 3 x 26 cm, 24 x 3 x 24 cm, 21 x 3 x 21 cm, ayağın köşelere gelen kısımlarında ise 13 x 3 x 13 cm, 16 x 3 x 16 cm ölçülerinde tuğlalar kullanılmıştır. Tuğlalar kırmızı renktedir.

1.3.4 Ahşap Sütunlar

Bursa yapılarında ahşap sütun kullanımı, pek yaygın değildir. XIV. yüzyıl yapısı olan Kara Ali Camisinin revak kısmı ve revak kemer sütunları ahşaptır.(Resim 166) Yine XIV. yüzyıl yapısı, H.774/M.1372 yılından önce inşa edilen Kavaklı Camisinin yenilenen revakının ahşap kemerleri ahşap kemeri ahşap sütunlara oturur.

²⁶⁶ Çetintaş,s.3.

²⁶⁷ Bkz.Cantay, Resim, 127 (Resimlerin bulunduğu bölümdeki sayfalar numaralandırılmamıştır.)

²⁶⁸ Ayverdi, İlk Devir, s.470.

²⁶⁹ Ayverdi, Çelebi Mehmed ve II.Murad Devri, ss.119-120.

²⁷⁰ Daş,s.360.

XV. yüzyılda inşa edilen Sivasiler Camisinin revakında kemerler gibi kemerleri taşıyan sütunlar da ahşaptır. Bu sütunların döneminden olup olmadığı kesin olarak bilinmemektedir. XV. yüzyıla tarihlenen Çukur Mahalle Mescidinin revakının ahşap sütunları günümüze gelememiştir. Yapı harap haldedir.

XVI. yüzyıldan ahşap sütunlu bir örnek, H.957/M.1550 yılında inşa edilen Karabaş Veli Tekkesinin ²⁷¹ semahane kısmıdır. Burada ahşap kubbeyi sekiz ahşap sütun taşımaktadır. Bu sütunlar doğal haldedir sadece verniklidir. Yine aynı yüzyılın diğer yapısı Şeyh Konevi Camisinin günümüzdeki revak kısmı yenilenmiştir. Orijinal halinde, revak kemerlerini iki ahşap sütunun taşıdığı bilinmektedir. Bu ahşap sütunlar dıştan görülmemekle beraber, iç kısımda ise sıva altından görülmektedir.

XVII. yüzyıla ait bir örnek Cumalı Kızık Camisinin revak kemer sütunlarının ahşaptır. Yapının kendisi gibi kestane ağacından yapılmış olan bu revak sütunlarının orijinal olduğu düşünülmektedir.²⁷² XIX. yüzyıla ait tek örnek ise H.1219/M.1804 yılında yeniden inşa edilen Emir Sultan Camisinin²⁷³ revak kemerlerinin oturduğu ahşap sütunlar günümüzde sıvalıdır.

Bazı şadırvanlarda kemerleri ahşap sütunlar taşımaktadır. Bunlara, Ulu Cami bahçesinde yer alan ve 2010 yılında onarımı tamamlanan iki şadırvan ve II.Murad Camisi bahçesinde yer alan ve yine 2010 yılında onarımı tamamlanan şadırvan örnek olarak verilebilir.

²⁷¹ Kaplanoğlu, s.185.

²⁷² Arık ve diğerleri, s.125.

²⁷³ Hızlı s.60.

1.4 KASNAKLAR

Üst örtüsü kubbe olan yapılarda, kubbe/kubbeler, kasnak üzerinde yer almaktadır. Bu kasnaklar duvar ile kubbe arasında köprü görevi görmekte ve kasnak ile duvar arasında ise tromp, pandantif, üçgen kuşağı gibi geçiş unsurları bulunmaktadır. Bazı kasnaklar yüksek olarak inşa edilmiştir ve bazı kasnaklarda ise pencere bulunmamaktadır. Bursa'da Osmanlı döneminde inşa edilen, harim kısımları kubbeli yapıların çoğunda kasnak bulunmaktadır. Kasnaksız olan, kubbenin doğrudan duvarlara oturduğu yapılar da vardır fakat böyle yapılar az sayıdadır. XIV. yüzyıl yapısı olan Hıdırlık Camisi, I.Mehmed dönemine tarihlenen Şeker Hoca Camisi²⁷⁴ örnek verilebilir. Bursa yapılarında kasnaklar taş, taş-tuğla, tuğla ile inşa edilmiştir.

1.4.1. Taş Kasnaklar

Üst örtüsü kubbe olan yapılarda kubbe az sayıdaki örnek dışında bir kasnak üzerinde yer almaktadır. Bursa'da inşa edilen kubbeli yapıların kasnakları genelde taş- tuğla sırası ile inşa edilmiştir ve yapının cephe duvarları ve minare kaideleri ile uyumlu bir görünüme sahiptir. Az yapıda kasnakların sadece tuğla veya sadece taş ile inşa edildiği görülmektedir.

Bursa yapıları içinde sadece taş kasnaklı yapı sayısı azdır. Bu örnekler XIV. yüzyıla aittir. XIV. yüzyıl sonuna tarihlenen Eskici Mehmed Dede Aşevinin kasnağı moloz taş ile inşa edilmiş, son onarımda ise aralara kesme taşlar da yerleştirilmiştir. Bu kasnakta kullanılan moloz taşlar biçimsiz, yüzeyleri pürüzsüzdür, elde edildiği

²⁷⁴ Ayverdi, Çelebi Mehmed ve II.Murad Devri, s 45.

gibi kullanılmıştır. Diğeri ise, H802./M.1399 yılından önce inşa edilmiş olan Gülçiçek Hatun Türbesinin kasnağıdır. Bu kasnak daha önceleri taş-tuğla sıralı iken bir onarımda sadece taş olarak değiştirilmiştir.²⁷⁵Bu onarımın ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. İnşa tarihi tam olarak bilinmeyen Somuncu Baba Camisi, Ayverdi'nin Osmanlı Mimari Eserlerini anlattığı eserinin I. cildinde, I.Bayezid dönemi içinde ele alınmıştır.²⁷⁶ Bu yapının kasnağı moloz taş ile inşa edilmiştir ve bu kasnakta pencere bulunmamaktadır.

Tamamen mermerden inşa edilen I.Mehmed dönemi yapısı, Devlet Hatun Türbesinin yüksek kasnağı da mermerdendir. (Resim 167) Bu yapının mermer kasnağı, Bursa'daki tek örnektir.

II.Bayezid döneminde Kükürtlü Kaplıcasına ve H.917/1511yılında Eski Kaplıcaya soğukluk eklenmiştir.²⁷⁷ Bu soğuklukların kasnakları, tıpkı yapıların duvarlarında olduğu gibi kesme taş ile inşa edilmiştir. 168. Resimde Eski Kaplıcaya eklenen soğukluğun kasnağı görülmektedir.

Görüldüğü üzere Bursa'da taş kasnaklı az sayıda yapı vardır. Bu yapıların kasnaklarının orijinal olmadığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Yapıların cephe duvarları ile uyumlu olan bu kasnakların orijinal olduğu düşünülebilir.

1.4.2 Taş- Tuğla Kasnaklar

Bursa yapılarında kasnakların çoğu taş- tuğla sırası ile inşa edilmiştir Taş olarak kesme küfeki taş, genelde bir sıra, tuğlalar ise yatay olarak iki ya da üç az örnekte bir sıra olarak, dikey tuğla kullanılan kasnaklarda ise genelde bir sıra dikey tuğla kullanımı olmuştur. Kasnakların inşasında kullanılan taşlar, cephe duvarları ve minare kaidelerine nazaran daha küçük boyutludur. Ayrıca taşlar oldukça düzgündür ve birlikte kullanıldığı tuğlalarla da uyumlu görünmektedir. Kasnaklarda da yatay tuğla kullanımı olmuştur. Bu tuğlalar cephe duvarı ve minare kaidelerindeki tuğlalar ile genelde aynı renktedir ama ölçü olarak onlardan daha küçük boyutludur. Tuğlalar kasnaklarda genelde ikişer ya da üçer sıra yatay, birer sıra dikey olarak yerleştirilmiştir. Renk olarak cephe ve minare kaidelerindeki tuğlalarla(onarımlarla

²⁷⁵ Daş, s.51.

²⁷⁶ Ayverdi, İlk Devir, s.400.

²⁷⁷ Yüksel, s. 85.

yenilenen koyu kırmızı renkliler hariç) aynı renktedir. Ölçü olarak ise cephe duvarları ve minare kaidelerindeki tuğlalardan biraz daha küçüktür.

Kitabesine göre, H.740/M.1339-1340 yılında inşa edilen Orhan Bey Camisinin, şu anda sıvalı olan kasnakları, bir sıra kesme taş, bazı yerde iki bazı yerde üç sıra yatay tuğla dizilişinde idi.²⁷⁸

XIV. yüzyıl da inşa edilen yapıların kasnaklarında genelde bir sıra kesme taş, üç sıra yatay tuğla sırası vardır. H.797/M.1394-1395 yılında inşa edilen Eski Kaplıcanın²⁷⁹ kasnakları bir ara sıvalı imiş, Ayverdi'in eserinde bu kasnakların sıvalı durumları gösteren resim vardır. Bizde bu çalışmada bu resmi kullandık.(Resim 169) Günümüzde ise alt taraftaki iki sıra moloz taş arasında yatay tuğlalardan oluşan iki sıra, bazı yerlerde tuğlalar dökülmüş, sırası görülmektedir. Bunun üzerinde ise, yatay tuğlaların yan yana dizilmesiyle oluşturulan düzenleme vardır.(Resim170)

XIV. yüzyılın sonuna tarihlenen Eyne Bey Medresesinin kasnağında ise bir sıra moloz taş, iki sıra tuğla sırası görülmektedir. Bu yapı 2008 yılında onarılmıştır. Bu onarımda dış duvarlar horasan harcı ile sağlamlaştırılmıştır. Kasnak da cephe duvarları gibi, bu harçtan dolayı pembe renkli bir görünüm almıştır.

XV. yüzyılda inşa edilen yapıların kasnaklarında taş- tuğla sıraları oldukça muntazamdır. Kasnaklarda genelde bir sıra kesme taş, iki ya da üç sıra yatay bir sıra dikey tuğla dizilişi vardır. Kasnağında moloz taş kullanılan bir yapı bulunmaktadır. II. Murad döneminde inşa edilen Nalbant Oğlu Camisinin²⁸⁰ kasnağı, cephe duvarları ve minare kaidesinin aksine moloz taş ve tuğla kullanılarak inşa edilmiştir ve diğer kısımlar ile tezat oluşturmuştur. Bu yapının kasnağında bazı yerde üç bazı yerde dört sıra moloz taş, üç sıra yatay tuğla dizilişi vardır. Özellikle alt kısımlarda arada dikey tuğlalar da kullanılmıştır.(Resim 171)

Kasnağının inşasında dikey tuğla kullanılan ilk yapı, I.Mehmed döneminde inşası tamamlanan Ördekli Hamamıdır.²⁸¹ Bu kasnakta orijinal yer çok azdır. 2008 yılında yapılan onarımda orijinal yerlere bakılarak, diğer yerler tamamlandı.

²⁷⁸ Ekrem Hakkı Ayverdi, "Bursa Orhan Gazi Camii ve Osmanlı Mimarisinin Menşei Meselesi", **Vakıflar**, Sayı:VI, İstanbul, 1965 (Aynı Basım Ankara 2006) s.78.

²⁷⁹ Tuğlacı, s.79.

²⁸⁰ Ayverdi, Çelebi Mehmed ve II.Murad Devri, s.328.

²⁸¹ Ördekli Hamamı, www.bursayitanitivyorum.com (20 Nisan 2011).

Kasnakta bir sıra kesme taş, üç sıra yatay tuğla ve taş aralarında bir sıra dikey tuğla kullanılmıştır.(Resim172)

H.921/M.1515 yılına tarihlenen Mükrime Hatun Türbesinin kasnağı, bir sıra kesme taş, üç sıra tuğla sırası ile inşa edilmiştir. Ayrıca bu kasnakta yer alan tuğladan zencirek frizi tüm kasnağı dolanmaktadır.(Resim 173) Mükrime Hatun Türbesinin kasnağını dolanan tuğla süs frizi, XV. yüzyıl yapıları Zeyniler Camisi ve Abdullatif-i Kutsi Türbesinin pencerelerinin çevresindeki tuğla süs frizine benzemektedir.

XVII. yüzyıla ait bir örnek, Dayı Oğlu Hamamının soğukluk kısmının kasnağında, cephe duvarlarına nazaran daha düzenli taş-tuğla duvar örgüsü görülmektedir. Bu kasnağın caddeye bakan tarafındaki duvar örgüsü, bir sıra kesme taş, iki sıra yatay bir sıra dikey tuğla sırası şeklindedir

XIX. yüzyılın ilk yapısı olan, H.1219/M.1804 yılında yeniden inşa edilen Emir Sultan Camisinin²⁸² kasnağında bir sıra kesme taş, bazı yerde iki, bazı yerde üç sıra tuğla sırası görülmektedir.(Resim 174) XIX. yüzyılda inşa edilen yapılar genelde çatılıdır. Kubbeli yapıların kasnaklarında ise taş-tuğla sıralı duvar örgüsü vardır. Bu durum, XIV. yüzyıldan beri süregelen duvar örgüsünün XIX. yüzyılda da devam ettiğini göstermektedir.

1.4.3.Tuğla Kasnaklar

Bursa'daki Osmanlı dönemi yapılarında tuğla kasnaklı yapı sayısı fazla değildir. II.Murad dönemi yapısı II.Murad Camisinin tuğla kasnakları güzel örneklerdir.Bu kasnaklarda tuğlalar yatay olarak yan yana sıralanarak kasnağı oluşturmuşlardır.Harim kısmının kasnaklarındaki tuğlalar, tabhane mekanlarının kasnaklarındaki tuğlalardan daha küçük boyutludur daha sıkışık bir biçimde yan yana dizilmişlerdir.Renk olarak ise tuğlalar arasında pek bir fark görülmemektedir. Tuğlaların araları ile kireç harcı ile doldurulmuştur. (Resim 175) Ayrıca II. Mehmed dönemi yapısı olan Hamza Bey Camisinin, kasnakları tuğladandır.

²⁸² Hızlı, s.60.

İKİNCİ BÖLÜM ÖRTÜLER

Yapıların üst kısımları birer örtü ile kapatılmıştır. Bu örtüler, yapının türü, planı gibi durumlara bakılarak kullanılmıştır. Bursa yapılarında üst örtü olarak kubbe, tonoz, çatı kullanılmıştır. Çatılı yapılarda ise çatının altı, duvarların üstünde ahşap tavan, örtü olarak kullanılmıştır.

2.1 Tuğla Örtüler

Osmanlı mimarisinin temel üst örtüsü olan kubbe, Bursa'da Osmanlı Döneminde inşa edilen yapıların büyük çoğunluğunun üst örtüsüdür. Camilerde harim kısmı, zaviyeli camilerde bazı yan kanatlar, revak bölümleri, türbelerin çoğu medreselerde dersane kısmı ve bazı hücreler, hanlarda revak bölümlerinin üst örtüsü olarak kubbe tercih edilmiştir. Bildiğimiz kadarıyla kubbeler tuğla ile inşa edilmiştir. Kubbelerinin inşasında tuğladan başka, betonarme hariç, malzeme ile inşa edilip edilmediği hakkında bilgi sahibi değiliz Dolayısıyla kubbelerin inşa malzemelerinin yüzyıllara göre gelişimi ya da değişimi hakkında bir genelleme yapamayız.

Bursa'da inşa edilen yapıların üst örtüleri (kubbe, tonoz) genelde tuğla ile inşa edilmiştir. H.957/M.1550 yılında inşa edilen Karabaş Veli Tekkesinin sema hane kısmının kubbesi, tek örnek, ahşaptır.

H.749/1348 yılından önce inşa edilen Lala Şahin Paşa Medresesinin eyvan tonozunun bir sıra kesme taş, üç sıra tuğla sırası ile inşa edildiğini, Ayverdi, kitabında ifade etmekte ve bu tonozun bir resmini vermektedir.²⁸³ Bu tonoz günümüzde sıvalıdır.

Bu iki istisna örnek dışında, Yapıların kubbe ve tonozlarının tuğla inşa edildiği bilinmektedir. İçten sıva dıştan ise kurşun levhalar ile kaplı olan bu üst örtülerin inşa malzemeleri görülmektedir. I.Murad dönemine ait Hüdavendigâr külliyesinin bir elemanı olan Gir Çık Hamamının iç duvarlarında kubbeye geçiş sisteminin üzerindeki sıvalardan bazıları dökülmüş. Dökülen sıvaların altından bu geçiş sisteminin tuğla ile inşa edildiği belli olmaktadır.(Resim.176) Bundan yola çıkarak kubbenin de tuğla inşa edildiğini söyleyebiliriz.

2010 yılında onarımına başlanan, XV. yüzyılın başında inşa edilen, Kayı Han Hamamında onarım günümüzde de devam etmektedir. Onarımda ilk önce kubbelerin kurşun levhaları kaldırılmış ve tuğla kubbeleri ortaya çıkarılmıştır.(R.177) İnşa tarihi belli olmayan Yaylacık Köyü Hamamının kubbeleri de tuğla ile inşa edilmiştir.²⁸⁴

Tuğla ile inşa edilen ve sıva ile kaplı olmayan tonoz örneği, H.897/M.1491-1492 yılında inşa edilen Koza Hanında²⁸⁵ giriş eyvanında bulunmaktadır.(Resim178)

Yapıların üst örtüleri zaman içinde deprem ve yangınlar sonucunda yıkılmış ve onarımlarla bu örtüler yenilenmiştir. Orijinal kubbe ve tonoz sayısı fazla değildir. H.774/M.1372 yılından önce inşa edilen Kavaklı Camisinin kubbesi tıpkı cephe duvarları gibi orijinaldir.²⁸⁶ Günümüzde içte sıva dışta ise kurşun levhalar ile kaplı olan bu kubbenin tuğla ile inşa edildiği bilinmektedir.

2.2 Ahşap Örtüler

Bursa'da inşa edilen Osmanlı dönemi yapılarında üst örtü olarak, kubbe kadar sık olmasa da ahşap tavan kullanılmıştır. Harimi kubbeli olan bazı yapıların revakları ahşap tavanlı iken, bazı yapılarda harim ve revak aynı ahşap tavan altında iken, bazı yapılarda ise harim ve revak ayrı ayrı ahşap tavan ile örtülüdür.

²⁸³ Bkz.Ayverdi, İlk Devir, s.92, Resim 110.

²⁸⁴ Kaplanoğlu, s. 294.

²⁸⁵ Yüksel, s.77.

²⁸⁶ Ayverdi, İlk Devir, s.265.

Genelde XIX. yüzyılda inşa edilen yapılarda ahşap tavan üst örtü olarak kullanılmıştır. Ahşap tavanlar, sivil yapıların üst örtüsü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bazı yapılar ilk inşa edildiklerinde kubbeli idi. 1855 depreminde birçok yapı hasar görmüştür ve yapılarda en çok hasar gören yer örtü sistemi olmuştur. Bu depremden sonra gerçekleştirilen onarımlarda üst örtüler, XIX. yüzyılın bir özelliği olarak, ahşap tavanlı hale getirilmiştir. II. Murad dönemi yapısı olan Umur Bey Camisi, inşa edildiğinde kubbeli imiş,1855 depreminde hasar gören yapının üst örtüsü, depremden sonra yapılan onarımlarda iki ayrı yapıdan oluşan kısımların üst örtüsü ahşap tavanlı hale getirilmiştir.²⁸⁷ H.853/M.1449-1450 yılında inşa edilen Veled-i Enbiya Camisi de inşa edildiğinde kubbeli olan bir yapıdır. 1855 depreminde hasar gören bu yapı 1890 yılında yapılan onarımda bu yapının üst örtüsü ahşap tavanlı olmuştur.²⁸⁸ H.875/M.1470-1471 yılına tarihlenen Veli Şemseddin Camisi de 1855 yılındaki depremden sonra yapılan onarımla üst örtüsü ahşap tavanlı hale getirilen yapılardan biridir. H.971/M.1563 -1564 yılında inşa edilen Üftade Tekke Camisi²⁸⁹ de 1855 depremi sonrasında yapılan onarımlarda ahşap tavanlı hale getirilen bir başka yapıdır.

Depremlerde en çok hasar gören yerlerden biri olan üst örtülerden çatı ve tavanlar, kubbelere göre daha az hasar görmeye beraber, yine de hasar görüyor ve ahşap ile yapıldıklarından zamanla deprem ve yangın gibi sebeplerin dışında da zamanla hasar görmüşlerdir ve yenilenmişlerdir. Bursa'da ahşap tavanlı yapılar kubbeliler kadar çok olmasa da vardır. Benzer özellikler gösteren bu tavanlardan her yüzyıla ait birkaç örnek vermeye yetineceğiz.

XIV yüzyıla ait ahşap tavanlı bir yapı, H.798/M.1395 yılında inşa edilen Ertuğrul Camisidir.²⁹⁰ Bu yapının tavanı zaman içinde onarım geçirmiştir.

XV. yüzyılın ilk yarısında, I.Mehmed döneminde inşa edilen Mahkeme Camisinin ahşap revakının üst örtüsü de ahşap tavadır.²⁹¹ II. Murad döneminde inşa edilen Şeyh Paşa Camisi²⁹² XVIII. yüzyıla kadar kubbeli imiş, bu yüzyılda çatılı

²⁸⁷ Bayrak, s.142.

²⁸⁸ Arık ve diğerleri, s.106.

²⁸⁹ Arık ve diğerleri, s.105.

²⁹⁰ Arık ve diğerleri, s.36.

²⁹¹ Ayverdi, Çelebi Mehmed ve II.Murad Devri, s.39.

²⁹² Ayverdi, Çelebi Mehmed ve II.Murad Devri, s.336.

hale getirilen yapının ²⁹³ ahşap tavanı ve çatısı 1948 yılında onarılmıştır. H.830/M.1426 yılında inşası tamamlanan II. Murad Camisinde ilk bölüme girişte bulunan yıldız ve geometrik motifli ahşap tavan, daha önceleri, mihraplı kısımdaki müezzin mahfilinin tavanında imiş, 1855 yılındaki depremden sonraki onarımda şimdiki yerine konmuştur. ²⁹⁴

XIX. yüzyıl mimari zevkinin bir özelliği ahşap tavanlı camiler inşa edilmesidir. Genelde dikdörtgen biçimli yapıların üst örtüsü bu tip yapılara uygun olarak ahşap tavanlı olmaktadır. Bazı XIX. yüzyıla tarihlenen camilerin, özellikle şehir merkezine uzak yerlerdeki köylerdeki camilerin, harim tavanlarının ortalarında ahşap üzerine ahşap çiteler ile göbekli süsleme yapılmıştır. Ayrıca XIX. yüzyıla ait sivil yapıları da ahşap tavanlıdır ve bu tavanlar ya kalem işi süslemelidir ya da Saatçi Köşkü örneğinde olduğu gibi ahşap üzerine ahşap çiteler ile çakma yapıştırma tekniği ile yapılan süslemelere sahiptir. Bu tavanlar beyaz renkli yağlı boya ile boyalıdır. Saatçi Köşkünün odalarının, salon ve koridor tavanlarında benzer süsleme kompozisyonu görülmektedir.179. resimde, üst kat odalardan birinin tavanı görülmektedir.

Özellikle camilerde bulunan üst mahfillerin alt kısımları, üzerinde buldukları yerin tavanı niteliğindedir. Buralarda, harimi örten ahşap tavanların bazılarında olduğu gibi ahşap üzerine ahşap ile genelde göbek şeklinde, süslemeler yapılmıştır. Böyle süslemeli bir örnek, kitabeye göre II.Mehmed dönemi yapısı, Hacılar Camisinin üst mahfilinin üç bölümlü olarak düzenlenen tavanlarında görülmektedir. İki yan bölüm, ahşap çitelerle karelere ayrılmış, ortalarında ise ortada renkli ahşap parçalar ile göbek biçiminde süsleme yapılmış (Resim 180) Orta bölüm ise ahşap çiteler yardımıyla bölmelere ayrılmış, buralara, boya ile çiçek motifler yapılmış olan ahşap parçalar konularak kompozisyon tamamlanmıştır.(Resim 181)

²⁹³ Ayverdi, Çelebi Mehmed ve II.Murad Devri, s.337.

²⁹⁴ "Cami", **Bizim Mahalle, Bursa Muradiye Senti**,s.43.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TAMAMLAYICILAR

Yapılar taşıyıcı, örtü ve tamamlayıcı öğelerden oluşmaktadır. Taşıyıcılar yapının kabasını oluşturur, tamamlayıcılar, ince işçilik gerektiren mimari elemanları kapsamaktadır.

3.1. KAPI VE PENCERELER

Kapı ve pencereler yapıların dışı açılan yerleridir. Buraları dışarıdan görülen yerler olduklarından duvarlara göre genelde daha itinalı ve süslemeli olur. Bursa'daki Osmanlı dönemi yapılarında, genelde alt pencereler diğer pencerelere göre daha itinalı işlenmiştir. Bu pencereler bazı yapılarda süslemeli atkı ve söveleri ile cephe duvarlarına hareketlilik kazandırmıştır. Kapılar da söve ve kemerleri ile diğer yerlerden daha göze çarpan mimari unsurlar olmuştur.

3.1.1. Atkı ve Söveler

Yapılarda pencereler genelde atkı ve söveler içinde yer alır kapılar ise iki yanda söve ve üstte de kapı kemeri ile çevrelenir. Cephe duvarlarında genelde alt pencereler söve içerisinde yer alır. XIV-XVII yüzyıllarda inşa edilen yapılarda pencere ve kapı sövesi olarak adı geçen bu malzemeler kullanılmıştır. XVIII.

yüzyıldan itibaren Osmanlı mimarisine Avrupa etkileri girmeye başlamıştır. Bu etkiler sonucunda pencereler söve içinde değil de ahşap çerçeveler içinde yer almaktadır.

Genel olarak bakıldığında en önemli yapı kabul edilen camilerde pencere ve kapı söveleri, lüks malzeme olan mermerdir. Cami gibi türbelerde de sövelerde genelde mermer kullanılmış iken medrese, han ve hamam gibi daha az önemli kabul edilen yapıların kapı ve pencere sövelerinde ise kesme taş ve az örnekte moloz taş kullanılmıştır. Yüzyıllar değiştikçe bu anlayış pek değişmemiştir.

Pencere sövesi moloz taş olan bir yapı, kitabesine göre H.876/M.1471-1472 yılında inşa edilen Ahmed Dai Camisidir Burada aslında tam anlamıyla bir söveden bahsedilmez. Pencerelerin dikey yanlarına, duvardan çökertme yapılarak söve görüntüsü verilmiştir.(Resim 182)

XIV. yüzyılda inşa edilen yapılarda pencerelerin atkı ve sövelerinde devşirme mermerlerin kullanıldığı görülmektedir. I.Murad dönemi yapısı olan I.Murad (Hüdavendigâr) Camisinin pencere atkı ve söveleri mermer. Giriş kapısının mermer sövesi H.1322/M.1904-1905 yılında yenilenmiştir.²⁹⁵ I.Bayezid dönemi yapısı Yıldırım Camisinin harim kapısının sövesi Afyon mermeri cinsi mermerdendir.

XIV. yüzyıl yapılarında bazı pencerelerin atkı ve söveleri olarak devşirme mermer kullanılmıştır. Bazı yapıların pencerelerin atkı ve söveleri ve kapı söveleri kesme taş ile düzenlenmiştir. Orhan Bey döneminde inşa edilen ve 1958 yılındaki Kapalı Çarşı yangınından sonra 1962-1964 yıllarında onarım gören Emir Hanının²⁹⁶ kapılarının ve pencerelerin söveleri kesme taş ile yapılmıştır. Ayrıca I.Bayezid döneminde inşa edilen Eyne Bey Medresesinin²⁹⁷ cephe duvarlarındaki pencereleri ve dersane kısmının kapısı da kesme taş sövelidir. XIV. yüzyıla ait olan Demirtaş Camisinin alt pencerelerinde günümüzde atkı ve söve bulunmamaktadır. Bu pencereler yakın zamanda gerçekleştirilen bir onarımda, muhtemelen Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumunun yaptığı onarımda, ahşap çerçeve ile çevrilmiştir. Bu yapının harim kapısının sövesi ise mermerdir. Pencerelerin atkı ve söveleri onarımdan önce büyük ihtimal mermerden yapılmış idi .

²⁹⁵ Ayverdi, Çelebi Mehmed ve II.Murad Dönemi, s.259.

²⁹⁶ Ayverdi, İlk Devir, s.100.

²⁹⁷ Ayverdi, İlk Devir, s. 444.

I.Bayezid dönemi yapısı Yıldırım Camisinin revak cephesindeki pencerelerin atkı ve söveleri mermerdir. Bu atkı ve söveler düz olmayıp, süslemelidir kartuşlar içinde kabartma tekniği ile yazılar, kazıma tekniği ile geometrik süsleme yapılmıştır.183. resimde bu süslemeli sövelerden birinden detay görülmektedir. Ayrıca yapının yan cephelerindeki alt pencerelerinin taş ile yapılmış mukarnaslı söveleri vardır.(Resim 184) Külliyeinin diğer elemanı Yıldırım Medresesinin kum taşı ile inşa edilen kuzey cephesinde yer alan pencerelerin mukarnaslı atkı ve söveleri bulunmaktadır.(Resim 185)

I.Mehmed dönemi yapısı olan Yeşil Camisinin pencerelerinin mermerden atkı ve söveleri de mukarnaslıdır. Külliyeinin diğer yapısı olan türbenin alt pencerelerinin düz olan atkı ve söveleri mermerdendir.

Genelde camilerdeki pencerelerin sövelerin mermer olduğunu belirtmiştik Bazı camilerde ise kesme taş söveler de görülmektedir. Buna örnek olarak II.Murad döneminde inşa edilen Çerağ Bey Camisinin alt pencerelerinin atkı ve söveleri kesme taş ile yapılmıştır.(Resim 186)

Medreselerde pencere ve kapı sövesi olarak genelde kesme taş kullanılmıştır. Muradiye Medresesinin giriş kapısı ise mermer sövelidir. Muradiye külliyesine ait yapıların çoğunda, medrese hariç, cephe duvarlarındaki alt pencerelerin atkı ve söveleri mermerdir.

Muradiye külliyesine ait türbelerin kapı söveleri mermer iledir ve bu mermerler oldukça güzeldir. II. Murad Türbesinin girişi eyvan biçimlidir ve bu giriş ve kapının sövesi gri renkli mermerden yapılmıştır. Ayrıca bu yapı ve bitişiğindeki Alaeddin Türbesinin pencere söveleri de gri renkli mermerdir. H.884/M.1479-1480 tarihli Şehzade Mustafa-Cem Sultan Türbesinin kapı sövesinin mermeri sarımtırak renklidir.(Resim 188) XV. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen Şirin Hatun Türbesinin kapı sövesi sarımtırak renkli mermerdir.

H.908/M1502-1503 yılında inşa edilen Hatice İsfendiyari Camisi ve Gülruh Hatun Türbesi, kapı ve pencere söveleri mermer olan, XVI. yüzyılın ilk yapılarıdır. Bu yapıların alt pencerelerinin atkı ve söveleri gri mermerdendir.187. resimde Gülruh Hatun Türbesinin alt pencerelerinden birinin atkı ve sövesi görülmektedir.

XVII. yüzyılda inşa edildiği bilinen, ahşap karakterli bir yapı olan Cumalı Kızık Camisinin pencere söveleri mermerdir. XVII. yüzyıldan bir türbe örneği,

H.1092/M.1681 yılında inşa edilen Esir Dede Türbesinin pencere söveleri kesme taştandır.(Resim 189)

I.Murad tarafından inşa ettirilen I.Murad Camisinin alt pencereleri XVII. ya da XVIII. yüzyılda açılmış olmalıdır.²⁹⁸ Bu alt pencereler mermer sövelidir. Yan cephelerde bir de duvarın en altında, üstteki pencerelerden daha büyük boyutlu pencereler vardır ve bu pencereler ise kesme taş sövelidir.

3.1.2 Kapı Kanatları ve Pencere Kapakları

Dışarıdan bir yapıya giriş kapı vasıtasıyla sağlanır. Kapılar her türlü yapı için önemli unsurlardandır. İşlevsel düşünce ile yapılmış olan kapıların bazıları, estetik düşünceler ile süslenmiştir. Bursa’da inşa edilen yapılarda son dönemde yapılan uygulamalar haricinde kapıların büyük çoğunluğu ahşap ile yapılmıştır. Camilerin harim kapılarından bazıları sanat tarihi açısından önemli örnekleri oluşturmaktadır. Camiler de minareler de bir kapı ile diğer bölümlerden ayrılır ve bu kapılarda ahşap malzeme ile yapılmış olup mimari bir özellik arz etmeyen basit örneklerdir. Bazı tabhaneli yapılarda tabhaneler orta kısımlara birer ahşap kapı ile açılmıştır. Bu kapılar da basittir. Revakların yakın zamanlarda sık görülen bir uygulama ile demir profiller ile kapatılması sonucunda revakların orta bölümlerindeki açıklıklara demir kapılar konulmuştur.

Yapılarda, özellikle camilerde, bazı pencerelerin ahşaptan birer çift kapakları bulunmaktadır. Daha çok mihrabın iki yanındaki pencerelerde görülen bu ahşap kapaklar, genelde düz parçalardır. Genelde bu kapaklara sadece vernik ile bakım yapılmış iken bazı kapaklar ise kat kat yağlıboya altında kalmıştır. Günümüze bu kapaklardan az sayıda örnek gelmiştir Bazı camilerde mihrabın iki yanındaki pencereler dolap haline getirilmiştir ve bu dolaplara ahşap kapakları bulunmaktadır.

3.1.2.1 Ahşap Kapı Kanatları ve Pencere Kapakları

Yapılarda harim giriş kapıları, çok az yapı dışında, ahşaptır. Bu kapılar iki kanatlıdır. Bursa yapılarında orijinal harim kapılar pek fazla değildir, orijinal olan kapılar ise zaman içine kat kat yağlıboya ile kaplanarak koruma altına alınmaya çalışılmış fakat bu kalın yağlı boyalar, kapıların panolarındaki ahşap süslemelerin iyice yassılaşmasına ve kabartma halindeki süslemelerin düzleşmesine yol açmıştır. Ulu Caminin doğu cephesinde giriş kapısı, Yeşil Külliyesinin unsurları Yeşil Camisi,

²⁹⁸ Baha Tanman “Bursa’da Osmanlı Mimarisi,”**Bursa**, İstanbul, 1996 s. 129-130.

Yeşil Türbe, Muradiye Külliyesinin unsurları II. Murad Camisi, II. Murad Medresesi ve külliye içinde yer alan türbelerin ve daha birkaç yapının harim kapıları orijinal olduğu bilinmektedir. Aynı şekilde pencere kapaklarından da günümüze gelen az sayıda orijinal olduğu bilinen örnekler vardır. Genelde meşe ağacından, tek parça olarak yapılan pencere kapaklarının çoğu düz bir satıh halinde ve süslemesizdir. Bu kapakların bazıları, kapılarda olduğu gibi kalın yağlı boya tabakası altında kalmıştır. Erken dönem Osmanlı sanatının ilk görüldüğü yer olan Bursa'da ahşap örneklerde yapım ve süsleme tekniği açısından Selçuklu geleneği bir müddet devam etmiştir. Özellikle XV. yüzyılın ilk yarısında bu etki kendisini hissettirir. Süsleme de kullanılan motiflerde bu etki daha da belirgindir. Rumi motifi, çokgenlerden ve yıldızlardan oluşan sonsuzluk ifadesini belirten geometrik süslemeler, kapılardaki panolarda işlenmiştir. Döneminden olarak bilinen kapılar ve pencere kapaklarının büyük çoğunluğu XV. yüzyıl sonu ile XV. yüzyılın ilk yarısına ait yapılarda görülür. Muradiye külliyesine zamanla eklenen, XV. yüzyılın ikinci yarısına ve XVI. yüzyıla ait türbelerinin bazılarının kapılarının ve pencere kapaklarının da döneminden olduğu bilinmektedir. Özellikle buradaki bazı türbelerin kapılarında, XV. yüzyılın ilk yarısında görülen teknikte süslemeler ve buna ilave olarak ahşap üzerine fildişi, sedef kakma teknikli süslemeler de yapılmıştır.

H.774/M.1372 yılında inşa edilen Koca Naip Camisinin²⁹⁹ harim kapısının dönemine ait olduğu düşünülmektedir. Bu kapının üst tablalarında oyma tekniğinde yazılar vardır. Bu kapı yağlıboya ile kaplı olmadığından dolayı yazılar günümüze sağlam olarak gelebilmiştir.

Bursa'nın sembol yapısı olan Ulu Caminin doğu cephesindeki giriş kapısı orijinaldir.³⁰⁰ Kündekari tekniğiyle yapılan bu kapı ufak tefek bozulmalara rağmen günümüze sağlam olarak gelmiştir. Üç panolu ve iki kanatlı olan bu kapının bölümlerinin her birinde geometrik süsleme vardır. (Resim190) Kapı günümüzde verniklidir süslemeleri de net olarak belli olmaktadır.

H.822/M.1419 yılında inşası tamamlanan Yeşil Camisinin ahşap harim kapısı orijinal bir örnektir. Kapı kündekari tekniği ile yapılmıştır. Bu kapı, yapı itibariyle Ulu Cami, doğu kapısına benzemektedir. Bu kapı, iki kanatlı ve üç panoludur. Üst panolar kemer biçimlidir, içinde bitkisel kıvrım dal şeklinde süslemenin içine oyma

²⁹⁹ Ayverdi, İlk Devir s.265.

³⁰⁰ Ayverdi, İlk Devir, s.412.

teknîği ile yazılar görülür. Orta pano boyuna dikdörtgen biçimlidir ve içinde geometrik süsleme bulunmaktadır, altı kollu yıldızlar, çokgenler bu süsleme programının öğeleridir. Alt panolar ise enine dikdörtgen biçimlidir, içlerinde orta panolardaki süsleme kompozisyonunun aynısı bulunmaktadır. Bini üzerinde oyma tekniği ile bitkisel süslemeler vardır.(Resim 191) Aynı yapıda, ıhlamur ağacından yapılmış olan pencere kapaklarında³⁰¹ düzen, kapıdakine benzemektedir. Pencere kapaklarında ise kapıdaki üç panolu şema uygulanmıştır. Üst ve alt panolar yazılar ile kaplanmış iken orta panoda ise, rumi motifleriyle yapılmış bitkisel süsleme bulunmaktadır

Yeşil külliyesini bir diğer parçası olan Yeşil Türbenin, ceviz ağacından künde kari tekniği ile yapılmış kapısı da iki kanatlıdır ve her kanar üçer panoludur. Kapı kanatlarındaki kitabeden yapıdaki ahşap işlerini *Hacı Ali bin Ahmed Tebrizi* adlı ustanın yaptığını öğrenmekteyiz.³⁰² Kapı kanatlarının orta panoları boyuna dikdörtgen, alt ve üst panolar ise kare biçimlidir. Kayıt, seren ve başlıklarda bulunan madalyonlar içinde yazı bulunur. Orta panolarda geometrik, alt ve üst panolarda ise bitkisel süslemeler bulunmaktadır.(Resim 192) Yeşil Türbesinin kapısında bini göbeğinin iki tarafındaki motifler, eğri kesim tekniği ile yapılmıştır. Bu kapı, günümüze pek bozulmadan gelmiştir. Bu yapıda pencere kapakları da günümüze sağlam olarak gelmiştir. Bu kapaklar da kapı kanatları gibi düşey üç panolu olarak düzenlenmiştir.

II.Murad dönemi yapısı II.Murad Camisinin harim kapısı, abanoz ağacından taklit künde kari tekniği ile yapılmıştır.³⁰³Üst panolarsa yazı orta panolarda geometrik süslemeler bulunan kapıda alt panolarda da ahşap çiteler ile yapılmış olan süslemeler bulunmaktadır. Buradaki düzen, Yeşil Camisinin pencere kapaklarından birinin kompozisyonu ile benzer özellikler taşır. Bu benzerlik, Yeşil külliyesinin yapılarında çalışan ustaların bu yapıda da çalışmış olabileceğini düşündürmektedir.(Resim 193) Külliye nin türbelerinden II.Murad Türbesinin kapısı da orijinaldir.Özellikle II.Mehmed döneminde çok rastlanan geçme tekniği ile yapılan kapı düşey üç panoludur.

³⁰¹ Ayla Ersoy, *XV. Yüzyıl Osmanlı Ağaç İşçiliği*, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1993, s.20.

³⁰² Daş, 259.

³⁰³ A.Ersoy, s.22.

II.Murad dönemi yapısı olan Bedreddin Camisinin harim kapısının da döneminden olduğu düşünülmektedir Bu kapı bugün beyaz yağlı boya ile kalın bir şekilde kaplanmıştır. Alt ve orta panoların düz olduğu anlaşılan kapının alt panosunda ise basit süsleme yapılmıştır. Bu kapının üzerinde yer alan döküm tekniğindeki madeni süsleme parçalarının da döneminden olduğu düşünülmektedir. Bu kapı, oldukça sade bir örnektir.(Resim 194)

II .Mehmed döneminde H.860/M.1455-1456 yılından önce inşa edilen Veled-i Harir Camisinin kapı kanatları ³⁰⁴ II.Mehmed döneminde sık rastlanan çubuklu tip kapıların bir örneğidir, günümüzde kalın bir yağlı boya tabakası altında olan bu kapının binisi süslemesizdir, panolar arasında yer alan madeni parçalar da yağlı boya tabakası altında olduğundan süslemeleri belli olmamaktadır.(Resim195)

Yine II.Mehmed döneminde , H.861/M. 1456 yılında inşa edilen Duhter-i Şeref Camisinin ve vakfiye tarihi H./863-864/M.1459 olan Başçı İbrahim Camisinin harim kapısı II.Mehmed dönemine has çubuklu tipin bir örneğidir.Aynı yapıda, mihrabın iki yanındaki orijinal pencerelerin üçer tablalı olarak düzenlenen kapaklarının eski olduğu bilinmektedir.³⁰⁵H.864/M.1460 yılında inşa edilen Sitti Hatun Camisinin sade kapısı orijinal bir örnektir.³⁰⁶ Koca Naip Camisinin harim kapısını andıran bir özellikte olan bu kapı da üst panolarda da kabartma tekniği ile yazı bulunmaktadır.(Resim196) Yine aynı yapıda mihrabın iki yanındaki pencerelerin kapakları meşe ağacından tek parça halinde yapılmıştır ve bu kapaklar süslemesiz, düzdür.

H.864/M.1459-1460 yılına tarihlenen Karakadı Camisinde, mihrabın iki yanındaki dolapların kapaklarının eski olduğu bilinmektedir. Bu kapaklar günümüzde vernikli ve oldukça bakımlıdır.(Resim 197)

Bir başka dönemine ait olan kapı H.884/M.1479-1480 yılında inşa edilen Şehzade Mustafa- Cem Sultan Türbesine aittir. Meşe ağacından, künde-kari tekniği ile yapılan bu kapının³⁰⁷ tokmaklarının da döneminden olduğu bilinmektedir. Bu kapı diğer kapılar gibi üç panolu halinde düzenlenmiştir. Her panoda geometrik süslemelerin yer aldığı, künde-kari kapıda, üst ve orta panolarda sedef kakma

³⁰⁴ Ayverdi, Fatih Devri, Cilt:III, s.112.

³⁰⁵ Ayverdi, Fatih Devri, Cilt: III, s.75.

³⁰⁶ Ayverdi, Fatih Devri, Cilt:III. s.105.

³⁰⁷ A.Ersoy, s. 26.

süslemeler yer almıştır.(Resim198) Yapıda pencere kapakları üç panolu ve çubuklu biçimlidir ve orijinaldir.³⁰⁸

H.908/M.1502-1503 yılında inşa edilen Gülruh Hatun Türbesinin ahşap kapısı kündekari tekniği ile yapılmıştır. Kapı üzerinde orta panolarda bozulmalar görülmekle beraber kapı günümüze sağlam olarak gelmiştir. Bu kapının kanatları üçer panoludur, üst panoda bitkisel süsleme var iken uzun tutulan orta panolarda kündekari tekniği ile geometrik süslemeler yapılmıştır. Panoda düşen ahşap parçaların yerine daha açık renkli ve düz ahşap parçalar konulmuş ve bu parçaları genel süsleme düzeninde bir etki yaratmasa da yenilenen parçaların yeniliği çok belli olmaktadır. Bini de ahşaptır ve süslemesizdir. Kapı üzerinde yer alan madeni parçalarında tıpkı kapı gibi dönemine ait olduğu düşünülmektedir. (Resim 199) Bu kapı, gerek teknik gerek süsleme açısından XV. yüzyılın ilk yarısına ait örneklerin bir devamı niteliğindedir.

H.920 yılının Zilkade ayının başı/M.18Aralık1514 yılında inşası tamamlanan, Şehzade Ahmed Türbesinin³⁰⁹ kapısı, iki kanatlı her kanatta düşey üçer panolu olarak düzenlene kapı da alt panolar çubuklu biçimde düzenlenmiş, diğer panolarda ise dikdörtgen ve kare biçimli parçaların ahşap çubuklar ile belirlenen çerçeveler içine aplike edilmesiyle oluşturulan süslemeler görülmektedir. Dikdörtgen parçalar yatay ve dikey olarak panoda yer almıştır. Panoların arasının boş bırakıldığı kapın binisi de sadedir. Pencere kapaklarının da orijinal olduğu düşünülmektedir. Kapı gibi, iki kanatlı ve her kanatta düşey üçer panolu olarak düzenlenen kapaklar, çubuklu tiptedir. Panoların arasındaki bölümlerde madeni parçaların yer aldığı bu kapaklar yağlıboya tabakası altında kalmayan örneklerdir.(Resim200)

H.957/M.1550 yılında inşa edilen Şeyh Konevi Camisinin³¹⁰ harim kapısı, kündekari tekniği ile yapılmış, klasik kapı düzenine uygundur. Bu kapı da kalın yağlı boya tabakasının altında adeta ezilmiş gibidir. Panolardaki kündekari süslemeler yağlı boyaların etkisiyle düzleşmiştir. Bu kapı da diğerleri gibi iki kanatlı ve her kanatta üçer panolu biçiminde düzenlenmiştir. Üst panoları düz olan kapının orta ve alt panolarında süsleme vardır. Orta panolar yoğun geometrik süslemelerin

³⁰⁸ Ayverdi, Fatih Devri, Cilt:III. s.163.

³⁰⁹ Önkal,Şehzade Ahmed, s.144.

³¹⁰ Kepecioğlu, Cilt:3.s.47.

görüldüğü yerdir. Burada çok kollu yıldızlardan oluşan süsleme olduğu anlaşılmağa beraber alt panolarda ne tür bir süsleme olduğu pek belli değildir.(Resim 201)

Yapıda, mihrabın iki yanındaki pencerelerin tek parça kapakları düz satırlıdır ve bunlarında döneminden olduğu bilinmektedir.³¹¹

I.Mehmed döneminde inşa edilen İbni Bezzaz Camisinin pencere kapaklarından ikisinin dönemine ait olduğu bilinmektedir. H.854/M.1450-1451 yılında inşa edilen Abdal Mehmed Camisinin pencere kapakları meşe ağacından yapılmıştır bu kapaklar süslemesizdir ve düz bırakılmıştır.³¹²

II.Mehmed döneminde inşa edilen Hamzabey Camisinin³¹³ Hacılar Camisinde mihrabın iki yanındaki pencerelerin dönemine ait kapakları da meşe ağacından ve tek parça halinde yapılmıştır.³¹⁴ Ayrıca XV. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen Kara Mustafa Paşa Türbesinin pencere kapakları da dönemindedir.

Bursa'daki yapıların çoğunun kitabesi bulunmaktadır. Bu kitabeler bulunduğu yere üzerinde yazılı olduğu malzemeye göre gruplara ayrılabilir. Genelde yapıların giriş cephelerinde kapı üstlerinde yer alan kitabelerin çoğu mermer üzerine yazılmıştır. Az örnekte ahşap üzerine yazılan kitabeler mevcuttur. Ulu Caminin minberinin kapısı üzerindeki taç biçimli kısımda, Yeşil Türbenin künde-kari teknikli kapısının kanatları üzerinde yer alan kitabe, ahşap malzeme üzerindeki kitabelere örnek verilebilir. Bunun dışında çini kitabeler de bulunmaktadır.

Yeşil Cami ve Yeşil Türbe çini kitabelerin görüldüğü yapılarıdır. Yeşil Cami içindeki hünkar mahfilinin kemer karnının alt tarafında çini kitabe mevcuttur Bu kitabede, lacivert zemin üzerine beyaz ile çini ustasının adı,"Muhammed oğlu Mecnun" yazılıdır. Mihrapta ise köşelik kısımlarının sütunceler ile birleştiği yerde sağ alt kısımdaki kitabede, Arapça ile "Tebrizli ustaların eseridir" ifadesi yazılıdır.³¹⁵ Yeşil Türbede, I.Mehmed'in sandukası üzerinde yer alan çini kitabe, I.Mehmed'in ölüm tarihini vermektedir.³¹⁶ Renkli sır teknikli çiniler ile kaplı olan

³¹¹ Yapı hakkında bilgiler veren cami derneğinden bir görevli, kapının ve pencere kapaklarının orijinal olduğunu ifade etti. Kapının orijinal olduğunu, diğer yapılardaki kapılara bakarak, anlayabiliyoruz. Pencere kapakları ise yoğun vernik ile kaplı olduğundan düz satırları oldukça ağır bir görünümde.

³¹² "Abdal Camisi", www.ilahi.tr.org (17 Ocak 2011).

³¹³ Ayverdi, Fatih Devri, Cilt: III, s.92.

³¹⁴ Ayverdi Fatih Devri, Cilt: III, s. 83.

³¹⁵ Yıldırım, s.43, Abdülhamit Tüfekçioğlu, **Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Yazı**, Ankara, 2001, s.162.

³¹⁶ Önkal, Hanedan, s.68 Ayrıca bkz: A.M.T Koyunluoğlu, **(İz-nik) ve Bursa Tarihi**, Bursa, 1935, s.146.

sandukanın üzerinde sarı renk çini parçaları ise yazılar oluşturulmuştur.Selçuk Hatunun sandukasında ise alçı üzerine çini kitabede, Selçuk Hatun'un ölüm tarihi yazılıdır.³¹⁷Çini kitabesi olan bir başka yapı, I.Süleyman Döneminde Rüstem Paşa tarafından inşa ettirildiği belirtilen Yeni Kaplıcadır.³¹⁸ Bu yapının sıcaklık kısmının giriş açıklığının üzerinde yer alan kitabe, mavi-beyaz sır altı tekniği kullanılarak oluşturulmuştur. Burada lacivert zemin üzerine beyaz ile yazılar yer almaktadır³¹⁹

Mermer kitabelerde yazılar, mermer üzerine genelde kabartma tekniği ile işlenmiştir. Ayrıca oyma tekniği ile yazıların yerleştirildiği kitabeler de bulunmaktadır. Mermer kitabelerin genelde giriş cephesinde bulduklarını yukarıda ifade etmiştik Sanduka üzerinde kitabesi olan Devlet Hatun Türbesi, bu konuda tek örnektir. Mermer sandukanın üzerinde kabartma tekniği ile yazılan yazılar, Devlet Hatun'un ölüm tarihini vermektedir. Bu kitabeğe göre Devlet Hatunun ölüm tarihi, H.Şevval 816/M.Aralık 1413-Ocak 1414 tür.³²⁰Giriş cephesinde mermer kitabesi olan çok sayıda yapı bulunmaktadır. Bu bölüm içinde biz bu yapılardan her yüzyıl için birkaç örnek vermeye yetineceğiz. Giriş cephesinde kapının üstünde kitabesi olan bilinen ilk yapı Orhan Camisidir. I.Mehmed Dönemi yapısı, Yeşil Caminin giriş cephesinde, taçkapının mukarnaslı kavsarasının altında, kapı kemerinin üstünde yer alan mermer kitabesinde yazılar, alçak kabartma tekniği ile işlenmiştir. II.Murad Dönemi yapılarından Hatuniye Türbesinin kapısı üzerinde yer alan ve günümüzde altın varak ile kaplı olan mermer kitabesinde yazılar mermer levha üzerine oyma tekniği ile yerleştirilmiştir.

XVII. yüzyıla ait olan "Osmanlı Evi"nin "baş oda" olarak adlandırılan odasında, üzerinde kalem işi ile süslemeler bulunan ahşap dolapların orijinal olduğu bilinmektedir.

3.1.2.2 Demir Kapı ve Kapaklar

Yapılarda revak açıklıklarının son dönemlerde demir profilli camekanlarla kapatılmasıyla revak kısımlarının kapıları da demir olmuştur. Orijinal demir kapı bulunmamaktadır. Ayrıca cenazelik katı ihtiva eden türbelerin bu katlarının tek parça

³¹⁷ Önkal, Hanedan, s. 68.

³¹⁸ Baykal, s. 34. Bu konuda ayrıca bkz: Kamil Kepecioğlu, **Bursa Hamamları**, İstanbul, 1943, ss.18-19.

³¹⁹ Gök, s.142.

³²⁰ Önkal, Hanedan, s.61.

demir kapakları bulunmaktadır ve bunlar da döneminden değildir. Orhan Bey döneminde inşa edilen Orhan Hamamının girişindeki demir kapı, XIX. yüzyıla aittir.³²¹ Şu anda yeşil renk yağlıboya ile boyalı olan kapının üzerinde küçük boyutlu kabaralar bulunmaktadır.(Resim 202) Benzer olarak, Emir Hanı, Koza Hanı, Pirinç Hanında da demir kapılar bulunmaktadır. Bu kapılar, Orhan Hamamının kapıları ile benzer özellikler göstermektedir. Tahminen bu kapılar da XIX. yüzyıla ait olabilir.

Bursa'daki yapıların çoğunun kitabesi bulunmaktadır. Bu kitabeler bulunduğu yere üzerinde yazılı olduğu malzemeye göre gruplara ayrılabilir. Genelde yapıların giriş cephelerinde kapı üstlerinde yer alan kitabelerin çoğu mermer üzerine yazılmıştır. Az örnekte ahşap üzerine yazılan kitabeler mevcuttur. Ulu Caminin minberinin kapısı üzerindeki taç biçimli kısımda, Yeşil Türbenin künde-kari teknikli kapısının kanatları üzerinde yer alan kitabe, ahşap malzeme üzerindeki kitabelere örnek verilebilir. Bunun dışında çini kitabeler de bulunmaktadır. Yeşil Cami ve Yeşil Türbe çini kitabelerin görüldüğü yapılarıdır. Mermer kitabelerde yazılar, mermer üzerine genelde kabartma tekniği ile işlenmiştir. Ayrıca oyma tekniği ile yazıların yerleştirildiği kitabeler de bulunmaktadır. Mermer kitabelerin genelde giriş cephesinde bulduklarını yukarıda ifade etmiştik Sanduka üzerinde kitabesi olan Devlet Hatun Türbesi, bu konuda tek örnektir. Mermer sandukanın üzerinde kabartma tekniği ile yazılar bulunmaktadır. Giriş cephesinde mermer kitabesi olan çok sayıda yapı bulunmaktadır. Bu bölüm içinde biz bu yapılardan her yüzyıl için birkaç örnek vermekle yetineceğiz. Giriş cephesinde kapının üstünde kitabesi olan bilinen ilk yapı Orhan Camisidir. I.Mehmed Dönemi yapısı, Yeşil Caminin giriş cephesinde, taçkapının mukarnaslı kavsarasının altında, kapı kemerinin üstünde yer alan mermer kitabesinde yazılar, alçak kabartma tekniği ile işlenmiştir. II.Murad Dönemi yapılarından Hatuniye Türbesinin kapısı üzerinde yer alan ve günümüzde altın varak ile kaplı olan mermer kitabesinde yazılar mermer levha üzerine oyma tekniği ile yerleştirilmiştir.

³²¹ Ayverdi, İlk Devir, s.113

3.2. KORKULUKLAR VEYA PARMAKLIKLAR

Bursa yapılarında dış cephelerde korkuluklar, üç camide revak ayakları arasında bulunmaktadır. Bu korkuluklardan birinin orijinal olduğu(I.Murad Camisi), birinin ise(Nalbant Oğlu Camisi) orijinal olmadığı bilinmemektedir. Sonuncu korkuluk örneğinin ise döneminden olup olmadığı bilinmemektedir. Dış cephelerde revak kısımlarında buluna bu korkuluklar mermerden inşa edilmiştir. En sık rastlanan korkuluklar mahfil korkuluklarıdır. Camilerin çoğunda ahşap üst mahfil bulunmaktadır. Bu mahfillerin merdivenlerindeki korkuluklar da mahfilin kendisi gibi ahşaptır. Sadece Yeşil Camisinde bulunan hünkar mahfilinin korkulukları ise çinilidir. Ahşap çatkılı yapılarda da merdiven ve balkon korkulukları ahşap ile yapılmıştır ve gayet zariftir.

3. 2.1 Taş- Mermer Korkuluklar

Taş korkuluklara genelde köprülerde rastlanmaktadır. Hanların merdiven korkulukları da taştır. Bu merdiven korkuluklarının dönemine ait olup olmadıkları

bilinmemektedir. Ayrıca bazı minarelerin şerefe korkulukları da kesme taştandır. Bu şerefeler, XIX. yüzyılda inşa edilen yapıların taş minarelerinde görülür. Ayrıca XIX. yüzyıldan önce inşa edilen yapılarda, özellikle 1855 yılındaki depremden sonra onarımlarda şerefeler taş olarak yenilenmiştir. H.935/M.1528 yılına tarihlenen Lamii Çelebi Camisinin minaresinin dönemine ait olduğu bilinmektedir.³²²Bu kendisi de döneminden olan bu minarenin şerefe korkuluğu, en erken tarihli taş şerefe korkuluğudur.

Köprülerin kendileri gibi korkulukları da taştandır. Orhan Döneminde inşa edilen Nilüfer köprüsü³²³ kesme taş korkuluğa sahip ilk yapıdır. Günümüzde bu küfeki korkuluklar, köprünün bir tarafında bulunmaktadır o da az sayıdadır. Bursa köprülerinde taş korkuluklar bulunmaktadır ve bu taşlar kalın küfekidir. İnşa tarihi bilinmeyen Cilimboz köprüsünün korkulukları da köprünün kendisi gibi kalın kesme küfeki taşlar ile inşa edilmiştir. H.847/M.1443 yılından önce inşa edilen Boyacıkuşluğu Köprüsünün³²⁴ korkulukları, köprünün kendisi gibi, moloz taştır. Burada kullanılan moloz taşlar kalın ve kaba ve büyük boyutludur. H.1080/M.1669 yılında tamamen kesme taştan inşa edilen, Abdal Köprüsünün korkulukları, yapının inşa malzemesi olan küfeki cinsi taştan yontularak meydana getirilmiştir.³²⁵

Mermer korkuluklar genelde camilerde görülür. I.Murad (Hüdavendigâr) camisi mermer korkulukların bulunduğu ilk yapıdır. Bu yapıda alt ve üst kat revak kemer ayaklarının açıklıklarında ve tabhanelerin orta mekana açılan yerlerinde mermer korkuluklar bulunmaktadır. Alt kat revak kemer ayakları arasındaki mermer korkuluklar ile iç kısımda tabhanelerden orta kısma açılan yerlerdeki kemerin altındaki mermer korkuluklar vardır. Bu korkuluklardan alt kat revaktaki korkuluklar kafes oyma tekniğinde yapılmıştır.³²⁶(Resim 203) Üst kat revakta yer alan korkuluklar ise oyma tekniklidir. Revak açıklıklarındaki beyaz mermer korkulukların bir kısmı orijinaldir. İç kısımda, tabhanelerden orta mekana açılan yerlerde bulunan mermer korkuluklar, alt kat revak korkulukları ile aynı teknikle yapılmıştır ve aynı karakterdedir.

³²² Arık ve diğerleri, s. 69.

³²³ Ayverdi, İlk Devir, s.118.

³²⁴ Baykal, s.122.

³²⁵ Kaplanoğlu, s.51

³²⁶ Yıldray Özbek, **Osmanlı Beyliği Mimarisinde Taş Süsleme (1300-1453)**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s.514.

II .Murad dönemi yapılarından Nalbant Oğlu Camisinin revakı 1958 yılında yeniden inşa edilmiştir.³²⁷ İbni Bezzaz Camisi ve H.884/M.1479 yılında inşa edilen Tuz Pazarı Camisinin revak kısmındaki mermer korkulukların orijinal olup olmadığı bilinmemektedir. İbni Bezzaz Camisinin revak kısmındaki oyma mermer korkuluklar görünmektedir.(Resim 204) Hanlardaki merdiven korkulukları, oyma tekniği ile yapılır. Koza Hanının kesme taştan oyma tekniği ile yapılmış olan merdiven korkuluğu, İbni Bezzaz Camisini revakındaki mermer korkuluğun kesme taş üzerinde işlenmiş biçimidir.(Resim 205)

I.Mehmed dönemi yapısı Yeşil Camisinde üst katta şahnişinlerin mermerden şebeke olarak işlenen korkulukları vardır.(R.206) Bu korkuluklar gri mermerden yapılmıştır. Bu korkuluklarda kafes oyma tekniği ile altıgenler ve altı kollu yıldızlardan oluşan süsleme kompozisyonu görülmektedir. Bu korkulukların bazıları son yıllarda tamamlanmıştır.³²⁸ Yeşil Camisinde ayrıca müezzin mahfillerinin sekileri üzerinde yer alan mermer korkulukları da aynı teknik ile yapılmış olup süsleme açısından da şahnişinlerdeki ile benzerdir.

Benzer şekilde, II.Murad Camisinin giriş kısmında kapının üstündeki şahnişinin beyaz mermer korkuluğu şebeke şeklindedir ve kafes oyma tekniği ile yapılmıştır. İç içe geçmiş sekizgenlerden oluşan süsleme kompozisyonu ile bu korkuluk güzel bir örnektir.

Taş ve mermer korkuluklar, oyma ve kafes oyma tekniğinde biçimlenmişlerdir. Köprülerde bulunan korkuluklar ve I.Murad Camisinin alt kat revakı hariç, revaklarında korkuluk bulunan diğer camilerin revaklarındaki bu korkuluklar oyma tekniğinde biçimlenmiştir. Ayrıca hanlardaki merdivenlerinin de oyma teknikli korkulukları bulunmaktadır. Kafes oyma tekniğindeki korkuluklar ise daha çok şahnişinlerde görülür. I.Murad Camisinde alt kat revak kemer ayaklarının arasında yer alan korkuluklar da kafes oyma tekniğinde biçimlenmiştir.

3.2.2 Ahşap Korkuluklar

Yapılarda, özellikle camilerde, bulunan üst mahfillerde mahfile çıkış merdivenleri tıpkı mahfiller gibi ahşap ile yapılmıştır. Yağlı boya ile boyanan mahfillerin merdiven korkulukları da yağlıboya ile boyanmıştır. Ayrıca özellikle sivil yapılarda da merdiven korkulukları ahşaptır ve XVIII ve XIX. yüzyılda inşa edilen

³²⁷ Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu s.37.

³²⁸ Demiriz, s.334.

bu yapıların merdiven korkulukları dönemindedir ve Avrupa etkilerini hissettirmektedir.

Minberlerin korkulukları minberler ile ilgili bölümde incelemeyi uygun gördük.

H.830/M.1426 yılından önce inşa edilen Daye Hatun Camisinde³²⁹ döneminden olan iki parçadan biri üst mahfilidir³³⁰ ve dolayısı ile mahfil merdivenini korkuluğu da dönemindedir. Bu korkuluk, mahfil gibi yağlıboyalıdır. II.Murad dönemi yapısı, Nalbant Oğlu Camisinin³³¹ üst mahfilinin de döneminden olduğu bilinmektedir. Bu mahfilin merdiven korkulukları günümüzde verniklidir.

H.875/M.1470-1471 yılında inşa edilen Hacılar Camisinin³³² üst mahfilinin ve mahfil merdiven korkuluğunun döneminden olduğu bilinmektedir.³³³ II.Mehmed dönemi yapısı olan Hamza Bey Camisinde ahşap üst mahfilin merdiven korkulukları ajur tekniklidir ve bu korkuluklar beyaz yağlı boya ile boyanmıştır. (Resim 207)

XIX. yüzyıl yapısı olan Fransız Kilisesinin mahfil merdiven korkuluğu verniklidir, bu korkuluk gayet bakımlıdır. H.1310/M.1892 yılında inşa edilen Selimiye Camisinin üst mahfili ve mahfile çıkış merdiveni dönemine aittir.

Bursa'daki sivil mimari örneklerinden ahşap çatıklı yapıların merdiven korkulukları ve balkon korkuluklarının döneminden oldukları düşünülmektedir. Onarımlarda yapıların merdiven ve balkon korkulukları da onarım görmüşlerdir. Bu korkuluklar, yapıların kendisi gibi, Avrupa mimarisinin etkilerini göstermektedir.

. XIX. yüzyılın sivil yapılarında, balkon, merdiven, çatı korkulukları ahşaptan genelde ajur tekniklidir. Atatürk Evi ve Saatçi Köşkünün bahçelerinde birer ahşap kameriye bulunur. Saatçi Köşkünün ahşap kameriyesinde³³⁴, ince ahşap ayaklar arasında ahşap ajurlu korkuluklar bulunur.(Resim 208) Atatürk Evinin ahşap kameriyesi de Saatçi Köşkünün kameriyesine benzer niteliktedir O kameriyede de ahşap sütunlar arasında ajurlu korkuluklar bulunmaktadır. Bir başka sivil yapı, Hünkar Köşkünde de balkonlarda yer alan ahşap sütunların arasında ahşap korkuluklar bulunmaktadır. Bu korkulukların yapımında da ajur tekniği uygulanmıştır.

³²⁹ Daye Hatun Camisi, **Türkiye 'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler**, C.III, s.43

³³⁰ Ayverdi, Çelebi Mehmed ve II.Murad Devri, s.

³³¹ Ayverdi, Çelebi Mehmed ve II.Murad Devri, s.

³³² Ayverdi, Fatih Devri, C.III, s.87

³³³ Hacılar Camisi, **Türkiye'de Vakıf Abideleri ve Eski Eserler**, C.III, s. 67

³³⁴ Öztaptık, s.79

H.1298/M.1880 yılında inşa edilen Belediye Binasının³³⁵ giriş batı ve doğusunda yer alan giriş kısımları benzer özellikler gösterir. Ortadaki iki ahşap sütunun arasındaki oyma tekniği ile ahşap korkuluk bulunmaktadır. Bu korkuluk, sütunlar ve pencere çerçeveleri gibi beyaz renk yağlı boya ile boyalıdır.(Resim 209) Ayrıca ikinci kattaki büyük pencerelerde, günümüzdeki uygulamalardan biri olan Fransız Balkon tarzı ahşap korkuluk bulunur.

Görüldüğü üzere, XIX. yüzyıla ait sivil yapılarda dış cephe korkuluklarında, yapıların kendisinde olduğu gibi ahşap tercih edilmiş ve korkulukların yapımında ajur tekniği uygulanmıştır.

3.2.3 Metal Korkuluklar

Yapılarda metal korkuluklar, minare şerefelerinde görülmektedir. Bu tip şerefe korkulukları geç dönemlerde görülmektedir. Genelde XIX. yüzyılda inşa edilen ya da onarım gören yapıların minare şerefe korkulukları metaldir. Genelde demir korkuluklar görülmektedir ve şerefe korkulukları genelde balkon şeklindedir. Bazı şerefe korkuluklarının dış kaplama malzemesi olarak metal levhalar kullanılmıştır. Bu levhalar yakın zamanda gerçekleştirilen onarımlarda konulmuştur ve bu korkuluklar boyalıdır.

3.2.4 Çini Korkuluklar

Bursa'da inşa edilen yapılarında çini korkuluk olan örnek bir tanedir. I. Mehmed dönemi yapısı olan Yeşil Camisinin hünkar mahfilinin çini korkulukları orijinaldir. Bu mahfilin şebeke teknikli ajurlu korkulukları, çok renkli sır tekniğindeki çinilerle hazırlanmıştır. Bu çiniler ile çok kollu yıldız motifleri oluşturulmuş ve kapı kanatlarındaki künde kari teknikle yapılan geometrik süslemeler, burada çini ile yapılmıştır.(Resim 210)

3.2.5 Pencere Parmaklıkları

Pencerelerdeki parmaklıklar genelde demir ile yapılmıştır. Bursa yapılarında pencereler demir parmaklıklıdır ve bazı parmaklıklar lokmalıdır. Lokma, parmaklığı oluşturan demir çubukların birleşme noktalarında bulunan ve köşeleri, her yüzü sekizgen olacak biçimde pahlanmış küplere verilen isimdir.³³⁶ Ayrıca, pencere

³³⁵ Kosifoğlu, s.111

³³⁶ Fatih Uluengin, Bülent Uluengin, M.Bengü Uluengin, **Osmanlı Anıtsal Mimarisinde Klasik Yapı Detayları**, Y.E.M Yayınları, (2.Baskı) Mart 2007, s.110.

parmaklık yapımında yarma, geçme ve sarma teknikleri de kullanılmaktadır.³³⁷ Bursa yapılarında döneminden olduğu bilinen pencere Parmaklıklarının çoğu lokmalı Parmaklıklardır. XIX. yüzyılda inşa edilen yapıların pencere Parmaklıkları da "ferforje" olarak tanımlanan tiptedir. Bunlardan birkaç örnek vereceğiz. İlk inşa edilen yapılardan Orhan Bey Camisinin, alt pencerelerinde Ayverdi'nin ifadesine göre lokmalı demir Parmaklıklar bulunmakta imiş.³³⁸ Fakat günümüzde bu Parmaklıkların yerine geç dönemde yapılmış demir Parmaklıklar bulunmaktadır.

Lokmaları süslemeli tek örnek, Yeşil Camisinin pencere Parmaklıklarında vardır. Kuzey cephede, taç kapının iki yanındaki ikişer alt pencerelerdeki demir Parmaklıkları dövme tekniği ile yapılmıştır. Bu Parmaklıkların lokmaları üzerinde gümüş ile kakma tekniğinde süslemeler yapılmıştır. Bu Parmaklıkların hemen hemen her lokmasında gümüş ile kakma olarak bitkisel süsleme ve yazı vardır. Demir üzerine kakma olarak işlenen gümüş madeni tel biçiminde işlenmiştir.³³⁹ Parmaklıklar üzerinde yapraklı, rumili bitkisel süsleme, yazı ve geometrik süslemeler vardır.

Caminin doğu ve batı cephesindeki üçer alt pencereden ortadakilerin Parmaklığı bronzdandır, üzeri ise altın kaplamalıdır. Diğer ikisi ise demirden, dövme tekniklidir. Ayrıca güney cephede yer alan, mihrabın iki yanındaki pencerelerin Parmaklıkları bronzdandır ve üzerlerinde altın kaplama vardır. Bronzdan yapılan Parmaklıklarda süsleme yoktur.³⁴⁰

Bu Parmaklıkların lokmalarında demir üzerine gümüş kakma süslemeler belli olmamaktadır. 2011 yılı içinde yapılacak bir onarım ile bu pencere Parmaklıklar, üzerinde yer alan kirlerden arındırılacak ve Parmaklıkların lokmaları üzerinde yer alan kakma süslemeler yeniden gün ışığına çıkmış olacak.

Caminin doğu ve batı cephesindeki üçer alt pencereden ortadakilerin Parmaklığı bronzdandır, üzeri ise altın kaplamalıdır. Diğer ikisi ise demirden, dövme tekniklidir. Ayrıca güney cephede yer alan, mihrabın iki yanındaki pencerelerin

³³⁷ Pencere Parmaklıklarının Yapım Teknikleri ve Bazı Örnekler için bkz. Remzi Duran, "Osmanlı Dönemi Konya Yapılarında Madeni Pencere Şebekeleri, Konya **Konya Kitabı**, S.X, Konya 2010, ss: 291-312.

³³⁸ Ayverdi, İlk Devir, s.83.

³³⁹ Yalman, ss 14, 17.

³⁴⁰ Yalman, ss.9-10.

parmaklıkları bronzdandır ve üzerlerinde altın kaplama vardır. Bronzdan yapılan parmaklıklarda süsleme yoktur.³⁴¹

H.830/M.1426 yılından önce inşa edilen Daye Hatun Camisindeki³⁴² demir parmaklıkların eski olduğunu Ayverdi, kitabında ifade etmiştir.³⁴³ Bu ifadeye dayanarak parmaklıkların orijinal olduğunu ya da yapının inşasında az zaman sonra yapıldığı sonucunu çıkarabilir.

Muradiye Külliyesine ait bazı türbelerin alt pencerelerinin lokmalı demir parmaklıkları döneminden olduğu düşünülmektedir.. H.883/M.1483 yılında inşa edilen Şirin Hatun Türbesi³⁴⁴ H.908/M.1502 yılına tarihlenen Gülruh Hatun Türbesinin pencere parmaklıkları görülmektedir. Bu pencerelerin lokmaları süslemesizdir. 211. resimde Gülruh Hatun Türbesinin pencere parmaklıkları görülmektedir.

XV. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen Kara Mustafa Paşa Türbesinin pencerelerinin demir parmaklıkları ise boyalıdır. Siyah renkli kalın boya tabakasının altında kalan bu parmaklıkların lokmaları da basık bir haldedir.(Resim 212)

XVI. yüzyıla ait bir yapı olan H.957/M.1550 yılında inşa edilen Şeyh Konevi Camisinin pencere parmaklıkları yarma tekniğinde biçimlendirilmiştir. (Resim 213) Benzer biçimde H.1092/M.1681 yılından önce ya da bu tarihte inşa edilen Esir Dede Türbesinin şu anda yeşil boyalı olan pencere parmaklıkları da aynı teknikle yapılmıştır. Geç dönem uygulamalarında lokmalı demir parmaklıktan vazgeçilmiş olup pencere açıklıklarında ferforje adı verilen parmaklık ile kapatılmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında yeniden inşa edilen I.Murad Türbesinin pencere parmaklıkları ferforje parmaklık ile kapatılmıştır. (Resim 214) Bu yapı ile çağdaş bir yapı Emir Sultan Türbesi, Osman ve Orhan Gazi Türbesi pencere parmaklıkları da XIX. yüzyıl özelliği görülür. 215. resimde Osman Gazi Türbesinin pencere parmaklıkları görülmektedir. Bu yapının pencere parmaklıkları ise sarma tekniğinde biçimlendirilmiştir. Yapıların çoğunda ise pencere parmaklıkları yenilenmiştir ve yenilenen parmaklıklarda lokmalıdır. Bu lokmalı parmaklıklarda kullanılan demir çubuklar ve lokmalar da incelenmiştir

³⁴¹ Yalman, s.9-10.

³⁴² "Daye Hatun Camisi", **Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler**, Cilt:III, s.43.

³⁴³ Ayverdi, Çelebi ve Sultan II.Murad Devri, s.40.

³⁴⁴ Yüksel, s.72.

Bazı yapılar bahçe duvarları içinde yer almaktadır. Erken dönem yapılarının içinde bulunduğu bahçelerin duvarlarında pencere biçiminde açıklıklar oluşturulmuştur. Bu açıklıklar lokmalı demir parmaklıklar ile kapatılmıştır. Bu açıklıkların cephe duvarlarındaki pencerelerden farkı onlardan az daha büyük boyutlu ve camsız olmalarıdır

. I.Mehmed dönemi yapısı olan İbni Bezzaz Camisinin bahçe duvarındaki açıklıklar, pencere boyutunda düzenlenmiştir, kesme taş söveli olan bu açıklıkların içi demir parmaklıklar ile kapatılmıştır ve bu parmaklıklar tıpkı alt pencerelerde görüldüğü gibi lokmalı tiptedir. Bu parmaklıklar günümüzde pembe renk boyalıdır. Ayrıca II.Murad dönemi yapısı, H.843/M.1439 yılında inşa edilen Hoca Ali Zade Camisinin bahçe duvarındaki açıklıklar da pencere gibi düzenlenmiştir. Her bir açıklığın üzerinde kemerlerin yer aldığı bu bahçe duvarındaki açıklıklar da lokmalı demir parmaklıklar ile kapatılmıştır.(Resim 216) Bir diğer II. Murad dönemi yapısı Umur Bey Camisi de bir bahçe duvarı ile çevrilidir Bu duvar üzerindeki açıklıklar demir parmaklıklar ile kapatılmıştır. (Resim217)

Sivil mimariye ait yapılarda pencereler de demir yerine ahşap parmaklıklara rastlanmaktadır Bu parmaklıklar düz ahşap çubukların pencerelere dikey olarak yerleştirilmesi biçiminde oluşturulmuştur. Bu tipe ait bir örnek olarak XIX. yüzyıl yapısı olan Saatçi Köşkünün pencere parmaklıkları örnek gösterilebilir.(Resim 218)

Bursa yapılarında XVI. yüzyıla kadar olan dönem içinde inşa edilen yapılarda pencere parmaklıklarının lokmalı tipte olduğu, XVI. yüzyılda da lokmalı parmaklık uygulamasına devam edildiği bunun yanı sıra yeni tekniklerle parmaklık yapıldığı günümüze gelen örnekler bakarak söyleyebiliriz. XIX. yüzyılda inşa edilen bazı yapıların parmaklıkları ise sarma ve ferforje tekniğinde biçimlendirilmiştir.

3.2.6.Duvar Parmaklıkları

Bazı yapılar bahçe içinde yer almıştır. Bu bahçelerin bazıları duvar ile çevrilidir, bazıları ise yakın zamanda yapılan uygulamalarda, sadece demir parmaklıklar ile çevrilmiştir.

Bahçe duvarları üzerinde dikey olarak konulan parmaklıklar da bulunmaktadır. Geç dönem uygulaması olarak karşımıza çıkan bu tür parmaklıklarda demir çubukların uçlarının sivriltilmesi şeklinde bir işleme tabi tutulmuştur. XIX.

yüzyıla ait sivil yapıların bahçe duvarlarının üzerinde yer alan parmaklıklar da bu uygulama görülmektedir. Saatçi Köşkü ve Atatürk Evinin bahçe duvarlarında bu tür parmaklıklar bulunmaktadır. 219. resimde Saatçi Köşkünün bahçe duvarları üzerindeki demir parmaklıklar görülmektedir. XIX. yüzyıldan önce inşa edilen yapılarda XIX. yüzyılda ya da günümüzde yapılan onarımlarda bahçe duvarlarının üstünde yeni tipte parmaklıklar bulunmaktadır.

3.2.7 Sanduka Parmaklıkları

Bazı türbelerde sandukalar parmaklık ile çevirilidir. Genelde devlet ya da din büyüklerinin sandukaları parmaklıklardır ve bu parmaklıklar metal ya da ahşaptan yapılmıştır. 1855 yılındaki depremde yıkılıp, XIX. yüzyıl içinde yeniden inşa edilen türbelerde önemli kişilerin sandukaları parmaklık içine alınmıştır. H.1285/M.1868 yılında yeniden inşa edilen Emir Sultan Türbesinde³⁴⁵ Emir Sultanın ahşap sandukası süslemelidir. XIX. yüzyılın ikinci yarısında yeniden inşa edilen I.Murad Türbesi, H.1280/M.1863-1864 yılında Abdülaziz tarafından inşa ettirilen Orhan Bey Türbesinde de³⁴⁶ sanduka parmaklıkları pirinçten yapılmıştır. Yine aynı tarihte yeniden inşa edilen Osman Bey Türbesinde Osman Bey'in sandukasını çevreleyen parmaklık şebeke şeklindedir ve oldukça süslüdür. (Resim220) Orhan Bey'in sandukasını çevreleyen pirinç dökme parmaklık³⁴⁷ ise oldukça sadedir. Pirinç çubukların üstlerinde birbirine geçmeli süsleme vardır. (Resim221) I.Murad Türbesindeki I.Murad'ın sandukasının parmaklıklığı Orhan Gazi Türbesinde Orhan Bey'e ait sandukanın parmaklığına benzemektedir. (Resim 222) Emir Sultan Türbesinde Emir Sultana ait parmaklık oldukça süslüdür Parmaklık üzerinde kabartma tekniği ile bitkisel süslemeleri yapılmıştır ayrıca sandukanın ortaları oyma tekniği ile yapılmış be üzerlerinde de kakma ile süslemeler bulunmaktadır. Bu parmaklığın yenilediği söylenmektedir.

Bu dört sanduka parmaklığı örneği, XIX. yüzyılda yeniden inşa edilen dört türbede bulunmaktadır. Daha önceki yüzyıllarda inşa edilen türbelerde bulunan sandukalarda orijinal parmaklık bulunmamaktadır. Bu parmaklıklar, XIX. yüzyılda

³⁴⁵ "Emir Sultan Türbesi", **Türkiye Vakıf Abideler ve Eski Eserler**, Cilt: III, s. 257.

³⁴⁶ Semavi Eyice, "Bursa'da Osman ve Orhan Gazi Türbeleri" **Vakıflar**, Sayı: V, V.G.M Yayınları, Ankara, 1962 den Aynı Basım, Ankara, 2006, s.138. Hakkı Önkal, **Selçuklu-Osmanlı Sultanları ve Türbeleri**, V.G.M Yayınları, Ankara, 1999. s. 33.

³⁴⁷ Ayverdi, İlk Devir, s.107.

türbelerde görülen bir uygulamadır. XV. yüzyılın ilk yapısı olan Yıldırım Türbesinde, I.Bayezid'in sandukasının pirinç parmaklığı günümüze boyalıdır.

3.2.8.Mahfil Parmaklıkları

Camilerin ve bazı dergah yapılarında da üst mahfiller vardır. Bu üst mahfillerin önlerinde bulunan parmaklıklar mahfil ile aynı malzemedendir. Orijinal olan mahfillerin parmaklıkları da doğal olarak dönemine aittir. Mahfil parmaklıkları genelde aynı usulde yapılmıştır ahşap parçaların dikey olarak yerleştirilmesi şeklinde bir uygulama görülmekle beraber bazı parmaklıklar ise ajur tekniğinde yapılmışlardır. I.Murad Camisinde girişin üstünde yer alan üst mahfilin ahşap parmaklıkları ajur tekniğinde yapılmıştır. Bu parmaklıklarda ince ahşap çitalar kullanılmıştır. Bu parmaklıklar verniklidir.(Resim 223)

H.830/M.1426-1427 yılından önce inşa edilen Daye Hatun Camisinin ³⁴⁸ döneminden olan üst mahfilinin³⁴⁹ parmaklıkları tıpkı mahfil gibi açık sarı renk yağlıboya ile boyalıdır.

H.847/M.1443-1444 yılına tarihlenen Bedreddin Camisinin üst mahfilinin dönemine ait olduğu düşünülmektedir. Tavanlarında göbekli süslemeler bulunan bu mahfil düz parmaklıklardır. Bu parmaklıklar günümüzde verniklidir.

H.941/M.1534-1535 yılında inşa edildiğini kabul ettiğimiz Veled-i Habib Camisinde girişin üzerinde yer alan üst mahfil, hünkar mahfili gibi düzenlenmiştir. Tavanında da ahşap çitalar ile süsleme yapılmış olan bu mahfilin ve parmaklıklarının döneminden olduğunu düşünüyoruz. Bursa camileri içinde bu tarz mahfil düzenlemesine pek rastlanmamaktadır. Bu mahfil ve mahfil parmaklıkları günümüzde beyaz renk yağlı boya ile boyalıdır.(Resim.224) H.940/M.1533-1534 yılından öncesine tarihlenen Kara Şeyh Camisinin ³⁵⁰ üst mahfilinin tavanında alçak kabartma ile göbek biçimli süslemeler yapılmıştır. (Resim 225)

I.Bayezid dönemi yapısı olan Ulu Caminin içinde, kitabesine göre H.956/M.1549 yılına tarihlenen, ceviz ağacından yapılmış müezzin mahfili³⁵¹ Sekiz ahşap sütun üzerine oturmuş ve mahfilin arka kısmı duvara bitişiktir. Mahfilde, sütun araları ahşap kemerli camekanla kapatılmıştır. Sütun başlıkları yıldız ile kaplı olan

³⁴⁸ “Daye Hatun Camisi”, **Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler**, Cilt: III, s.43

³⁴⁹ Ayverdi, Çelebi Mehmed ve II.Murad Dönemi, s.40.

³⁵⁰ Kepecioğlu, Cilt3,s.20.

³⁵¹ Ayverdi, İlk Devir, s.411.

mahfilin korkulukları oyma tekniği ile yapılmıştır ve bu kısımlarda yaldız kaplamalar görülmektedir. Bu mahfilin resmi içerisi çok karanlık olduğundan dolayı istenilen kalitede olmadığından dolayı bu resmi bu çalışmada kullanmadık

Yıldırım Camisinde girişin hemen üstünde bulunan mahfil dönemine ait değildir. H.1241/M.1825-1826 tarihli bir onarım kaydında “hünkar mahfili” olarak bahsedilen bu mahfilin³⁵² parmaklıklarının oluşturan ahşap parçaların ortaları üç kere boğumludur.(Resim 226) Bu mahfil, minber ile aynı renkte, pembe, yağlı boya ile kaplıdır. Bu mahfil kuruluş olarak, Veled-i Habib Camisinin üst mahfiline benzemektedir. O yapının mahfilinin dönemine ait olduğu düşünülürse, mahfil XVI. yüzyıl eseridir. Bu mahfil de tahminen XVI. yüzyıl ya da XVII. yüzyıla ait olabilir.

H.1219/1801805 yılında yeniden inşa edilen Emir Sultan Camisinin³⁵³ girişinde yer alan üst mahfilin yapının hem içinde hem de dışında bölümleri bulunmaktadır. Bu mahfilin her iki bölümünün parmaklıkları aynıdır. Parmaklığı oluşturan ahşap parçaların her biri boğumlu tiptedir ve bu parmaklıklar yağlı boya ile boyalıdır. Dış taraftaki bölümün (Resim 227) iç taraftaki bölüme göre daha kısa tutulduğu bu mahfil parmaklıkları da yağlı boya ile boyalıdır.

Kapısının üstündeki levhada yeni yazı ile “1458” tarihi yazılı olan Şible Camisi, Kepecioğlu’na göre, 1901 yılında yeniden inşa edilmiştir.³⁵⁴ Üst mahfilinin, ikinci inşa edildiği tarihe ait olduğunu düşünüyoruz. Bu ahşap mahfilin parmaklıklarında ajur tekniği ile geçmeli geometrik süslemeler yapılmıştır. Sadece vernikli olan bu mahfil parmaklıkları güzel bir örnektir.(Resim 228) .

³⁵² M.Asım Yediyıldız, “Dünden Bugüne Yıldırım Külliyesi”, **Vakıf ve Kültür**, Yıl 1, Cilt:1, Sayı:2 Ağustos 1998, Ankara 1998, s.41.

³⁵³ Hızlı, s.60.

³⁵⁴ Kepecioğlu, Cilt.4,s.158.

3.3 DÖŞEMELER

Yapılarda zemin döşeme malzemeleri, döşenecekleri zeminlere göre değişmektedir. Yapıların iç kısımlarında genelde ahşap döşemeler görülürken, tuğla döşemelere de rastlanır. Taş ve mermer döşeme genelde yapıların dış kısımlarında kalan yerlerinde kullanılmıştır. Camilerin açık revaklarında, bazı türbelerde, medrese gibi avlulu yapıların avlu zemin döşemelerinde taş tercih edilmiştir. Yapıların giriş kısımlarında kapıdan içeri doğru olan yerlerde, mermer döşemelere rastlanmaktadır. Taş, mermer, tuğla ve ahşap, döşemelerde sık tercih edilen malzemelerdendir. H.1276/M.1859 yılında inşa edilen Hünkar Köşkünün bahçesinin zemini, Kütahya çinileri ile kaplıdır. Bu çiniler, Bizans mozaikleri görünümü verecek şekilde bahçe zemini üzerine yerleştirilmiştir.

Yapıların döşemeleri zamanla yıpranmış ve yenilenmiştir. Eski döşemesinin ne olduğu bilinmeyen, XIV. yüzyılın ortalarına tarihlenen Çoban Bey Türbesinin zemini, 1997 yılında yapılan onarımda seramikler ile kaplanmıştır.³⁵⁵

3.3.1 Taş- Mermer Döşemeler

³⁵⁵ Daş,s.26.

Bursa’da inşa edilen Osmanlı camilerinde, dış kısımda yer alan revakların zemin döşemeleri genelde taş ya da mermerdir. Özellikle XIV. yüzyılda inşa edilen bazı yapıların revak zemin döşemelerinde taşların arasında devşirme mermer parçalar vardır. Kitabesine göre H.740-741/M.1339-1440 yılında inşa edilen Orhan Camisinin³⁵⁶ revak zemini genelde taştır. Bu zeminde, taşların arasında sekiz adet devşirme mermer parçalar vardır. Bu mermer parçalar dikdörtgen biçimlidir. Bu parçaların bazıları kırıktır, parçalar üzerinde kabartma olarak bitkisel motifler bulunmaktadır. (Resim.229) Revak zemininde taş ve devşirme mermerler dışında ocaktan çıkarılan mermer parçaları da bulunmaktadır.

H.866/M.1461 yılından sonrasına tarihlenen Umur Bey Türbesinin³⁵⁷ zeminin döşemesinde de taşlar arasında devşirme mermer parçaları kullanılmıştır. Bunlar tahminen Bizans dönemi ait mermer parçalardır.

H.749/M.1348-1349 tarihli vakfiyesinden önce inşa edilen Lala Şahin Paşa Medresesinin³⁵⁸ zemini döşemesi taştır. Giriş kısmında kapının hemen ilerisinde mermerden yalak bulunmaktadır. Bu tip bir zemin döşemesi Bursa’daki Osmanlı yapıları içinde sadece burada bulunmaktadır.

Revaklarda ya da yapıya giriş cephelerinde dışarıda kalan kısımlar ile merdivenler mermer iledir. Revak kısımlarının yapıların iç kısımlarına bakan yönlerindeki zeminde de mermer kaplaması olmuştur ve bu mermerlerin büyük çoğunluğu zamanla yenilenmiştir, günümüzde bu yerlerin zeminlerinde kullanılan mermerler yenidir

Sitti Hatun ile aynı tarihte, H.865/M.1459-1460 yılında inşa edildiği düşünülen Sitti Hatun Mektebinin iç kısmının zemin döşemelerinin üstünde beton kaplama görülmektedir. (Resim 230) Bu zeminin döşemelerinin taş olduğu sanılmaktadır. H.1219/M.1804-1805 yılında yeniden inşa edilen Emir Sultan Camisinin³⁵⁹ avlusunun zeminindeki mermer döşemelerin, H.1309/M.1891-1892 yılına ait olduğu düşünülmektedir.³⁶⁰ (Resim.231)

Türbe zeminlerinde de dış kısımlarda genelde taş, mermer kullanılmıştır. Taş kullanımı daha ağırlıklıdır. Muradiye külliyesinin türbelerinin revak kuruluşlarının

³⁵⁶ Ayverdi, İlk Devir, s.81.

³⁵⁷ Daş, s.360.

³⁵⁸ Maydaer, s.116.

³⁵⁹ Hızlı, s. 60.

³⁶⁰ Kepecioğlu, Cilt:2, s.33.

zeminleri mermer döşelidir. 232. resimde XVI. yüzyıl yapısı, Şehzade Ahmed Türbesinin girişindeki mermer döşeme görülmektedir.

H.1280/M.1863-1864 yılında yeniden inşa edilen Orhan Gazi Türbesinin³⁶¹ zemin döşemesi olarak taş kullanılmıştır. Bu zeminde, birbirine bağlı taş şeritleri ile meydana getirilen süsleme kompozisyonu oluşturulmuştur. Taşların arasında ise eski manastırın zemininde kullanılan³⁶² mozaikler de vardır.(Resim 233)

Hamamların zeminleri de taş ya da mermer döşelidir. Soğukluk kısımlarının zemin döşemeleri taş iledir ılıkılık, sıcaklık, halvet kısımlarının zemin döşemeleri ise mermerdir. II.Mehmed döneminde inşa edilen Nasuh Paşa Hamamının³⁶³ yan eyvanların zemini renkli mermer, dip eyvanının zemininde ise yeşil, kırmızı ve beyaz renkli mermerler ile döşeli iken, ılıkılık döşemesi ile yeni mermer ile kaplıdır.³⁶⁴

Bazı camilerin revaklarının zemin döşemelerinde yer karosu kullanılmıştır. Böyle döşemeli revaklara örnek olarak H.884/M.1479-1480 yılında inşa edilen Maksem Camisi³⁶⁵ verilebilir. Bu caminin revak kısmının zemin döşemesinde yer karosu kullanılmıştır. (Resim234)

Zemin döşemesinde kullanılan yer karolarının, revak kısmında sadece kapının hemen önündeki kısmı ile sınırlı kaldığı camiler de vardır. II.Bayezid dönemine tarihlenen Simkeş Camisinde revak kısmının girişindeki zemininin döşemesinde yer karosu kullanılmıştır.Bunun türbelerdeki uygulaması ise girişte kapının önü ve arkasında kalan yerlerin zemin döşemelerinde taş yada mermer kullanılması şeklinde olmuştur. Özellikle XV. yüzyılın ikinci yarısı ve daha sonrasında inşa edilen türbelerin giriş kısımlarındaki zemin döşemeleri genelde mermer ile olmaktadır. II.Bayezid dönemi yapısı olan Kara Mustafa Paşa Türbesi, II. Mehmed dönemine ait Kara Mustafa Paşa II. Mehmed dönemi yapısı olan Hamza Bey Zevceleri Türbesinin giriş kısmında farklı zemin döşeme malzemeleri bir arada kullanılmıştır.Tuğla ve taşın yanı sıra yer karosu olarak adlandırılan malzemedan de kullanılmıştır ve bu malzeme türbenin diğer kısımlarında da zemin döşemesi olarak kullanılmıştır. Yer karosu, yakın zamanda yapılan onarımlarda revakların zemin döşemelerinde

³⁶¹ Eyice,s.144.

³⁶² Ayverdi, İlk Devir, s. 106.

³⁶³ Ayverdi, Fatih Devri, Cilt:III, s.145.

³⁶⁴ Ayverdi, Fatih Devri, Cilt:III, s.150.

³⁶⁵ Kepecioğlu, C.2 s.12

kullanılan bir malzemedir Bir taş çeşidi olan bu malzeme fabrikasyon ürünü olduğu için üretimi kolay bir üründür ve zemin kaplamalarında tercih edilmektedir.

Yer karosu gibi yakın zamanda yapılan uygulamalarda dış kısımların zemin kaplamasında kaldırım taşlarının kullanıldığı görülmektedir. Bu taşlar, bakım gerektirmemesi, kolay döşenmesi, kullanışlı olması, teker teker yerleştirildiği için bozulan parçanın kolay ve çabuk değiştirilmesi gibi sebeplerle tercih edilmiştir.

Orhan Bey dönemine tarihlenen Nilüfer Hatun Köprüsünün, iki ucu ve tabliye kısmının zemininde eski Mudanya Arnavut kaldırımının kalıntıları bulunmaktadır. H.847/M.1443yılına tarihlenen Boyacı Kulluğu Köprüsünün³⁶⁶ zeminin döşemesinde de kaldırım taşından istifade edilmiştir.³⁶⁷

3.3.2 Tuğla Döşemeler

Yapıların zeminlerinde kullanılan döşeme malzemelerinden biri olan tuğla taş kadar sık kullanılmıştır. Tuğla yapıların hem dış hem de iç kısımlarının döşemesinde kullanılan bir malzemedir Camilerin revaklarının merdiven ile çıkılan seki kısımlarında, türbelerin iç kısımlarında, sık kullanılmıştır. Özellikle I.Murad külliyesinin ana yapısı olan caminin revakı, caminin içinde zemin kaplama malzemesi mermer, Yeşil külliyesine ait olan Yeşil Türbesinin zemini, Muradiye külliyesine ait türbe yapılarının çoğunun iç kısımlarının zeminlerinde döşeme malzemesi olarak tuğla kullanıldığı görülmüştür. Döşeme tuğlaların altıgen ve kare biçimli olanlarının tercih edildiği anlaşılmıştır. Köşelere gelen yerler ve süpürgeliklerin alt kısımlarında kırıklı tuğlalar kullanılmıştır. .

I. Mehmed dönemi yapısı olan Yeşil Camisinde hünkar mahfilinin zemininde yer alan çini parçalarının, tuğla döşemenin üzerinde yer aldığı görülmektedir.³⁶⁸ Külliyeinin diğer parçası olan Yeşil Türbesinde giriş kısmı hariç diğer yerlerde zemin döşemesi olarak altıgen biçimli tuğlalardan faydalanılmıştır.(Resim 235) Bu tuğlaların arası günümüzde modern bir harç çeşidi olan beyaz çimento ile doldurulmuştur.

Muradiye külliyesine ait bir yapıardan II.Murad- Alaeddin Türbesinin , II.Murad'a ait olan kısmında sütunlar ile ayrılan orta kısım hariç diğer yerlerde

³⁶⁶ Baykal, s. 122

³⁶⁷ Atak, s.127

³⁶⁸ Savaş Yıldırım, **Erken Osmanlı (1300-1453) Yapılarında Çini Süsleme**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, , Ankara, 2007, s. 211.

zemin döşemesi olarak altıgen tuğlalar görülmektedir. Alaeddin Türbesinin zemininde de aynı döşeme malzemesi bulunur. (Resim236) II. Mehmed döneminde inşa edilen Saraylılar Türbesinin zemini de tuğla döşelidir.

H.860/M.1455-1456 yılına tarihlenen Beşikçiler Camisinin revakının zemini altıgen tuğlalar ile döşenmiştir. Benzer şekilde aynı yüzyılın yapısı olan Azeb Bey Türbesinin iç kısmının zemini de tuğla döşelidir burada ki tuğlalar kare biçimlidir.

Tuğla zemin döşemesi, Osmanlı dönemi yapılarında sık tercih edilmiştir. Osmanlı mimarisinde, "Kebir Cankuşe" olarak adlandırılan dört köşe döşeme tuğlaları³⁶⁹ yapıların revak, iç kısım zemin döşemelerinde tercih edilmiştir. I. Murad Camisi, revak zemininde tuğla döşeme olan ilk yapıdır. Bu yapının zemin tuğlaları kare biçimlidir. XIV. yüzyılın diğer yapısı olan Yıldırım Camisinin revak zeminindeki tuğlalar da kare biçimlidir.

XV-XVI. yüzyıla ait yapılara bakıldığında özellikle türbelerin iç kısımlarının zemin döşemelerinde tuğladan istifade edildiği görülmektedir. Muradiye külliyesi dahilindeki XV. ve XVI. yüzyılda inşa edilen türbelerinin çoğunun zemin döşemelerinde tuğla kullanılmıştır. Döşeme tuğlaları genelde altıgen biçimli iken Saraylılar ve Şehzade Mahmud Türbesinin zemininde kare biçimli tuğlalar kullanılmıştır. Muradiye türbelerinin yanı sıra özellikle XV. yüzyıla ait türbelerin iç kısmının zeminlerinde de döşeme malzemesi olarak tuğla tercih edilmiştir. Hamza Bey Camisinin bahçesinde yer alan üç türbenin de iç kısımlarının zemin döşemelerinde tuğla kullanılmıştır. Bu zemin döşemelerinin bazılarının bozulduğu ve bozulanların yerine konulan tuğlaların ise bazıları kırıklıdır.

XVIII. yüzyıla ait bir yapı, H.1198/M.1783-1874 yılından önce inşa edilen Haraççı Oğlu Medresesinin bir numaralı mekanının zemin kaplaması tuğla imiş ama yakın zamanda yapılan onarımlarda betonarme olarak düzenlenmiş, fakat döneminden kalan tuğla döşemeler de vardır. 2005 yılında yapılan onarımda zemin yeniden tuğla ile döşenmiştir. Aynı medresenin iki numaralı mekanının zemini ise şu anda ahşap kaplı fakat altta döneminden tuğla kaplamalar bulunmaktadır. Bu kısmın zemini ile ilgili bir düzenleme olmamıştır.³⁷⁰

³⁶⁹ Sönmez, s. 106.

³⁷⁰ Haraççoğlu Medresesi Restitüsyon ve Restorasyon Raporları, V.G.M Bursa Bölge Müdürlüğü Arşivi

H.1219/M.1804-1805 yılında yeniden inşa edilen Emir Sultan Camisinin³⁷¹ harim ve revak zemin döşemeleri tuğladır. (Resim.237) Ayrıca 1855 depreminde sonra yeniden inşa edilen I.Murad Türbesinin iç kısmındaki zemin döşemelerinde kullanılan tuğlalar kare tiplidir.

XIX. yüzyılda inşa edilen Atatürk Evinin bodrum katının zemininden, döneminden gelen tuğlalardan bazıları günümüze gelmiş ve bu tuğlalara bakılarak döşemelerdeki eksikler tamamlanmıştır.³⁷²

3.3.3 Ahşap Döşemeler

Bursa'daki camilerin çoğunda, hangi malzeme ile inşa edilirse edilsin, harim kısımlarında döşemelerinde ahşap tercih edilmiştir. Özellikle ahşap çatıklı camilerde ahşap zemin döşemesi, harim ile beraber revak kısımlarında kullanılmıştır. Dikdörtgen biçimli genelde tek parça halindeki tahta parçalarının dikey ya da yatay olarak yan yana dizilmeleri ile zemin döşemesi yapılmış olup üzerlerine duvardan duvara halı yapıştırılmıştır. Ahşap döşemeler genelde vernikli olmakla beraber, bazı ahşap döşemeler yağlıboya ile boyalıdır. Döşemelerde kullanılan ahşap malzeme, zamanla, nem gibi etkilerle yıpranır, onarımda yıpranan kısımlar yenilenir.

Yapıların üst mahfil zeminleri de mahfilin kendisi gibi ahşaptır ve bu zemin kaplamaları genelde eğer mahfil yağlıboyalı ise zeminde aynısıdır. H.830/M.1426 yılından önce inşa edilen Daye Hatun Camisinin³⁷³ dönemine ait ahşap mahfil yağlıboyalı olduğu halde mahfil zemini verniklidir. Bu mahfil zemininde tahtalarda çürüme görülmektedir.

Osmanlı mimarisine Avrupa etkilerinin girmesine paralel olarak XIX. yüzyılda inşa edilen köşk gibi sivil yapılar ahşap çatıklıdır, bu yapılarda bodrum katı hariç diğer yerlerin inşasında ahşap kullanımı olmuştur. Bu yapıların bodrum katları hariç diğer katlarının zeminleri de ahşaptır. Bu ahşap zeminlere zamanla vernik uygulanarak eskimleri önlenmeye çalışılmıştır. Bu sivil yapıların zeminlerindeki ahşap döşemeler beyaz yağlı boya ile boyalıdır. H.1313/M.1895-1896 yılında inşa edilen Atatürk Köşkünün³⁷⁴ bazı odalarının zemininde modern döşeme malzemesi olan parke görülmektedir. Bu zemin döşemesinin tahminimize göre 2005 yılında

³⁷¹ Tuğlacı, s. 73.

³⁷² Dostoğlu, ve diğerleri, s.55.

³⁷³ Daye Hatun Camisi, **Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler**, C.III, s.43

³⁷⁴ Dostoğlu ve diğerleri , s. 55

yapılan onarımda ya da daha sonraki tarihlerde yapıldığını düşünmekteyiz. Sivil yapıların bodrum katları hariç diğer katlarının zemin döşemeleri ahşaptır. Fakat son zamanlarda yapılan onarımlarda, zemin döşemelerinin değiştirildiği görülmektedir. Atatürk Evi ve Saatçi Köşkünde odaların zeminlerinde modern döşeme malzemesi olan parke kullanılmıştır. Ahşap döşemelerin modern bir yorumu olarak düşünülen parke, bünyesinde bulunduğu yapının tarihi özellikleriyle bağdaşmamaktadır. Bu uygulamayı, son zamanlarda gerçekleştirilen onarımların başarısızlıklarından bir örnek olarak değerlendirilmekteyiz

3.4.KORNİŞ VE SAÇAKLAR

3.4.1 Taş veya Mermer Korniş ve Saçaklar

Yapıların üst kısımları ile ilgili mimari unsurlar olan korniş ve saçaklar, duvarın üstünü sınırlayan, Bursa yapıları genelde tek katlı oldukları için, üst örtüye ya da iki katlı yapılarda kat arasındaki sınırları belirleyen unsurlardır. Saçak genelde her yapıda var iken korniş her yapıda görülmez. Revaklarda da kemer ayakları ile kemer arasında kornişler bulunmaktadır. Revak kemerleri sütunlara oturan revaklarda ise sütun ile kemer arasında sütun başlığı bulunmaktadır. Minarelerde bölümler arasında saçaklar vardır. Kaide ile küp arasında genelde taş saçak bulunurken az sayıdaki minarede ise tuğla kirpi saçaklıdır. Şerefe altlarındaki süslemeler aslında birer saçaktır. Gövde ile aynı malzeme ile yapılan bu kısımlar, gövdesi sıvalı olan minarelerde gövdenin malzemesi hakkında fikir verir.

I.Murad Camisinin iki katlı revakında katlar arasında taş korniş ayırır. Revakta ayaklar ile kemerler arasında korniş olarak devşirme mermer parçaları kullanılmıştır.

Bu mermerler üzerinde bitkisel süslemeler bulunur.(Resim.238) Ayrıca cephe duvarlarının saçakları da taştır. Yıldırım külliyesine ait, moloz taş duvarlı bir yapı olan Yıldırım Hamamı taş saçaklı bir yapıdır. Külliyenin ana yapısı olan Yıldırım Camisi ve I.Mehmed dönemi yapısı, Yeşil Camisinde mermer korniş ve saçak örnekleri bulunmaktadır.

Muradiye Külliyesine ait türbelerden XVI. yüzyıla ait bir örnek, H.920 yılının Zilkade ayının başı /M.18 Aralık1514yılında inşası bitirilen Şehzade Ahmed Türbesinde³⁷⁵ beden duvarları ile bu duvarların üstünde yer alan kasnağın arasında yer alan ve bu iki unsuru birbirinden ayıran mermer korniş üzerinde rozet motifleri bulunmaktadır. (Resim.239)

XIX. yüzyılda inşa edilen taş, taş-tuğla duvarlı yapıların, dini ya da sivil, korniş ve saçaklar taş ya da mermerdir. H.1219/M.1804-1805 yılında yeniden inşa edilen Emir Sultan Camisinde³⁷⁶ cephe duvarlarının korniş kesme taş ile. Hem cephe duvarlarının hem de kasnakta taş saçaklar vardır.(Resim 240) H.1268/M.1851-1852 yılında açılan Romangel Fabrikasının duvarlarında gerek katları ayıran kornişler gerekse saçak taş ve mermer ile yapılmıştır. Bu yapının sıvasız olan duvarlarından sıvalı olan duvarlara geçişte yer alan korniş, alttaki duvardaki taş ile aynı, küfekidir. Sıvalı olan kısımdaki kornişler ise mermerdir.1855 yılındaki depremden sonra yeniden inşa edilen I.Murad Türbesinin hem duvar hem de kasnak saçağı taş saçaklıdır. Bu yapının kasnağındaki taş saçağın benzeri adı geçen depremden sonra yeniden inşa edilen Orhan Gazi Türbesinin kasnağında da görülür. Her iki yapının kasnak saçakları günümüzde sıvalıdır.(Resim 241-242)

4.1.2. Tuğla Saçaklar

Tuğla saçak yapılarda sık görülmektedir. Cami, medrese, türbe, han ve hamamlarda duvarların en üst kısmında yer alan "kirpi" diye tabir edilen bu tuğla saçaklar genelde iki ya da üç sıra olarak yer almaktadır. Kirpi saçak her türlü yapıda görülür. Genelde camilerde beden duvarlarından kasnağa, kasnakta kubbeye geçişte sık kullanılmıştır. Genelde kubbeli yapılarda sık görülen bu kirpi saçak, bahçe duvarı, çeşme ve az sayıda minare de ise kaide ile küp arasında görülmektedir. Saçağı tuğla ile olan ama kirpi olmayan bir yapı, H.1092/M.1681 yılına tarihlenen Esir Dede Türbesidir. Korniş de saçakla aynı olan bu yapıda yatay tuğla ve tuğla

³⁷⁵ Önkal,,Şehzade Ahmed s. 144.

³⁷⁶ Hızlı, s.60.

aralarını sınırlayan kireç harcı ile oluşan, kademeli saçak vardır.(Resim 243) Benzer biçimde bir tuğla saçak, XV. yüzyılın ilk yarısında, II.Murad döneminde inşa edilen, 1855yılındaki depremden sonra üst örtüsü çatılı olan Umur Bey Camisindedir. Depremden sonraki yapılan onarımda, çatıya geçiş işlemi aşamasında değiştirildiğini düşündüğümüz bu saçaklar, XVII. yüzyıl yapısı Esir Dede Türbesi saçaklarına benzemektedir ve onun gibi kademeli olarak yapılmıştır.(Resim 244)

XV. yüzyıla ait diğer yapıların cephe duvarındaki tuğla saçakları kirpidir. Bu caminin cephe saçaklarının da onarımdan önce kirpi olduğunu düşünmekteyiz Aynı dönemin yapısı olan ve caminin bahçesinde yer alan Umur Bey Türbesinin saçaklarının kirpi olması bu düşüncemizi destekler niteliktedir. Tuğla kirpi saçaklar, çok yaygın olarak görülmektedir. XIV. yüzyıldan itibaren görülmeye başlayan, kirpi saçak, XV. ve XVI. yüzyılda inşa edile yapılarda da sıklıkla görülmektedir. Çeşitli alanlarda yeniliklerin görüldüğü, batı etkilerinin Osmanlı mimarisinde kendini hissettirdiği yüzyıllardan itibaren kirpi saçak yapımında azalma görülmeye başlanmıştır. XVIII. yüzyıla ait bir yapıda, Haraççı Oğlu Medresesinde kirpi saçak vardır.

Cephe duvarları kirpi saçaklı olan en erken tarihli yapı, girişi üzerindeki mermer levhada yeni rakam ile “1326” tarihi yazılı olan Alaeddin Hamamıdır. Bu yapıda üç sıra kirpi saçak bulunur. (Resim 245) Bu yapıdan sonra XIV, XV yüzyıl yapılarında kirpi saçak sık kullanılmıştır. Bazı yapılarda cephe duvarının saçağı düz olur iken kasnak ve revak saçakları kirpi olarak yapılmıştır. Bazı yapılarda ise cephe duvarı ve kasnak saçakları kirpidir.

Minarelerinin kaidesi ile küpü arası kirpi saçak olan az sayıda yapı bulunmaktadır. Bu yapıların en erken tarihli, I.Mehmed dönemi yapısı, Şeker Hoca Camisidir. Bu yapının minaresinde kaidenin saçağı üç sıra kirpidir. Saçaktan sonra küp kısmı olmaksızın doğrudan gövdeye geçilmiştir.(Resim.246) II. Murad Dönemi yapısı Abdal Mehmed Camisinin³⁷⁷ minare kaidesinin saçağı iki sıra kirpidir. (Resim247) H.899/M.1493 yılında inşası bitirilen Acem Reis Camisinin³⁷⁸ minare kaidesinde iki sıra kirpi saçak bulunur.(Resim 248) Bu üç minarenin kaidesinde görülen kirpi saçak, Acem Reis Camisi hariç, aynı zamanda küp görevi görmüştür. Kubbeli yapılarda görülen kirpi saçağın çatılı bir yapıdaki örneği, XV. yüzyıl yapısı

³⁷⁷ Tuğlacı, s. 72. Ayverdi, Çelebi Mehmed ve II.Murad Dönemi, s. 276.

³⁷⁸ Kepecioğlu, Cilt:1 s. 67.

olan Molla Fenari Camisinde görülür.1966 yılında onarım geçiren bu yapının saçağı üç sıra kirpidir.(Resim 249) Bu kirpi saçaklar yakın zaman onarımı ile yapılmıştır. Yapının orijinalinde kubbeli olduğu, günümüzde kullanılmayan kuzey cephesindeki kalkan duvardan anlaşılmaktadır. İlk hali ile Bursa yapıları için tipik olan tek kubbeli kalkan duvarlı yapılar grubuna giren bu yapının cephe ve kasnak ya da sadece kasnak saçaklarının kirpi olması muhtemeldir. Bir diğer örnek ise Haraççı Oğlu Medresesinde görülmektedir. H.1198/M.1783 yılından önce inşa edilen bu medresenin yan yana iki mekanı da çatılı ve kirpi saçaklıdır. Orijinalinde de çatılı ve kirpi saçaklı olan bu yapılarda 2005 yılında yapılan geniş çaplı onarımda bu kirpi saçakları, var olanlara bakılarak tamamlanmıştır.³⁷⁹

4.1.3 Ahşap Saçaklar

Çatı ile örtülü yapılarda çatının önünde ahşap saçaklar bulunmaktadır ve bu saçaklar genelde süslemesiz örneklerdir.1855 yılındaki depremde üst örtüleri deprem öncesinde kubbeli olan ve deprem sonrası onarımlarda üst örtüleri ahşap tavanlı ve çatılı olarak değiştirilen yapıların saçakları da o döneme aittir. Zaman içinde, sık olarak değil, onarılan bu saçakların onarımı ise boya ya da verniklerinin yenilenmesi biçiminde olmuştur. Harim kısmı kubbeli, revak kısımları çatılı olan yapıların revaklarında ahşap saçakları vardır. Ayrıca bir duvara bitişik olmadan yapılan çeşmelerinde ahşap saçakları bulunmaktadır. Bu çeşmeler geç dönem örnekleridir.

II. Murad türbesinin girişindeki ahşap saçak süslemeli güzel bir örnektir. Saçakta, kalem işi ile yapılan süslemelerde, merkezde yer alan on kollu yıldızlar ve bu yıldızların kolları ile oluşturulan geometrik motifler ve bu motifler içinde rumili, hatayili bitkisel süslemeler görülmektedir. Bu süsleme kompozisyonuna kabalar ile zenginlik kazandırılmıştır. Bu saçağın yanında bir saçak daha bulunmaktadır. Bu ikinci düz saçak diğerine göre daha sadedir. Saçak, dikey çıtalar yardımıyla bölümlere ayrılmış ve her bir bölümde, kiremit renkli zemin üzerine koyu mavi, beyaz renkler kullanılarak bitkisel süslemeler yapılmıştır. Her kontur içindeki süsleme aynıdır. Bu şekilde, dikey bir süs şeridi oluşturulmuştur. (Resim 250) Bu iki saçağın üstü ise kurşun levhalar ile kaplıdır.

³⁷⁹ Haraççı Oğlu Medresesi, Restitüsyon ve Restorasyon Raporları ,V.G.M Bursa Bölge Müdürlüğü Arşivi.

Bağımsız olarak yapılan mermer çeşmelerin saçakları da ahşaptandır ve bu saçaklarda da ahşap üzerine ahşap ile çakma –yapıştırma tekniği ile süslemeler yapılmıştır. Böyle bir örnek, Atatürk Müzesi olarak kullanılan köşkün dış duvarına bitişik olan mermer çeşmenin ahşap saçağında ahşap çubuklar ile geometrik süslemeler yapılmıştır. (Resim 251) Ahşap tavanlı ve çatılı yapılarda çatının giriş cephesine denk gelen yerdeki saçak, diğer cephelere göre biraz daha geniş tutulmuştur.

XIX. yüzyıl yapısı olan Belediye Binasının geniş ahşap saçağında ahşap çıtaların ahşap levhaya yapıştırılması ile süsleme oluşturulmuştur.(Resim 252)

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM. LİTURJİK ELEMANLAR

4.1 MİHRAPLAR

Osmanlı döneminde Bursa’da inşa edilen yapılardan camilerde, bazı türbelerde, medreselerde dersane kısımlarında mihrap bulunmaktadır. Bir tane de açık mihrap vardır. Mihraplar bir niş içinde yer alır ve genelde fazla büyük boyutlu değildir. Bursa’da Osmanlı dönemine ait yapıların mihraplarının büyük çoğunluğu bilindiği kadarıyla alçıdan dökme tekniği ile yapılmıştır. Mihraplar ile ilgili bir sorun döneminden olup olmadıklarının anlaşılabilmesi ve bazı mihraplardaki kalem işi süslemeler yüzünden mihrabın hangi malzeme ile yapıldığının anlaşılabilmesidir. Bazı mihraplar hakkında kaynaklarda dönemine ait olup olmadığı yahut hangi malzeme ile yapıldığı gibi bilgiler yer almakla beraber çok az mihrap hakkında böyle bilgiler bulunmaktadır.

4.1.1 Alçı Mihraplar

Mihrapların çoğunun alçı malzeme ile yapıldığı konusunda genel bir görüş vardır. Mihrabın tamamının alçı ile yapıldığı konusunda şüphe olsa da, kavsara kısmındaki mukarnasların alçı ile yapıldığı birkaç örnek dışında kesinlik kazanmıştır. Mihrap kavsaralarının çoğu yıldız, boyalarla kaplı olsa da sadece bu malzemeler ile kaplı olmayan alçı mukarnaslar da vardır. Buna dayanarak mihrap kavsaralarının çoğunun alçıdan yapıldığını söyleyebiliriz. Mihrapların üzerine özellikle geç dönemlerde yapılan bir uygulamayla, kalem işi süslemeler yapılmıştır. Yoğun kalem işi süslemeli olmayan diğerlerine göre daha sade olan mihrapların alçıdan yapıldığı az çok anlaşılmaktadır. Bursa yapılarında böyle, fazla süslemeli olmayan mihraplar da bulunmaktadır. Alçıdan yapıldığı bilinen ilk örnek Orhan Camisinin mihrabıdır. Ayverdi, kavsara mukarnasları yıldızlı olan bu mihrabın orijinal olduğunu belirtmektedir.³⁸⁰ Mihrap üzerinde yoğun kalem işi süslemeler görülmektedir. (Resim.253)

H.847/M.1443 yılında inşa edilen Bedreddin Camisinin mihrabı alçıdan yapılmıştır.³⁸¹ Fazla büyük olmayan bu mihrabın alçı mukarnasları yıldızla kaplanmıştır.(Resim 254) Bunun dışında mihrap sade bir görünümündedir.

II. Mehmed dönemi yapısı olan Hamza Bey Camisinin harimindeki alçı mihrabın kavsarasının alçı mukarnasları yıldızla kaplanmıştır. Mihrabın kendisinin alçıdan yapıp yapılmadığını bilmiyoruz fakat büyük ihtimalle alçı bir mihraptır. Günümüzde mermer benzeri yağlıboya ile boyalıdır. Sağdaki tabhanenin güney duvarında, aynası malakari ile geometrik motiflerle işli olan sivri bir mihrap bulunmaktadır³⁸² Bu mihrabın üst kısımları yıldız ile kaplıdır kavsara kısmı ise yağlıboyalıdır. Soldaki tabhanede de sivri tipli alçı mihrap bulunmaktadır. II. Mehmed dönemi yapısı olan Tuz Pazarı Camisinin alçı mihrabı orijinaldir.³⁸³ Alçı mukarnasları boyalı olmayan bu mihrabın diğer kısımlarında kalem işi süslemeler vardır.(Resim.255)

Mihrapların büyük çoğunluğunun alçı mukarnasları kalın bir yağlı boya, yıldız tabakası altında adeta ezilmektedir. Boya ile kaplı olmayan bazı mihrap

³⁸⁰ Ayverdi, İlk Devir s. 79.

³⁸¹ Ayverdi, Çelebi Mehmed ve II.Murad Dönemi, s.281.

³⁸² Ayverdi, Fatih Devri, C.III, s.93.

³⁸³ Ayverdi, Fatih Devri, C.III. s. 107.

kavsaralarında ise alçı belli olmaktadır. Bu alçı kavsaralar, zaman içindeki onarımlarda yine alçı ile sıvanmıştır. Alçı mukarnaları günümüze yağlı boya ya da yaldızla kaplı olmayan mihrap örnekleri de bulunmaktadır. Böyle mihrapların mukarnaları, mihrabın diğer yerlerinden bariz olarak ayrılmaktadır. II. Mehmed dönemine tarihlenen Altıparmak Camisinin³⁸⁴ mihrabının beş sıra olarak düzenlenen alçı mukarnası (Resim 256) H.957/M.1550 yılında inşa edilen Şeyh Konevi Camisinin altı sıra alçı mukarnası (Resim257) güzel örneklerdir. Alçı mukarnaları boya ya da altın yaldız ile kaplı olmayan mihrap örneklerindeki görünüm aynıdır. Bu sebepten dolayı bu iki örneği vermek ile yetindik.

Bursa'daki Osmanlı dönemi camilerinin mihraplarının büyük çoğunu alçıdan yapıldığını söyleyebiliriz. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, bu mihrapların çoğunda yoğun olarak kalem işi süslemeler bulunmakta ya da bu mihraplar kalın ve kat kat yağlı boya tabakası altındadır. Mukarnaslı kavsaraları da yağlı boya ya da yaldızla kaplı olan bu mihrapların alçıdan yapılmış olması muhtemel süslemelerin de mahiyeti hakkında da bilgimiz bulunmamaktadır. Kalem işleri ve yağlı boya tabakaları kaldırıldığı takdirde bu süslemelerden kalanları varsa eğer onların nasıl olduğunu görebiliriz.

4.1.2.Çini Mihraplar

Yeşil Camisinde mihrap duvarı boyunca yükselen, büyük boyutlu be beşgen biçimli çini mozaik mihrap, çok renkli sır tekniğinde çiniler ile kaplanmıştır. Mihrap üzerinde hiç boş yer bırakılmamış, yapının dış kuzey cephesindeki taç kapı, iki yandaki mihrabiyeler, cephe üzerindeki taş mihraplar ve pencere kemer alınlıklarındaki taş ile yapılan süsleme anlayışı, çini ile mihrapta tekrarlanmıştır. Bu mihrabın en dışında çok beyaz renkli çiniler ile yapılmış yazı bordürü vardır. Bu bordürden sonra çok renkli sır tekniğinde hazırlanmış çiniler mihrabın her yerinde kullanılmıştır. Renk olarak, sarı, turkuaz, lacivert, beyaz, baskındır. Mihrabın kavsarasının üst tarafında iki yanda sarı ve beyaz renklerin baskın olduğu çiniler ile bitkisel süslemeler yapılmıştır. Bu mihrabın çinilerinin çoğunu orijinaldir. (Resim 258) Aynı külliyenin diğer yapısı olan Yeşil Türbesinin mihrabı da çinilidir. Camideki kadar yüksek ve geniş olmayan bu mihrapta da camide olduğu gibi çok

³⁸⁴ Ayverdi, Fatih Devri, C.III.s.66.

renkli sır tekniğinde çiniler kullanılmıştır. Bu mihrabında en dışını yazı bordürü bulunmaktadır fakat buradaki bordür sarı renkli çiniler ile yapılmıştır. Bu mihrabın mukarnaslı kavsaranın altındaki, kısımda turkuaz, lacivert, sarı ve beyaz renklerin baskın olarak görüldüğü bitkisel süslemeler yapılmıştır ve burası da hiç boş bırakılmama amacı ile süslenmiştir.(Resim259)

4.1.3. Mermer Mihraplar

Yeşil Caminin kuzey cephesinde iki tarafta mukarnaslı mihraplar bulunmaktadır. Bu mihraplar da pencere kemer alınlıkları ve taç kapının iki yanında yer alan mihrabiyelerde olduğu gibi her yer süslenmiştir. Buralarda da mukarnaslar haricinde kalan yerler de alçak kabartma ile bitkisel süslemeler yapılmıştır. (Resim 260) Bursa'daki tek açık ibadet mekanı olan, H.843/M.1439 yılında inşa edilen Umur Bey Namazgahının³⁸⁵ ortasındaki mihrap namazgahın kendisi gibi, gri mermerdendir, yapıştırma tekniğinde yapılmıştır.

4.2.MİNBERLER

Minberler genelde ahşaptan yapılmıştır. Bunun yanı sıra mermerden yapılan minberler de vardır ve bazı yapılarda minberler çinilerle kaplanmıştır. Camilere ilave edildiği tarihi bilinen minberlerin yapım tarihi genelde ilave tarihi olarak kabul edilmiştir. Bu şekilde tarihini bildiğimiz minber sayısı oldukça azdır. Bazı minberlerin yeni olduğu belli olmakla beraber, bazı minberlerin yeni olup olmadığını anlamak güçleşiyor.

4.2.1. Ahşap Minberler

Ahşap minberlerin çoğu kalın bir yağlı boya ve vernik tabakası altında olduğundan dolayı ağacın cinsini anlamak çok zor. Genelde ceviz ve abanoz ağacından yapıldığı bilinmektedir, eski örnekleri künde kari tekniğinde yapılmıştır. Bu teknik hem yapım hem de süsleme tekniği olduğundan minber yapılırken aynı zamanda süslenmektedir. Döneminden olduğu bilinen, bir minber, I.Bayezid dönemi yapısı Ulu Caminin minberidir. Bu minberin yapımı, minber kapısının üstünde bulunan kitabesine göre H.802/M.1399-1400 yılında tamamlanmıştır.³⁸⁶ Ceviz ağacından, künde kari tekniği ile yapılan bu minberin kapısının üstünde oyma tekniğinde yapılmış bir taç kısmı bulunmaktadır. Minberin yan aynalıklarında on

³⁸⁵ Akmaydalı, s.125

³⁸⁶ Ayverdi, s.411.

kollu yıldızlardan gelişen geometrik süsleme yapılmıştır ve kabalar ile süslenmiştir korkulukları ise oyma tekniğindedir. (Resim 261)

H.847/M.1443-1444 yılına tarihlenen Bedreddin Camisinin minberinin yapının inşasından az bir süre sonra yapıldığı bilinmektedir.³⁸⁷ Taklit kündekari ile yapıldığı düşünülen, minberin yan aynalıklarında dikdörtgen, kare ve üçgen biçimli ahşap parçaların yatay ve dikey olarak yan yana getirilmesinden oluşan bir kompozisyon vardır. Bu parçalar düz bir zemin üzerine tutturulmuştur. Bu parçaların düz zemine yapıştırılmış gibi bir görünümündedir. Korkuluk kısımları ise sadedir.(Resim.262) H.854/M.1451451 yılında inşa edildiği bilinen Selçuk Hatun Camisinin minberinin döneminden olup olmadığı hakkında bilgiye rastlamadık. Harim kapısıyla benzerlik gösteren bu minberin döneminden değilse bile eski olduğunu düşünmekteyiz. Minberin yan aynalıkları, orta kısımlarında kabartma ile bitkisel süslemeler yapılmış olan dikdörtgen ahşap parçaların dikey olarak yan yana gelecek şekilde dizilmeleri ile oluşturulmuştur. Korkuluk kısmında, oyma tekniği ile bitkisel süslemeler yapılmıştır. (Resim 263) XV. yüzyıl yapısı olan Molla Fenari Camisinin minberi, Bedreddin Camisinin minberine benzemektedir. Bu minberin aynalıklarında kullanılan ahşap parçaların yüzeyleri düzdür. Korkulukları ise düz oyma tekniği ile biçimlendirilmiştir.(Resim.264)

H.940/M.1537 yılına tarihlenen Kara Şeyh Camisinin minberinin orijinal olup olmadığı bilinmemekle beraber, yan aynalığı, XV. yüzyıl yapısı olan Bedreddin Camisinin minberinin ve XV. yüzyıl yapısı olan Molla Fenari Camisinin minberinin yan aynalıklarına benzemektedir. Ayrıca geç dönem minberlerine benzemez. Bu minberin dönemine ait olduğu söylenebilir.(Resim 265).II.Mehmed Dönemi yapısı Hamza Bey Camisi önceleri mescit iken, 1614 yılında minber eklenerek camiye çevrilmiştir.³⁸⁸ Bu minberin aynalık kısmı düz olup, korkuluğu kafes oyma tekniği ile işlenmiştir. Minber, XV. yüzyıl yapılarında görülen minberlere benzemektedir. Bu minberin korkuluğu, daha önceki minberlerin korkuluklarından daha sık ajurludur. Düz olan aynalıkları ile tezat oluşturmuştur. (Resim 266)

H.1219/M.1804-1805 yılında yeniden inşa edilen Emir Sultan Camisinin³⁸⁹ minberinin yan aynalıklarında kazıma tekniği ile geometrik motifler bulunmaktadır.

³⁸⁷ Ayverdi, Çelebi Mehmed ve II.Murad Dönemi, s.281.

³⁸⁸ Tuğlacı, s. 74

³⁸⁹ Hızlı, s.60

Korkuluğu, oyma tekniği ile yapılmış, minberin kapısının üzerinde ise kabartma tekniği ile bitkisel süslemeler yapılmıştır. (Resim 267)

II. Murad Camisinin günümüzdeki minberi, H.1315/M.1895-1896 yılında ilave edilmiş olup, eski minber, bu tarihten önce çıkan bir yangında yanmıştır.³⁹⁰ Şimdiki minberin yan aynalıklarında ahşap çıtalar ile kabarma süslemeler yapılmıştır. Aynalıkların alt kısımlarında ise ahşaptan, alçı ocak nişleri şekline süslemeler yapılmıştır. Korkulukları ise oyma tekniği ile yapılmış basit örneklerdir. Minber beyaz renk, yağlı boya ile boyalıdır.(Resim268)

4.2.2.Mermer Minberler

H.843/M.1439-1440 yılında tarihlenen Namazgahnın³⁹¹ iki mermer minberi gri renkli beyaz damarlı mermerlerden yapılmıştır.³⁹² Bu minberlerden küçük olanın mermerleri diğerlerine göre daha fazla yıpranmıştır ve bazı mermerler ise yenilenmiştir

4.3.VA'Z KÜRSÜLERİ

Camilerde minber ile beraber bulunan vaiz kürsüleri genelde, minberler gibi, ahşaptan yapılmıştır ve genelde minberlerin korkuluklarındaki kompozisyon ile bu kürsülerin korkulukları aynı olmaktadır. Genelde ahşap olan bu kürsülerin mermerden de yapıldığı ve bazılarının da çinilerle kaplı olduğu görülmektedir. Vaiz kürsülerinin yapım tarihi genelde bilinmez. Ulu Camide bulunan va'z kürsüsü ise kitabeli bir örnektir.

4.3.1 Ahşap Va'z Kürsüleri

Bu bölüm içinde ahşap işçiliğinin görüldüğü va'z kürsülerinden birkaç örnek vereceğiz. Bu kürsülerden bahsederken, minber ile aynı ya da benzer özellikte olanları minber ile bir arada vermeyi uygun gördük.

I.Mehmed dönemine tarihlenen Şeker Hoca Camisinin va'z kürsüsü, kaidesi olmayan bir örnektir. Güney duvarında yer alan mermer sekinin üzerine yerleştirilen kürsü yağlı boya tabakası altındadır. Alt tarafı düz ahşap parçalardan oluşan kürsünün korkuluğunda bulunan ahşap parçaların üzerinde ahşap çıtalarla basit geometrik süslemeler yapılmıştır.(Resim 269)

³⁹⁰ Cami, **Bizim Mahalle Bursa Muradiye Senti**, s.44-45

³⁹¹ Akmaydalı, s.125

³⁹² Sedat Bayrakal,...

XV. yüzyıl yapısı olan ve 1855 yılı depreminden sonra onarılan Molla Fenari Camisinin³⁹³ va'z kürsüsünün döneminden olup olmadığı bilinmemekle beraber yeni olmadığını söyleyebiliriz. Minberi ile aynı ağaçtan yapıldığı anlaşılan ve minberin yan korkuluğundaki oyma tekniği ile yapılan kürsünün kendisinin süslemesi ile minberin yan aynalığındaki süsleme ve mihrabın yanındaki pencere kapağındaki süsleme aynıdır.(Resim 270) İlginç tipte bir va'z kürsüsü Hacılar Camisinde bulunmaktadır. Kitabesine göre H.875/M.1470-71 yılında inşa edilen bu yapıda³⁹⁴ kürsü iyice basite indirgenerek, sandalye olarak düzenlenmiştir.(Resim 271)

H.903/M.1497 yılından öncesinde inşa edilen Meydancık Camisinin va'z kürsüsü değişik bir tiptedir. Bu kürsü ile mihrabın yanındaki sonradan dolap haline getirildiği varsayılan pencerenin kapağının ahşabının üzerindeki süsleme aynıdır. Sadece kaideden oluşan, korkuluğu bulunmayan bu kürsü verniklidir.(Resim 272)

H.935/M.1528 yılına tarihlenen Lami Çelebi Camisinin va'z kürsüsü güzel bir örnektir ve minber ile uyumlu bir görünümündedir. Bu kürsünün oyma tekniği ile yapılan korkuluğu ile minberin korkuluğu aynıdır.(Resim.273)

H.1219/M.1804-1805 yılında yeniden inşa edilen Emir Sultan Camisinin³⁹⁵ va'z kürsüsünün orta kısmı ajur, korkuluk kısmı oyma tekniği ile biçimlenmiş olup korkuluğunun üstündeki çıkıntılı kısımda ise, kabartma tekniği ile bitkisel süslemeler yapılmıştır.(Resim 274)

4.3.2 Mermer Va'z Kürsüleri

Ahşap kadar olmasa da mermerden yapılmış vaiz kürsüleri bulunmaktadır. Geç ya da yakın dönemde, mermerden va'z kürsüsü yapılması sık görülen bir uygulamadır. Ahşaptan yapılan va'z kürsülerine göre daha kolay bir yapılan bu kürsülerin çoğun gri mermer parçalarının istenilen biçimde bir araya getirilmesi suretiyle yapılmıştır ve ahşap va'z kürsülerine göre daha sadedir.

XV. yüzyıla ait yapılardan Hacı Seyfeddin Camisinin korkuluğu oyma tekniği ile yapılan va'z kürsüsünün kaide kısmının mermeri desenlidir. Korkuluğunun gri mermeri ise düzdür. (Resim 275)II. Mehmed dönemi yapısı Tuz Pazarı Camisinin va'z kürsüsü gri mermerden yapılmıştır. Korkuluk kısmında mermer üstüne mermer ile basit kabartma süsleme yapılmış olan kürsüde korkuluğun üstündeki mermer

³⁹³ Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu, s.79.

³⁹⁴ Ayverdi, Fatih Devri, Cilt: III, s.87

³⁹⁵ Hızlı, s. 60

bölüm ise koyu gri damarlı mermerdendir. (Resim 276)Kitabesine göre H.957/M.1550 yılında inşa edilen Şeyh Konevi Camisinin³⁹⁶ mermer va'z kürsüsü güzel bir örnektir. Kaidesi gri mermerden yapılmış olan bu kürsünün korkuluk kısmındaki mermerler ise afyon mermeri cinsine benzemektedir.(Resim 277)I.Bayezid dönemi yapısı olan Ulu Caminin mermer va'z kürsüsünün kitabesinde, H.1231 tarihi yazılıdır. Miladi olarak 1815-1816 yılına tekabül eden bu tarih va'z kürsüsünün tarihidir. Tek parça mermerden oyularak yapılmış olan bu kürsünün üst kısmında kitabe ve süsleme bulunur. (Resim 278) Kürsü üzerinde kitabenin iki yanında ve kürsünün yan tarafında kabartma olarak süslemeler bulunmaktadır. Kitabenin iki yanında püskül motifi vardır. Daha çok mihrapların iç kısımlarında görülen püskül motifi, bu vaiz kürsüsünün kitabesinin iki yanında bulunur. Ayrıca sivil mimari örneklerinde duvarlarda ya da tavanlarda görülen vazo içinde çıkan çiçek motifi bu kürsüde görünmektedir. Bu motiflerin üstü boyalıdır.

4.4.MİNARELER

Camilerin önemli ve göze çarpan bölümlerinden biri olan minare, deprem yangın gibi olaylar sonucunda en çok hasar gören yerlerden biridir. Minarelerde en çok hasar gören kısımları şerefe ve üstü olmakla beraber gövde, küp ve hatta kaide kısmı da hasar görmüştür. Fakat Bursa'daki Osmanlı devri camilerinin minarelerinin çoğunun kaide ve küp kısımlarının orijinal olduğu bilinmektedir. Bu bölümde, minareler gövdelerine göre sınıflandırılıp kaide hariç diğer kısımları da bu bölümde ele alınacaktır. Bursa'da inşa edilen camilerin çoğunun birer minaresi vardır ve bu minarelerin büyük çoğunluğu tuğla gövdelidir, az sayıda taş gövdeli minare bulunmaktadır. Ayrıca sadece kaideden oluşmuş gibi görünen minareler vardır. Bu tip minareler az sayıdadır.

4.4.1 Tuğla Minareler

Bursa'da Osmanlılara ait ilk cami, Alaeddin Camisinin minaresin orijinal olduğu düşünülen minaresi, Bursa'daki Osmanlı dönemine ait en erken minare olarak kabul edilmektedir.1890 yılında minarenin aslına uygun olarak onarıldığı

³⁹⁶ Kepecioğlu, Cilt:3, s.47.

düşünülmektedir. Şerefe korkuluğu, petek, külâh ve alem yenidir.³⁹⁷ Minare gövdesi, yatay tuğlaların yan yana getirilmesi şeklinde inşa edilmiştir.(Resim 279) Tuğlaları birbirine kireç harcı bağlamıştır. Şerefe altında tuğlalar ile “üzüm salkımı” adı verilen süsleme yer alan minarenin yeni olan petek kısmı da tuğladandır ve bu petek kısmı ile minare gövdesinde kullanılan tuğlalar uyumlu görünümündedir.

XIV. yüzyılda inşa edilip, 1855 yılındaki depremde yıkılıp, 1969 yılında yeniden inşa edilen Namazgah Yanı Camisinin minaresinin şerefeye kadar olan kısmının dönemine ait olduğu bilinmektedir Kaidesi taş-tuğla sıralı olan minarede gövde, şerefe altı, petek tuğladandır.

H.740-741/M.1339-1340 yılında inşa edilen Orhan Camisinin minaresi Bursa'daki diğer tabhaneli camilerde olduğu gibi kaideleri dışarıdan belli olmaz. Bu yapının minaresinin gövdesi için Ayverdi, XVII. yüzyıla ait olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca yazar, gövde içinde yer alan , tuğla üzeri kaygan taş kaplamalı basamakların bu gövdeye ait olabileceğini ve bu basamaklardan önce gelen küfeki taşı on dört basamağın ise, ilk gövdeden kaldığını belirtmektedir.³⁹⁸ 1903 yılına kadar kurşun kaplı sivri külâhlı olan minare³⁹⁹ 1904 yılı onarımında taş külâhlı olarak değiştirilmiştir.⁴⁰⁰

Minare gövdelerinde tuğlalar aynı anda hem inşa hem de süsleme malzemesi ile kullanılmış. En sık rastlanan tipi, tuğlaların yatay olarak, yan yana getirilerek, kireç harcı ile birlikte gövdenin inşa edilmesi biçimindedir. Bazı minarelerin gövdesinde yatay tuğlaların arasına dikey tuğlalar da konulmuştur. Tuğlalar birbirine genelde kireç harcı ile birbirlerine bağlanırken az minarenin gövdesinde ise tuğlaların arasında horasan harcı kullanılmıştır.1855 yılındaki depremden sonra gövdeden üstü yenilenen İbni Bezzaz Camisinin minaresinin⁴⁰¹ gövdesi, tuğlalar değişik şekilde dizilmesi ile inşa edilmiştir. Bu gövdede tuğlalar “çatallı süsleme” denilen bir diziliş göstermektedir. (Resim 280) Bu minarenin küp kısmında ise üçgen biçimli tuğla ve mermerlerin birer atlamalı olarak dizilmesinden oluşan düzen

³⁹⁷ A.O.Uysal, “Bursa’da Erken Osmanlı Dönemi Minareleri”,**Bursa'nın Kentsel ve Mimari Gelişimi Sempozyum Kitabı**, (7-8 Nisan 2007,Bursa) Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa 2007, s.109.

³⁹⁸ Ekrem Hakkı Ayverdi, “Bursa Orhan Gazi Camii ve Osmanlı Mimarisinin Menşei Meselesi,” **Vakıflar**, S.VI, İstanbul 1965 ten, Ankara 2006 Yılındaki Ayrı Basım.(Orhan Gazi Camii) s.78

³⁹⁹ Ayverdi, Orhan Gazi Camii, s. 78

⁴⁰⁰ Ayverdi İlk Devir, s.402.

⁴⁰¹ Uysal, s.119.

vardır. Bu düzen birçok minarenin küp kısmında tipiktir. Afife Batur, bu minarenin küp kısmındaki mermerlerin orijinal olduğunu ifade etmektedir.⁴⁰²

I.Murad Camisinin minaresinin yapı ile aynı tarihte ya da caminin inşasından kısa bir süre sonra XV. yüzyıl başlarında inşa edildiği sanılmaktadır.⁴⁰³ 1959 yılında Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu tarafından yapılan onarımdan önceki bir tarihte minareye yıldırım düşmüş, şerefeden üstü harap olmuş. Bu yıl yapılan onarımda şerefeden yukarısı onarılmıştır.⁴⁰⁴ Onarım anında çekilen resimde minarenin petek ve külah kısmının taş olduğu görülmektedir.(Resim281) Bu onarımda, petek kısmı yeniden tuğladan yapılp, külah kısmı ise taş ile “takke” biçiminde olmuştur. Onarım sonrasında ait bir resimde“takke külah” durumu görülmektedir.(Resim.282) Günümüzde ise minarenin petek kısmı tuğladandır, sivri külahı ise kurşun kaplıdır.(Resim.283) Külliye,1997de Belediyece onarılmıştır.⁴⁰⁵ Muhtemelen bu onarımda minarenin külahı değiştirilmiştir.

H.798/M.1395 yılında inşa edilen Ertuğrul Camisinin, minaresi, 1557 yılındaki bir depremde harap olmuş ve yıktırılmış ve daha sonra aynı yüzyıl içinde yenilenmiştir.⁴⁰⁶ 1958 yılındaki çarşı yangınında külahının kurşunu yanınca,1963 yılındaki onarımda külahı onarılıp kurşunu yenilenmiştir.⁴⁰⁷ Ayverdi, eserinde bu minarenin gövdesinin sıvalı olduğunu ifade etmiştir.⁴⁰⁸ Günümüzde bu minarenin gövdesi sıvalı değildir. Ayverdi'nin kitabının yayınlandığı yıldan sonraki yıllarda sıra tabakası kaldırılmıştır. Kesme taş kaideli olan bu minarenin küp, gövde, şerife altı peteği tuğladandır. Şerife altında tuğladan bir bilezik bulunan minarede petek kısmındaki tuğlalar, gövdeye nazaran daha küçük boyutludur ve daha sık sıralarda dizilmiştir.(Resim.284)

1950 yılından sonraki yıllarda inşa edilen ya da onarılan camilerin minarelerinde genelde “takke külah” tercih edilmiş olup bu külahlar taş ile

⁴⁰² Batur, s.152.

⁴⁰³ Ayverdi, İlk Devir, s.241.

⁴⁰⁴ Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu, s.43.

⁴⁰⁵ Kosifoğlu, s.73

⁴⁰⁶ Ayverdi, İlk Devir, s.398.

⁴⁰⁷ Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu, s.65.

⁴⁰⁸ Ayverdi, İlk Devir, s. 398.

yapılmıştır. H.860/M.1455 yılında inşa edilen Beşikçiler Camisinin minaresinin taş ile yapılan takke külâhı ise minarenin kendisi gibi dönemine aittir.⁴⁰⁹ (Resim.285)

Bazı minareler 1855 yılındaki depremden gövdelerinin çoğu yıkılmış olarak çıkmıştır. Bu minarelerin gövdeleri yeniden inşa edilirken eski hallerine bağlı kalınmaya çalışılmıştır. XIV. yüzyıl yapısı olan Kara Ali Camisinin minaresinin gövdesinden üstü 1859 yılındaki onarımda yenilenmiş olmalıdır.⁴¹⁰ Kaidesi taş-tuğla sıralı olan minarenin küp, gövde, şerefe altı ve petek tuğladandır. Sivri külâhı ise kurşun taklidi betondur. İç basamaklarda ise bir sıra taş, üç sıra tuğla sırası ile dir.

H.774/M.1372 yılından önce inşa edilen Kavaklı Camisinin⁴¹¹ şimdiki minaresi, 1890 yılında yenilenmiştir.⁴¹² Bu minare çatı üzerinden yükselmektedir. Minarenin şerefe altı mukarnalıdır. XIX. yüzyıl minareleri taş gövdeli olmalarına karşın bu minare tuğla gövdelidir ve gelenek olarak XIV. yüzyıldan XVI. yüzyıl sonuna kadar devamlılık arz eden bir anlayışa göre yenilenmiştir.(Resim286)

Bazı minareler onarımda kendi malzemeleri ile yeniden inşa edilmiştir. Böyle minarelere iki örnek verebiliriz. İlginç tipi ile Bursa'daki minareler içinde tek olan Demirtaş Camisinin minaresi, 1964 yılında yapılan onarımda, kendi malzemesi ile içi demir döşeli olarak yeniden inşa edilmiştir.⁴¹³ Bu minarenin üst üste iki kaidesi olduğu görülmektedir. İlk kaide baldaken tiptedir ve baldakeni oluşturan kemer ayakları ve ikinci kemerler tuğladandır. Birinci kemerler ise kesme taş- tuğla sıralıdır. Bu kaidenin üzerinde yer alan ikinci kaide ise tamamen kesme taştandır. Bunun üzerinde ise Bursa'nın diğer minarelerinde de görülen küp kısmı gelir. Daha sonrada tuğla gövde, şerefe altı ve petek kısmı en nihayetinde de basık taş külâh ile minare sonlanır. Bu minarenin baldakeninin altında şardırvan bulunmakta ve minare bu özelliği ile de, tek örnektir. (Resim.287) I.Mehmed döneminde inşa edilen Daye Hatun Camisinin minaresi de, 1979 yılında onarım geçirmiştir. Minaresi de büyük ölçüde, kendi malzemesi kullanılarak yeniden inşa edilmiştir.⁴¹⁴

⁴⁰⁹ Ayverdi, Fatih Devri, s.76.

⁴¹⁰ Uysal, s.109.

⁴¹¹ Ayverdi, İlk Devir, s.264.

⁴¹² Kaplanoğlu, s.193.

⁴¹³ Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu, s.67.

⁴¹⁴ Uysal, s.122.

Yivli tuğlalar ile inşa edilen iki minare gövdesinden, H.884/M.1479 yılında inşa edilen Tuz Pazarı Camisine⁴¹⁵ait olan gövdenin orijinal olduğu düşünülmektedir. Bu minarenin gövdesinin yeniden inşa edildiğine dair bir kayıt bulunmamaktadır. (Resim.288) Bu minarenin gövdesindeki yivli tuğlalar, sivridir. Yivli tuğla gövdeli diğer minare ise, kitabesine göre, H.876/M. 1471-1472 yılında inşa edilen Ahmed Dai Camisine aittir. Bu minarede, 1956 yılında yapılan onarımdan önce gövdenin çok az kısmı ayakta idi.(Resim 289) Onarımda minare tamamlandı.⁴¹⁶ Bu onarım gayet başarılı olmuştur. Bu minarenin gövdesindeki yivli tuğlaların Tuz Pazarı Camisinin minaresinde farkı gövdeyi oluşturan tuğlaların yivlerinin yuvarlatılmış olmasıdır.(Resim.290).

I.Mehmed dönemine tarihlenen Şeker Hoca Camisinin minaresinin minaresi XIX. yüzyıldaki bir onarımda kısmen yenilenmiştir. Minarede gövdenin üst kısımlarında tuğladan yapılan kuşaktan sonrasının yenildiğini göstermektedir.⁴¹⁷ Minarenin bu kuşaktan yukarısı alt tarafa göre daha incedir. Ayverdi, bu kuşaktan itibaren minarenin sıvalı olduğunu belirtmiştir.⁴¹⁸ Fakat günümüzde sadece petek sıvalıdır. Bu minarede yenilenen kısım ile döneminden olan kısım arasında; yenilenen kısmın ince olması dışında bir fark bulunmamaktadır. Tuğlaların diziliş aynıdır ve renk açısından da pek bir fark görülmemektedir.

Minare gövdelerinde kullanılan tuğlalar arasında, hem boyut hem de renk açısından bariz bir fark görünmemektedir. Minarelerin dönemine ait olan yapısına sadık kalınarak yapılan onarımlarda minare gövdelerinde kullanılan tuğlaların hepsinin aynı renkte olmalarına özenle dikkat edilmiştir. Buna dikkat edilmediğini gösteren bir minare, H.1003/M.1594 yılında inşa edilen, 1863 yılında onarım gören Kara Çelebi Camisine aittir.⁴¹⁹ Caminin, Büyükşehir Belediyesi tarafından hazırlanan tanıtım tabelasında yapının 1997 yılında Büyükşehir Belediye Başkanlığı tarafından yenildiği ve yapının minaresinin döneminden olduğu ifade edilmektedir. Gövdenin üst tarafında görülen tuğlalardaki renk değişikliğine bakarak minarenin dönemine ait olan kısımlarının tuğlalarda renk değişikliğinin görüldüğü yere kadar olduğunu söyleyebiliriz. 1863 yılındaki onarım hakkında bilgi sahibi olmamıza

⁴¹⁵ Ayverdi, Fatih Devri, Cilt: III s. 107.

⁴¹⁶ Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu s. 54.

⁴¹⁷ Uysal, s.122.

⁴¹⁸ Ayverdi, Çelebi Mehmed ve II.Murad Dönemi, s222.

⁴¹⁹ Arık ve diğerleri, s.160. "Kara Çelebi Camisi", www.bursayitanitivoruz.com (20 Nisan 2011),

karşın bu onarımda renk değişikliğin başladığı yerden itibaren minarenin tamamlandığını kabul ediyoruz. 1997 yılında caminin yenilenmesi esnasında minare dokunulmamıştır. Bu minarede gövdenin üst taraflarına doğru tuğlalarda, alttakiler ile renk farkı bariz görünmektedir. (Resim 291) Bu durum, minarenin 1855 depreminden, gövdenin renk değişimi olan yere kadar olan kısmıyla çıktığını ve depremden sonra yapılan onarımda ise yeni tuğlalar ile gövdenin tamamlandığına dair düşüncemizi doğrular niteliktedir.

Camiler genelde birer minareye sahip iken bazı camilerin iki minaresi bulunmaktadır. Ulu Cami, Yeşil Camisi, Muradiye Camisi ve Emir Sultan Camisinin ikişer minaresi vardır. Ulu Camisinin batı minaresinin I.Bayezid dönemine ait olduğu kitabe ile belirtilmiştir. Doğudaki minaresi daha sonraki dönemde rivayetlere göre I.Mehmed döneminde inşa edilmiş olmalıdır.⁴²⁰ Kaide ve küpleri, batıdaki mermer doğudaki keme taş- mermer olan minarelerin daha önce külahları ahşap iken 1889 yılındaki bir yangında yanmıştır.⁴²¹ Bu tarihte yapılan bir onarımda ise külahları taş olmuştur.⁴²² Bu külahları boğumlu tiptedir (Resim.292)

Yakın zamana kadar iki minareli olan Yıldırım Camisinin minareleri 1948 yılındaki lodosta yıkılınca 1963 yılında V.G.M tarafından yapıdan ayrı olarak bir tamamen keme taştan bir minare yapılmıştır.⁴²³ Günümüzde ise, döneminde de olduğu yerde iki minare inşa ediliyor. Minarelerin inşasında şerefe düzeyine kadar gelinmiştir. Yapıdan ayrı olan tek minare de durmaktadır. İki minareli olan bir başka yapı, II.Murad Camisinin minarelerinden doğuda olanı orijinaldir batı minaresi ise, kaidesindeki kitabeğe göre, H.1322/M.1904 yılında inşa edilmiştir.Bu minarede şerefe ve üstü XIX yüzyıl özelliği göstermektedir. .

Döneminden olduğu bilinen bir minare, kitabesine göre H.957/M1550 yılında inşa edilen Şeyh Konevi Camisine⁴²⁴ aittir. Minarenin kaidesi, caminin yanına ilave edilen ikinci caminin duvarları arasındadır. Resimde gövdenin üstünden itibaren olan kısımları görünmektedir. Bu minarede gövdenin sonunda harç üzerine tuğla ile yapılan kabara şeklinde süslemeler minareye bir güzellik katmıştır.(Resim 293)

⁴²⁰ Ayverdi, İlk Devir, s.416.

⁴²¹ “Duraklama ve Çöküş Dönemi Yangınları”, **Bursa Ansiklopedisi**, C.1.s.123.

⁴²² Arık ve diğerleri, s.101.

⁴²³ “Yıldırım Camisi”, **Yıldırım**, Yıldırım Belediyesi Yayınları, Bursa, 2001, s.117.

⁴²⁴ Kepecioğlu, C.3.s.47

Gövdenin iç kısmındaki tuğlalar dış taraftaki tuğlalardan daha koyu renkte ve kalın. Merdiven basamakları ise tuğla üstüne kaygan taşı kaplamalıdır.(Resim 294)

Şimdiki camisi yakın zaman da yapılan Üç Kuzular Camisinin minaresi, yapının ilk inşa edildiği XV. yüzyıla aittir. Bu minarenin gövdesindeki tuğlalar “zigzag” biçimlidir. Şerefe altında tuğla mukarnaslar olan minarenin petek kısmı sıvalıdır sivri külahı ise kurşun levhalar ile kaplıdır. Gövdenin iç kısmının duvarı ise taş ile tuğlaların beraber kullanımı ile oluşturulmuştur. Bazı yerlerinde oldukça kalın ve yükseklikleri fazla olan tuğlaların kullanıldığı minarenin basamakları ise tuğla üstüne taş kaplamalıdır.(Resim 295, 296)

I.Mehmed dönemi yapısı, Yeşil Cami de iki minareli bir camidir. Bu minareler, 1855 yılındaki depremden sonra, inşa edilmiştir. Bu minareler diğer tabhaneli camilerde olduğu gibi çatı üzerinden yükselmektedir. Bu minarelerin külahları taş gövdeleri tuğla ile inşa edilmiştir (Resim 297) Şerefe altı ve külahlarda XIX. yüzyıl özelliği görülmektedir.

Minarelerin gövdelerinin sıvalı olduğu örnekler de var ama böyle minare gövdeleri az sayıdadır. H.865/1460-1461 de inşa edilen Sitti Hatun Camisinin tuğla gövdeli minaresi, sıvalıdır. Sıvaların dökülen yerlerinin altından tuğla gövdesi görünmektedir. Küpü, tuğla –mermer sıralı olan minarenin diğer kısımları ise sıvalıdır.(Resim 298)

Minarelerin çoğunun tuğla gövdeli olduğunu belirtmiştik. Minarelerde tuğla işçiliğinin kendini gösterdiği yer şerefe altlarıdır. Buralarda tuğlalar ile bazen arada çini parçaları da kullanılmış, değişik süsleme kompozisyonu yapılmıştır, tuğlanın süsleme malzemesi olarak kullanıldığı şerefe altları minarelere daha güzel bir görünüm sağlamaktadır. En basit şekli, “testere dişi “denilen süslemenin, şerefe altlarını değişik sayıda sıralar ile dolanmasıyla oluşturulmasından ibarettir.“üzüm salkımı” denen süsleme, mukarnas gibi süsleme çeşitlerinin yanı sıra değişik biçimlerde süslemeler de görülmektedir.

Minarelerin dönemine ait olmayan yerlerine örnek olarak şerefe korkulukları verilebilir. Deprem ve yangınlarda hasar gören yerlerin başında minare şerefeleri gelmektedir. Yakın zamanda gerçekleştirilen onarımlarda şerefe korkuluklarının demirden yapıldığı bilinmektedir. Bu korkuluklar ise genelde balkon biçimindedir.

4.4.2 Taş Minareler

Bursa'daki Osmanlı dönemi yapıları içinde az sayıda minare taş gövdelidir. Daha çok XIX. yüzyılda inşa edilen camilerin minareleri taş gövdelidir. H.935/M.1528-1529 yılına tarihlenen Lami Çelebi Camisinin⁴²⁵ dönemine ait minaresi kesme taştan inşa edilmiştir. Bu minare, bilinen en erken tarihli taş minaredir. Bu minarenin kaidesi dışarıdan belli olmaz, kaide revak içindedir. Küp kısmı revakın üst katının bir kısmını işgal etmiştir ve küp kısmı sıvanmıştır. Minarenin diğer bölümleri, iç duvarları ve merdiven basamakları da kesme taştandır. (Resim 299)

XV. yüzyıl yapısı, Sivasiler Camisinin ilginç tipteki minaresinde iki çeşit taş ve alt tarafta yeni model fayans kaplama vardır. Bu minarenin alt tarafındaki fayans kaplamalı kısmının üstünde belirli bir yüksekliğe kadar, moloz taş onun üstünde ise dikdörtgen biçimli kesme taşlardan oluşan bir kısım vardır ve bu son kısım diğerlerine göre incedir, gövdede, burada incelmeye olmuştur. Bir minare üzerinde farklı taş duvar örgülerinin olması minarenin bazı bölümlerinin zaman içinde yenilendiğini düşündürmektedir. Moloz taşlı kısım beklide minarenin kaidesinin oluşturuyordu bunun üzerine ise şimdikinden daha uzun bir gövde bulunmaktaydı da bir tarihte gövde yıkılıp şimdiki kesme taşlı kısım ve ilginç külah ilave edilmiş olabilir. Nitekim ilginç külahın altında, şerefe altlarında olan tuğla kısımlar gibi, üç tane tuğla bilezik bulunmaktadır bunlarda tuğla ile beraber taş ta var gibi durmaktadır. (Resim.300) Belki bu minare moloz taş kaideli, tuğla gövdeli, şerefe altı da tuğla olan, diğer minareler gibi tuğla peteğe sahip idi. Fakat bu sadece bir görüşten ibaret. Bunu ispatlayacak bilgi ve kanıtı sahip değiliz.

H.899/M.1493 inşa edilen Acem Reis Camisinin⁴²⁶ taş gövdeli minaresi 1958 yılında yapılan onarımdan kaideden itibaren yıkık halde idi. Onarımda minare kaideden itibaren tamamlandı. ⁴²⁷Eskiden de taş gövdeli olduğu bilinen minare onarımda da aynı şekilde tamamlanmıştır. Gövde süslemesizdir. Minarenin gövdesi ve daha sonraki unsurları da tamamen kesme taş ile yapılmıştır.

H.1033/M.1623-1624 yılında yeniden inşa edilen Alaca Hırka Camisinin ⁴²⁸ minaresinin, yapının ilk inşa edildiği tarih olan H.980/M.1572 yılına ait olduğu

⁴²⁵ Arık ve diğerleri, s.69.

⁴²⁶ Kepecioğlu, Cilt:1.s.67.

⁴²⁷ Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu, s.67.

⁴²⁸ Kepecioğlu, Cilt:1s.103.

sanılmaktadır. Bu minare kaideden, petek kısmına kadar taş ile inşa edilmiştir. Şerefe altında mukarnaslı olan bu minarenin, petek, külah ve şerefe korkuluğunun ise yeni olduğu düşünülmektedir.

H.1219/1804-1805 yılında yeniden inşa edilen Emir Sultan Camisinin⁴²⁹ iki minaresi de taştandır. Bu minarelerin kaideleri yapı üstüne kadar yükselir. Bu kaidelerin üzerine yükselen minareler kaideler gibi kesme taştandır.(Resim 301) XIX. yüzyılın taş minareli bir başka yapısı, H.1310/M.1892-1893 yılında yeniden inşa edilen Şehadet Camisidir. Bu yapının tek minaresi de kaideden külahı kadar tamamen kesme taş ile inşa edilmiştir.(Resim 302)

4.5 ÇEŞME ve ŞADIRVANLAR

Bursa'nın her mahallesinde çeşme görmek mümkündür. Çeşmelere her yerde rastlanmaktadır. Genelde camilerin bahçelerinde bulunan şadırvanların yapılış amacı, namaza gelen cemaatin abdest almalarını sağlamaktır. Çeşmelerde göze çarpan yerlerden biri, Osmanlılar tarafından "zank taşı" olarak tabir edilen, üzerinde muslukların bulunduğu, yüzeyleri genelde süslemeleri olan ve düşey yönde yerleştirilen taşlardır.⁴³⁰ Bu taş günümüzde "ayna taşı" olarak adlandırılmaktadır.

4.5.1 Çeşmeler

Genelde caminin, medrese ve türbelerin de, bahçe duvarlarının bir köşesinde, o duvarlar aynı yapıda, genelde sivri kemerli bir niş içinde yer alan bu çeşmeler olduğu gibi herhangi bir yapıya bağlı olmayan bağımsız çeşmeler de bulunmaktadır.

⁴²⁹ Hızlı, s.60.

⁴³⁰ Sönmez, s.108.

Camilerin bahçe duvarlarının bir köşesinde olan ve bu duvardaki bir çıkıntının içinde yer alan çeşmelere, XIV-XV. yüzyılda sık rastlanmaktadır. Bu çeşmelerin içinde buldukları sivri kemerler de duvarlar ile aynı düzendedir. Daha sonraki yüzyıllarda ise çeşmeler yine bahçe duvarlarının bir köşesinde olduğu gibi bağımsız olarak de inşa edilmeye başlanmıştır ve çeşmelerin inşasında mermer kullanımı görülmektedir. Mermer tüm devirde yalak taşı ya da ayna taşı olarak kullanılmış ve özellikle XVIII.-XX. yüzyıllarda inşa edilen çeşmelerin hem duvar hem de yalak taşı ve ayna taşları mermerden yapılmıştır.

H.736./M1335-1336 yılından önce inşa edilen Alaeddin Camisinin ⁴³¹ bahçe duvarının bir köşesinde yer alan çeşme, Osmanlı döneminden günümüze gelen en erken tarihli çeşmedir. Çeşme,1959 yılında cami ile beraber onarılmıştır. Onarım, çeşmenin dönemine ait dokusuna dokunulmadan bozulan taşları yenilenmesi şeklinde gerçekleşmiştir. ⁴³² Çeşmenin içinde bulunduğu duvarda bir sıra kesme taş, üç sıra tuğla dizilişi vardır. Genelde taşlar 25 x 10 x 25 cm, 25 x 16 x 25 cm, tuğlalar ise 23 x 3 x 23 cm, 21 x 3 x 21 cm ölçülerindedir. Duvarla aynı örgü sisteminde olan sivri kemerin ⁴³³ için de yer alan çeşmenin yalak taşı ise tek parça küfeki, çeşmenin aynalıği ise tek parça mermerdir. Çeşmenin musluk kısmı ise yenidir. (Resim 303)

Alaeddin Camisinin çeşmesi ile benzer karakterde bir çeşme I.Murad dönemi yapısı olan I.Murad (Hüdavendigâr) Camisinin duvarına bitişik olan çeşmedir. Bu çeşmenin üstü kiremitle örtülüdür. Bu çeşmenin yapıyla aynı dönemde ait olduğu bilinmektedir.(Resim 304)

Bu iki çeşme XIV. yüzyıla ait örneklerdir ve benzer özellikler göstermektedir. XV. yüzyıl yapılarının bahçe duvarlarına bitişik halde olan çeşmeler de bir önceki yüzyıla ait çeşmeler ile benzer özelliklerdedir ve XV. yüzyılda da bir önceki yüzyıldan farklı bir uygulama görülmemiştir.

XV. yüzyıl yapısı, Selçuk Hatun Camisinin bahçe duvarının köşesinde yar alan iki çeşme, XIV. yüzyıldaki örnekler ile aynı karakteri taşımaktadır. Bu çeşmeler, yapı ile beraber 1966 yılında onarılmıştır. Çeşmelerin onarım öncesi (Resim 305) ve onarım sonrası (Resim 306) durumları arasında pek bir fark görülmez.

⁴³¹ Maydaer, s.63.

⁴³² Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu s. 42

⁴³³ Aslanapa, Osmanlı, s. 15.

Emir Sultan Camisinin bahçe duvarında ve çevresinde bulunan çeşmelerden biri oldukça harap haldedir Bu çeşme taş-tuğla sırası ile inşa edilmiş duvarın içindeki niş içindedir. Bu çeşmen, yapının ilk inşasının olduğu XV. yüzyılın ilk yarısına ait olabilir.

Zeyniler Camisinin bahçe duvarındaki çeşme yapı ile çağdaş bir görünüme sahiptir. Ayna taşında “1957” tarihi yazılıdır. Bu tarih çeşmenin onarım tarihidir. Duvarları bir sıra kesme taş, bir sıra yatay ve dikey tuğla ile inşa edilen çeşmenin, kemeri de bir sıra kesme taş- bir sıra tuğla dizilidir. Bu kemerin üzerinde de kagir çeşmelerde tipik olan testere dişi biçimli tuğla kemer bulunur. Bir sıra tuğla kirpi saçakla son bulan çeşmenin üstü kiremit örtülüdür. Çeşmenin ayna ve yalak taşı mermerdir.(Resim 307) Bu çeşmede de diğer kagir çeşmelerde olduğu gibi malzeme olarak taş, tuğla ve mermer kullanımı olmuştur.

XV. yüzyıl yapısı olan Hacılar Camisinin bahçesindeki çeşme H.1118/M.1706-1707 yılında Şibli Zade Mehmed Efendi Tarafından yaptırılmıştır.⁴³⁴ Barok tarzda yapılmış olan çeşmenin Arka ve yan duvarları taş-tuğla sıralıdır. Ön yüzü ise tamamen mermerdendir. Kitabesi, çeşmenin üst tarafında barok bir çerçeve içinde yer alır, ayna ve yalak taşında kabartma tekniğinde bitkisel süslemeler bulunmaktadır. Çeşmenin mermer olan ön yüzünde naturel bitkisel motifler, istiridye, vazo gibi barok süsleme unsurları ve yalak taşında ise devşirme mermerlerde sık görülen gülbezek motifleri bulunmaktadır.(Resim 308)

XIX. ve XX yüzyıla ait çeşmelerin mermerden inşa edildiğini yukarda ifade etmiştik. Bu çeşmelerin duvarları yalak ve ayna taşları boş bırakılmamış ve mermerden kabartma teknikli süslemelerde doludur. Bazı çeşmelerin ayna taşları ise çinilerle kaplanmıştır. Bu yüzyıllara ait çeşmelerde üst örtülerde geniş birer saçak, genelde ahşap, bulunmaktadır ve bu çeşmeler daha önceki yüzyıllardan bu yönleriyle de ayrılmaktadır.

Emir Sultan Camisinin çeşmelerinden biri olan Zehra Hatun Çeşmesi, üç musluğu ile dikkat çeken güzel bir örnektir. Çeşme, ayna taşının üstündeki kitabeye göre H.1254/M.1838-1839 yılında yapılmıştır. Bu çeşmenin üstündeki üçgen alınlıkta, yalak ve ayna taşında kabartma süslemeler yapılmıştır.(Resim.309)

⁴³⁴ Tuğlacı, s.74.

XIX. yüzyıl yapılarından Atatürk Müzesinin ⁴³⁵bahçe duvarına bitişik olan mermer çeşmenin üst örtüsündeki ahşap saçak ilginçtir Bu saçığın üzerinde ahşap çıtalar ile süsleme yapılmıştır ve bu çıtalarla çokgenlerin birbirlerine bağlanması biçiminde olan bu süsleme, tüm saçığı dolanmaktadır.(Resim 310) Ayna ve yalak taşı mermer olan bu çeşmenin pirinç musluğunun orijinal olduğu düşünülmektedir.

XIX. ve XX yüzyıla ait çeşmelerin mermerden yapıldığını yukarda ifade etmiştik. Bu çeşmelerin duvarları yalak ve ayna taşları boş bırakılmamış ve mermerden kabartma teknikli süslemelerde doludur. Bazı çeşmelerin ayna taşları ise çinilerle kaplanmıştır. Bu yüzyıllara ait çeşmelerde üst örtülerde geniş birer saçak, genelde ahşap, bulunmaktadır ve bu çeşmeler daha önceki yüzyıllardan bu yönleriyle de ayrılmaktadır. Böyle bir çeşme örneği, XX. yüzyıla ait bir çeşme Hünkar Köşkünün bahçesinde yer alır. H.1319/M.1901-1902 de inşa edilmiştir. XX. yüzyılın başına ait bu örnek XIX. yüzyıl çeşmeleri ile aynı karakterdedir, mermerden yapılmıştır. Aynı Atatürk Müzesinin bahçe duvarına bitişik olan çeşme gibi bu çeşme de ahşap saçaklıdır. Saçağın üstü kurşun kaplı olan bu çeşmenin ayna taşı ise mavi beyaz Kütahya çinileri ile kaplıdır. Bu çinilerin de çeşme gibi orijinal olduğu düşünülmektedir. Kare biçimli bu çinilerde, naturel motifli bitkisel süslemeler bulunmaktadır.

Bazı çeşmeler oldukça harap sadece bir kemerden ibaret halde kalmıştır. Duvarlara bitişik halde olan bu çeşmelerin yalak ve ayna taşları bulunmamaktadır. Bu örneklerden biri tahminimize göre XV. yüzyıla ait olan, moloz taş duvarlı bir sarnıç duvarında yer alır. Bu yapıdan sadece tuğla kemerli bir niş kalmıştır. Aynı şekilde Helvacıoğlu Mescidinden günümüze gelen duvar kalıntısında bir niş halinde bulunan çeşmenin diğer çeşmeden farkı devşirme mermer lahitten bir yalak taşının olmasıdır. Bu çeşmenin H.1282/M.1865-1866 tarihli bir kitabesi bulunan bu çeşmenin bu tarihte inşa edildiği ya da onarıldığı düşünülmektedir.⁴³⁶

Çeşmeler ile ilgili bir değerlendirme yapacak olursak, taş-tuğla sıralı duvarları olan ve genelde camilerin bahçe duvarlarına bitişik olan çeşmeler, XVII. yüzyıla kadar görülmektedir. Bu yüzyıldan sonra ise, ilk olarak çeşmeler, bir duvara bitişik olarak değil de bağımsız olarak yapılmaya başlandı. Bunun yanı sıra bahçe duvarlarına bitişik olarak yapılan çeşmeler de bulunmaktadır. Fakat bu çeşmeler taş-

⁴³⁵ Dostoğlu ve diğerleri, s.51.

⁴³⁶ "Helvacıoğlu Çeşmesi", www.bursayitanitiyoruz.com (20 Nisan 2011).

tuğla sırası ile değil, mermer ile yapılmaya başlanmıştır. Hacılar Camisinin bahçesinde bağımsız olarak bulunan Barok tarzda yapılmış olan çeşmenin sadece ön yüzü mermerdendir. Arka ve yan tarafları ise taş- tuğla sıralıdır. Bu çeşme bahçe duvarına bitişik olarak yapılsaydı muhtemelen bahçe duvarı kagir olacaktı dolayısıyla yine arka ve yan duvarı taş-tuğla sıralı olacaktı. Bu çeşme tamamen mermerden yapılmış olan çeşmelere geçiş aşamasına ait bir örnektir. Emir Sultan Camisinin batı duvarına bitişik olarak yapılmış çeşme tamamen mermerdendir. Duvar içine açılan boşluğa yerleştirilmiştir. Bu çeşmenin arka duvarı da mermerdir.(Resim311)

Bursa'da özellikle Çekirge mahallesinde doğal kaynak suların olduğu yerlerde hamam yapıları fazladır. Bu hamamların çoğu yapılan onarımlar ve ekler ile (hotel gibi) orijinalliğinden gittikçe uzaklaşmıştır fakat bu yapıların sıcaklıklarındaki kurna havuz, göbek taşı gibi unsurların döneminden olarak günümüze geldiği muhtemeldir. Bu hamamların çoğunun Bizans dönemi kalıntıları üzerine yapılmaları bu yapılarda devşirme mermerlerin sık görülmesinin sebebi olmuştur.

Bu hamamların erkekler kısmına girilemediğinden buralardaki havuz, kurna gibi parçalar hakkında kaynaklarda yer alan bilgilerle yetinmek durumundayız. Bunların son durumları hakkında bilgimiz yoktur. Yenilenen kurnalarda da eski kurnalardaki süslemelerin aynısı ya da benzerleri yapılmakta dolayısıyla, bu süslemeler, bunların orijinal olduklarını düşündürmektedir.

II. Mehmed dönemine tarihlenen Servinaz Hamamı, orijinalliğini yitirmiştir. Bu hamamın mermer havuzu, üç mermer kurnası ve bu havuza akan mermerden aslanagözü şeklindeki çeşmesi orijinal olan unsurlardır.⁴³⁷

4.5.2 Şadırvanlar

Camilerin bahçelerinde bulunan şadırvanlar da çoklu musluklarıyla ilginç bir görünümündedir. Bu şadırvanların çoğunun orijinal olup olmadıkları hakkında bir bilgi yoktur. Şadırvanların çoğu mermer sütunlar üzerine bir örtü sisteminin oturtulmasıyla yapılırken Bazı şadırvanlarda baldakeni oluşturan sütun ve kemerler ise ahşaptandır. Şadırvanlar su ile ilgili yapılan olduklarından havuzlar ve zemini mermerden yapılmıştır. Ayrıca tabhaneli camilerde giriş bölümünde kubbenin altına denk gelen kısmına mermer havuz bulunmaktadır. Tabhaneli olmayan Ulu Camide

⁴³⁷ Kaplanoğlu, s.256

de üstünde aydınlık feneri olan kubbenin altında büyük bir mermer şadırvan bulunmaktadır. Bu onaltıgen mermer şadırvanın fiskiyesi üç kademelidir. (Resim312)

Tabhaneli camilerden I.Murad dönemine ait I.Murad Camisi ile I.Mehmed dönemi yapısı, Yeşil Camisi ve II. Murad dönemine ait II.Murad Camisi içinde birer şadırvan bulunmaktadır. I.Murad ve II. Murad Camilerindeki şadırvanlar, gri mermer ile Yeşil Camideki ise koyu yeşil mermerden yapılmıştır. (Resim 313)

Hanlar ve medreselerin bahçelerinde de tıpkı tabhaneli camilerin iç kısımlarında olduğu gibi mermer şadırvanlar bulunmaktadır.

Camilerin bahçelerinde yer alan şadırvanlar ise çoğunlukla baldaken tiptedir. Böyle şadırvanların örnekleri çoktur. Ulu Camisinin bahçesindeki şadırvanların onarım çalışmaları yeni bitirildi. Bu şadırvanlardan ikisi birbirinin aynıdır. Bunlar, ahşap sütunlara oturan kemerler ve bunu üstüne oturan kubbeden oluşmuştur. Bu baldakenin altında ise sekizgen mermer havuz bulunmaktadır. Şadırvanın zemini de mermerdir. (Resim 314) Üçüncü şadırvan ise tamamen mermerden yapılmıştır. Tuz Pazarı Camisinin şadırvanına benzeyen bu şadırvanda baldakeni dört mermer ayak ve mermer kemerler oluşturur. (Resim315)

Orhan Camisinin bahçesindeki sekizgen şadırvanın üstü camekanla örtülüdür. Sekiz mermer ayak üzerine oturan kubbesi ile baldaken bir yapının içinde bulunan bu şadırvanın musluklarının olduğu her yüzünde çini kaplamalar ve mermerden kabartma motifler bulunmaktadır.

BEŞİNCİ BÖLÜM

MÜTEFERRİK MATERYAL

5.1. SIVA VE KAPLAMALAR

Bir yapının duvar yüzeylerini korumak ya da süslemek amacıyla, bu duvarlara uygulanan alçı ya da harç katmanı, sıva olarak tanımlanmaktadır.⁴³⁸ Sıvaların başlıca işlevi, duvarı neme karşı korumaktır. Ayrıca dekoratif bir görüntü oluşturmak için de sıvadan istifade edilmektedir. Sıvanacak duvar yüzeyi kagir ise, alçı, kireç ya da günümüzde çok yaygın bir uygulama çimento harcı ile hazırlanan sıvalar uygulanmaktadır. Duvar inşasında kullanılan harçların ayrıca duvarların sıvanmasında kullanıldığını daha önce belirtmiştik. Bu sıvalardan alçı duvarlar daha çok iç duvarların, kireç, horasan ya da çimento harcı ile oluşturulan sıvaalr ise dış duvarların sıvanmasında kullanılmaktadır. Sıvalar duvar yüzeyine mala, süpürge gibi araçlar kullanılarak uygulanır.

⁴³⁸ “Sıva”, Büyük Larousse, Ansiklopedisi,C.20, Milliyet Gazetecilik A.Ş Yayınları, İstanbul, s. 10477

Bursa’da inşa edilen Osmanlı yapılarının çoğu taş-tuğla duvarlıdır ve bu yapıların bu duvarları sıvalı değildir. 1855 yılındaki deprem, hem Bursa hem de yapılar için dönüm noktası olmuş şehir yeniden yapılırken yapılarda elden geçirilmiştir. Yıkılan yapıların yerine yenileri inşa edilmiş yahut yapılar onarılmıştır. Bu onarımlarda, genelde, yapının ayakta kalan kısmına bakılarak yapının tamamlanmasına çalışılmış, tamamen yıkılan yapılar ise yeniden inşa edilmiştir. XIX. yüzyılda görülen bir özellik yapıların dış cephelerinin sıvanmasıdır.

XIX. yüzyılda Osmanlı mimarisine Avrupa’dan giren etkiler sonucunda, XVIII. yüzyılda da az örneği olan, sivil yapılar inşa edilmiş ve bu yapılar da genelde, yüzyılın siyasi bir gereği olarak Fransa ile her alanda yakınlaşma olmuştu, Fransız mimarisinin etkisi görülmektedir. Ampir üslupta köşk inşası bu yüzyılda sık görülmüştür. Bu yapılar ahşap çatkılı idi ve dış duvarları da ahşap plakalar ile kaplanmıştır. Bu yapıları ilgili bölümde ele alacağız.

Osmanlıların Bursa’da inşa ettikleri yapılarda çini kaplamalara pek rastlanmaz, Bir yapının (Yeşil Türbesi) dış cephesi çiniler ile kaplı iken bazı cami ve türbelerin iç duvarlarında da çini kaplamalara rastlanmaktadır. Sandukalarında çini kaplamalı olduğu türbeler bulunmaktadır.

5.1.1 Duvar Sıvaları

Duvarların sıvanması daha çok XIX. yüzyılda görülen bir uygulamadır. Bu yüzyılda neredeyse birçok yapının dış duvarları sıvanmıştır. Bu yüzyılda inşa edilen yapıların da, daha önceki yüzyıllarda olduğu gibi genelde, tamamen taş ile ya da taş ve tuğla ile inşa edildiği kabul edilmektedir. Ahşap malzeme kullanılarak inşa edilen köşkler haricinde, diğer sivil yapı örneklerinin de sadece taş ya da taş-tuğla ile inşa edildiği, sıvadan anlaşılmasa da, düşünülmektedir.

Dış duvarlara yapılan sıvalar, yapının temiz görünmesi, sıva altındaki duvarı yağmur gibi dış etkilerden koruması, sıva altındaki duvarın onarımıyla uğraşılması, fazla masraf gerektirmemesi gibi sebeplerle tercih edilen bir uygulamadır. Kagir ya da ahşap duvarlarda, özellikle ahşap duvarlar, dış kuvvetlerin etkisiyle zamanla bozulmalar olmaktadır. Bu bozulmaların giderilmesi için çeşitli yöntemler vardır fakat bunlar hem zor hem de masraflıdır. Sıva kaplaması ise daha kolay ve az masraf gerektirir. Günümüzdeki yapıların hemen hemen hepsinde sıva

uygulaması görülmektedir. Bu sıva uygulaması, XIX. yüzyıldaki geleneğin günümüze yansması olarak kabul edilmektedir. Zamanla her alanda yeniliklerin yaşandığı bilinmekte ve mimari ve inşaat alanında da yeniliklerin görülmesi kaçınılmazdır. Sıva uygulaması ise bir kolaylık olarak günümüze de devam etmektedir. Yapıların dış duvarlarının sıva ile kaplanmasını avantajları olduğu kadar dezavantajları da vardır. En önemli dezavantaj, sıvaların altında kalan kâğır ya da ahşap duvarların hava alamaması ve oluşan nem sebebiyle bozulmasıdır. Sıvaların kaldırılıp duvarlar onarılıp yeniden sıva yapılan yapı olup olmadığı hakkında bilgimiz yoktur. Sıvalar bozulduğunda ise sıvaların yenilenmesi yeterlidir.

Ulu Caminin dış duvarlarının, 1951-1959 yılları arasındaki onarımda uzun zamandır sıvalı olduğu anlaşılmıştır.⁴³⁹ Bu camide, yanık taşların yenilenmesi yerine yapının sıvanması daha kolay olduğundan bu yöntem tercih edilmiştir. Bu sıva işinin ne zaman yapıldığı bilinmemekle beraber, yapının yanmasından kısa bir süre sonra sıvandığı düşünülebilir.

XIX. yüzyıldan önceki dönemlerde inşa edilen yapıların dış cephe duvarlarının çoğu XIX. yüzyılda sıvanmıştır.

XIX yüzyılda sivil yapıların inşasına ağırlık verilmiştir. H.1261/M.1845 tarihli Askeri Lise, H.1282/M.1865 tarihli Memleket Hastanesi, H.1297/M.1879 tarihli Ahmet Vefik Paşa Tiyatrosu gibi sivil yapılar inşa edilmiştir. Bu yapılar oldukça büyük boyutlu ve iç kısımları çok bölmeli yapılardır. Bu yapıların da dış cepheleri sıvalıdır.

XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyılda yapılar betonarme ile inşa edilmeye başlanmıştır. Bu yapıların da dış cepheleri sıvalı olmuştur. Bursa'da betonarme ile inşa edilen yapılar vardır. Özellikle XX. yüzyıl başında betonarme cami inşa edilmiştir. Hüseyinalan Köyü Camisi (H.1318/M.1900)⁴⁴⁰, Mecidiye Camisi (H.1321/M.1903)⁴⁴¹, bu tür camilere örnek olarak verilebilir.

XX. yüzyılda birkaç yapı inşa edilmiştir. Bu yapıların duvarları da genelde sıvalıdır. Camilerin hem cephe duvarları hem de minare kaideleri sıvalıdır. XX. yüzyılda yapılan bir onarımda XIX. yüzyıl yapısı olan Fransız Kilisesinin dış duvarları sıvanmıştır.

⁴³⁹ Ayverdi, s.402.

⁴⁴⁰ Arık ve diğerleri, s.55.

⁴⁴¹ Arık ve diğerleri, s.71.

Yapıların iç duvarlarının sıvanması ise daha eskilere dayanmaktadır. Bursa'da inşa edilen Osmanlı dönemi yapılarının hemen hemen hepsinin iç duvarları sıvalıdır. Ulu Caminin duvarları H.1271/M.1854-1855 yılından sonra yeniden sıvanmıştır. Bu sıvaların üzerine ise kalem işi süslemeler yapılmıştır.⁴⁴²Yıldırım Camisinde ilk kubbeli mekanın giriş cephesindeki yüzü ise sıvasızdır. İç duvarları çini kaplamalı olan yapılarda ise çini kaplamaların üstü sıvalıdır. Sıvalardaki durgunluğu gidermek amaçlı sıvaların üzerine kalem işi ile süslemeler yapmak tercih edilen bir yöntemdir. Yapıların çoğunun iç duvarları ise sadedir. İç kısımlar genelde kireç harcı ile sıvalı beyaz duvarlıdır.

Alçı harcının, alçı ile yapılmış, mukarnas, ocak veya dolap nişi, pencere çerçeveleri gibi mimari unsurların sıvanmasında kullanılması yaygın bir uygulamadır. Bursa yapılarında alçı ile yapılan harim kapılarının üstündeki, mihrap kavsarasındaki, kubbeğe geçiş unsurlarındaki, duvarlarda üst kısımlarında ve kasnaklarda bulunan içlik ve dışlık pencereleri, ocak, dolap gibi mimari unsurların zaman içinde sıvaları yenilenmiştir. Bu sıva yenilenmesi daha çok kapı üstünde ve mihrap kavsaralarında yer alan mukarnaslarda olmuştur. Bazı yapıların alçı çerçeveli dışlık ve içlik pencerelerin alçı sıvaları da yenilenmiştir. Bu sıva suya dayanıklı olmadığından dolayı iç kısımlarda kullanım alanı bulmuştur. Ayrıca alçı sıvalar zaman içinde yenilenmiştir Yapılardaki alçı unsurların sıvalarının yeni olup olmadığı dolayısıyla onarımının yakın zamanda yapılıp yapılmadığını anlamamıza olanak vermektedir. Yakın zamanda alçı sıvaları yenilenen bir unsur, Hacılar Camisindeki alçı mukarnaslardır. (Resim 328)

Alçı, yapılarda, duvarlara göre daha hafif mimari elemanların yapımında (mihrap, dolap, pencere gibi) ve daha çok süsleme malzemesi olarak kullanılmıştır. Alçıdan yapılmış olan unsurların üzeri zaman zaman alçı sıva ile sıvanmıştır. Tabhaneli camilerde tabhane kısımlarında, medreselerde hücrelerin içinde alçı ocak ya da dolaplar bulunmaktadır. Ayrıca yapıların üst ve kasnak pencereleri de alçı çerçevelidir. Yakın zamanda yapılan onarımlarda bu alçı pencerelerin yerini alçı taklidi beton pencereler almaya başlamıştır. Alçı mihraplar üzerinde alçı ile süslemeler yapılmış olmalıdır fakat mihraplar günümüzde yoğun yağlı boya ve kalem işi süsleme altında olduklarından var olduğunu düşündüğümüz alçı

⁴⁴² Ayverdi, İlk Devir, s. 412.

süslemelerin niteliği bilmiyoruz. Bu mihrapların alçı kavsaraları ise belirli zamanlarda alçı sıva ile sıvanmaktadır. Tabhaneli camilerden bazılarının tabhanelerinde alçı ocak ve dolap bulunur. Bu ocak ve dolapların da zaman içinde alçı sıvalarının yenilendiğini düşünmekteyiz. I.Bayezid dönemi yapısı olan Yıldırım Camisinin güneydoğu ve güneybatı tabhanelerinin güney duvarlarında, alçı ocak ve dolap nişleri bulunmaktadır. Bu ocakların üzerinde alçak kabartma ile bitkisel süslemeler yapılmıştır. Orta panoda yer alan ocak nişi ve yan panolardaki dolap nişlerinin köşeliklerinde turkuaz renkli, kakma tekniği ile işlenen çini parçaları vardır.(Resim. 317) Güney doğu tabhanesinde yer alan, güney duvarını kaplayan alçı ocak ve dolap nişleri de üç panoludur. Bu ocak ve dolap nişinin de alı sıvasının yenilendiğini düşünmekteyiz.

I.Mehmed dönemi yapısı Yeşil Camisinin üst kat doğu tabhanesinde bulunan alçı ocak ve dolap nişi üç bölümlüdür. İki yandaki bölümler dikdörtgen ve kare panolar içinde geometrik motifler ve bunların içinde kabartma tekniği ile bitkisel süslemeler vardır⁴⁴³. Orta panodaki ocak nişinin üstünde ise bitkisel süslemelerden oluşan kompozisyon bulunur. Bu ocak ve dolap nişlerinin çevreleyen bordürlerde ise yıldız başlı çiviler, süsleme kompozisyonuna katılmıştır.⁴⁴⁴ (Resim 364) H.940/M.1533 yılından önce inşa edilen Kara Şeyh Camisinin⁴⁴⁵ duvardaki üst pencereler ve kasnak pencereleri ayrıca alt pencerelerinin oyma tekniği yapılmış içlikleri bulunur bu içliklerde bitkisel süslemeler vardır. Bu içliklerin alçı sıvaları yakın zamanda yenilenmiştir. (Resim 365) Yapılarda, kapı üstlerinde, mihrapların kavsara kısımlarında yer alan alçı mukarnaslara Bursa yapılarında sık rastlanmaktadır. Bu mukarnaslar alçı sıvalar ile sıvandıkları gibi, duvar sıvaları ile sıvanan ve yağlıboya ve altın yaldız ile kaplanan mukarnaslar da bulunmaktadır. Ayrıca kubbe geçişlerinde mukarnaslı olan yapılarda bulunmaktadır. II.Mehmed dönemi yapısı olan Hamza Bey Camisinin harim kubbelerinin mukarnasları günümüzde kireç harcı ile sıvalıdır.

5.1.2.Kurşun Kaplamalar

⁴⁴³ Aslanapa, Osmanlı, s.46.

⁴⁴⁴ Yılmaz Önge, "Türk Mimarisinde Çivili Tezyinat", *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi*, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1988, S. 87.

⁴⁴⁵ Kepecioğlu, Cilt:3,s.20

Yapıların üst örtülerinin üzerinde kaplama elemanı olarak kurşun sık kullanılan bir malzemedir. Levhalar halinde kaplanarak kubbe, tonoz, çatı gibi üst örtüleri dış etkilerden korumak amaçlanmıştır. Kurşun levhalar genelde kubbe ve tonoz kaplamasında kullanılmış olup çatı kaplaması olarak daha çok kiremit kullanımı olmuştur. Fakat çatı kaplaması olarak kurşun levhaların kullanıldığı örnekler de vardır.

Türk mimarisinde kurşun kaplamanın ne zaman başladığına dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Onarımlarda en fazla yenilenen kısımlardan biri olan kurşun kaplamalar, dış tesirlere en açık olan bu kısımlar, sık aralıklar ile yenilenmiştir. Dolayısıyla günümüze gelen orijinal bir kurşun kaplama örneği bulunmamaktadır. Kurşun kaplama uygulaması, kurşun levhanın pahalı olması dolayısıyla, masraflı olması sebebiyle, yakın zamanlarda ve günümüzdeki onarımlarda özellikle kubbe ve minare külahlarında kurşun taklidi betonarme ile kaplanmaktadır. Uzaktan bakıldığında kurşundan pek farklı olmayan fakat kurşun levhalardan daha ağır olan ve kaplandığı üst örtüye baskı yapan bu kaplama, son dönem onarımlarında sık kullanılmaktadır. Bu uygulama daha çok kubbe, minare külahı üzerinde görülür. Çatı kaplaması olarak kurşun kaplama genelde tercih edilmektedir. Bazı yapıların çatılarında ise “sac malzeme “ile kaplama yapılmıştır, fakat bunlar fazla değildir.

II. Murad külliyesine ait türbelerden giriş kısımlarında revakları olanlarda bu revakların üstü geniş bir saçak ile örtülüdür ve bu saçaklar kurşun levhalar ile kaplanmıştır. Ayrıca külliyenin türbelerinden II. Murad Türbesinin girişindeki ahşap saçağın üstü de kurşun kaplıdır.

5.1.3 Kiremitler

Osmanlı dönemi Bursa yapılarında çatılarda kaplama malzemesi önceleri kiremit kullanılmış olup kurşunun kullanılmaya başlanması ile üst örtü kaplamalarında kurşunun kullanımı daha ağırlıkta olmuştur. Deprem, yangın ve fırtınalar ya da herhangi bir sebepten dolayı yok olan, düşen kiremitlerin yenilendiği bilinmektedir. Dolayısı ile günümüze gelen orijinal kiremit olup olmadığı bilinmemektedir. I.Murad yapısı olan Eski Kaplıca’da birkaç yıl önce gerçekleşen genel onarımda kiremitlerin de elden geçirildiği eskiyenlerin yerine yenilerinin konduğu bilinmektedir.

Kubbelerin üzerinde genelde oluklu tipte, Alaturka kiremitler görülür iken, çatıları kaplamasında ise makine kiremidi (Marsilya Kiremidi) kullanılmıştır. Dik çatılar içinde uygun bir kaplama malzemesi olan “Alafranga Kiremit” de denilen bu kiremitlere çatı üzerinde sık rastlanmaktadır. Bu kiremitler fabrikasyon üretimi olup sağlamlık açısından makine kiremidine eşdeğer olup tip açısından eski oluklu tip kiremitler ile aynıdır. I.Murad külliyesinin bir unsuru olan Gir Çık Hamamın kiremitlerini fabrikasyon üretim oluklu tiptedir.⁴⁴⁶(Resim 320)

Kubbe üzerinde kiremit kullanılan yapılar fazla değildir ve bir örnek dışında hamamların kubbelerinde kiremit kullanılmıştır. Camilerin kubbelerinin kiremit ile örtülü olduğu cami sayısı azdır. Bunlardan biri, XIV. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen Hıdırlık Camisidir. Bu yapının kubbesi, Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu tarafından yapılan onarımda, kendi malzemeleri kullanılarak yeniden inşa edilmiştir. Bu onarım safhasında, kubbenin içinden çıkan orijinal kiremitler de kullanılarak kubbe yeniden kiremit ile kaplanmıştır. Fakat hangi kiremidin döneminden hangisinin yeni olduğu konusunda bilgimiz yoktur. Zira kiremitler arasında renk ve görünüm arasında bir fark bulunmamaktadır. Bu kubbeye oluklu tip kiremit kullanılmıştır. XV. yüzyılın ikinci yarısına ait olan Hoca Tayyib Camisinin kubbeleri de kiremit ile örtülüdür. Bu kiremitlerde oluklu tiptedir ve bu kiremitlerin de fabrikasyon kiremitler olduğunu düşünüyoruz.

Hamamların ise genelde soğukluk kısımlarının kubbelerinin kaplamasında kiremit tercih edilmiştir. Zaman içinde, hamamların soğukluk kubbelerine ilave kasnak yapıldığı ve bunların kiremitle kaplandığı kaynaklarda belirtilmektedir. Günümüzde de hamamların soğukluk kubbeleri kiremit ile kaplıdır. Demirtaş Hamamı, Kadı Hamamı, soğukluğu kiremit kaplı hamamlara örnek olarak verilebilir. Diğer bölümlerin kubbeleri ise, filgözü diye tabir edilen çerçeve ve camlar dolayısıyla kiremit kaplama değildir. Bu kısımlar günümüzde betonarme kaplamalıdır.

XIX. yüzyıl sivil mimari örneklerinden biri olan, günümüzde müze olarak hizmet veren Atatürk Evinin dik çatısı makine kiremidi ile kaplanmıştır.(Resim321) Günümüzde fabrikasyon üretim oluklu kiremitler de olmasına rağmen çatı kaplamasında pek tercih edilmemektedir.

⁴⁴⁶ Bu hamam günümüzde tuvalet olarak kullanılmaktadır. Bu hamamın kiremitleri ile ilgili bilgiler, hamamın görevlisi tarafından alınmıştır.

5.1.4 Çini Kaplama

Çini genelde mihrap, sanduka, duvar kaplaması olarak kullanılan bir süsleme malzemesidir. Dış duvarlarında çini kaplama olan tek yapı örneği vardır. I. Mehmed dönemine ait Yeşil külliyesinin bir parçası olan Yeşil Türbenin dış duvarları turkuaz renkli çini plakalar ile kaplıdır. Yapıların dış duvarlarında pencere kemer alınlıklarında, pencere çevrelerinde görülen çini kaplamalar az örnekte bulunmaktadır. Yeşil külliyesi bu konuda iyi bir örnektir. Külliye'nin unsurlarından camide dış cephede pencere kenarlarında mermer üzerine çini kaplamalar yapılmıştır ve bu kaplamalardan az örnek kalmıştır. İç duvarların alt kısımları, mahfillerin zemin, duvar ve tavanları, pencere tavanları çiniler ile kaplıdır. Yeşil Türbe, Bursa yapılarında, dış duvarları çinilerle kaplı tek örnek olması özelliğiyle önemli bir yapıdır. Yapının dış duvarlar gibi iç duvarları, mihrabı, sandukaları, pencere tavanları gibi unsurları çini kaplamalıdır. Külliye'ye ait medrese, ise diğer iki yapıya nazaran çini kaplama açısından daha sade görünümündedir. Taş-tuğla sıralarıyla inşa edilen medresenin dış duvarlarındaki pencerelerin kemer alınlıklarında çini parçalarıyla kaplamalar yapılmış, günümüze bu çini parçaların çoğu dökülmüştür fakat kalan parçalardan kemer alınlıklarında çinilerle nasıl bir süsleme kompozisyonu yapıldığı hakkında fikir verir. Medresenin batı eyvanının tonozu zengin çini kaplamaların olduğu bir kısımdır.

Erken Osmanlı döneminde çini üretimi büyük ihtimal, çini kullanılacak yapının bulunduğu şehirde kurulan geçici çini fırınlarında olup, iş bitince de fırınlar kaldırılıyordu.⁴⁴⁷ Bu bilgiye dayanarak, Bursa'da zaman zaman geçici çini fırınlarının kurulup kaldırıldığı düşüncesine ulaşabiliriz.

Bursa yapıları içinde, en erken çini kaplama görülen örnek, kitabesine göre H.740-741/M.1339-1340 yıllarında inşa edilen Orhan Camisidir.⁴⁴⁸ Yapının güney duvarında mihrap kemerinin iki yanındaki panolarda, altıgen biçimli, tek renkli sır tekniğinde yeşil renkli çini kaplamalar vardır. (Resim 322)

H.774/M.1372 yılından önce inşa edilen Koca Naip Camisinde⁴⁴⁹ çini kaplamalar, minare üzerinde ve revak kalkan duvarını ortasındaki dikdörtgen pano

⁴⁴⁷ Savaş Yıldırım, **Erken Osmanlı (1300-1453) Yapılarında Çini Süsleme**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007 s. 158

⁴⁴⁸ Ayverdi, İlk Devir, s.392.

⁴⁴⁹ Ayverdi, İlk Devir, s.265.

üzerinde yer alır. Revak kalkanının ortasındaki dikdörtgen pano içinde üst tarafta altıgen biçimli tek renkli sır tekniğindeki iki turkuaz çini parçası, harç üzerinde yan yana yerleştirilmiştir.(Resim.323) Bu çinilerin hemen alt kısımları boş, buraları da eskiden çini ile kaplı olabilir idi fakat günümüze sadece harç görülmektedir. Panonun alt tarafında, tuğla parçalarını yan yana getirilmesi ile oluşturulan süsleme, panonun eskiden çini ile tuğlanın birleşimi ile oluşturulan bir süsleme kompozisyonu var olabilir.

H.792/M.1390 yılında inşa edilen Demirtaş Paşa Camisinin⁴⁵⁰dış duvarlarında pencere kemer alınlıklarındaki çini kaplamaların bir kısmı dökülmüştür. Bu pencere kemer alınlıklarında kaplama olarak kullanılan çini parçaları kemer alınlığındaki taş ve tuğlalar ile beraber kullanılmıştır.(Resim 324) Minaresinde şerefe altında çinilerden bir bilezik oluşturulmuştur, ayrıca şerefe altında da tuğlaların arasında tek tük çini parçaları görünmektedir. Şerefe altındaki çini kaplamalar, şerefe altının, önceden tamamen çinilerle kaplı olduğu düşüncesinin oluşmasına yol açmaktadır.

Yeşil Türbenin dış duvarlarında, zamanla dökülen çiniler yenilenmiştir. 1855 yılındaki depremde yapının çinileri dökülünce, 1865 li yıllarda Fransız mimar Leon Parville türbenin dökülen çinilerin yerine yenilerini koymak ve duvarlardaki, bugün doğu cephesindeki bazı yerler hariç diğer çinileri de değiştirmek suretiyle onarımını tamamlamıştır.⁴⁵¹ Bu çiniler, duvarlarda daha önce kullanılan İznik çinileri gibi sağlam olamayınca kısa süre sonra dökülmeye başlamış. 1941 yılında Macit Kural tarafından bir onarım daha geçiren türbenin duvarlarındaki çini kaplamalarından dökülenleri yenilenmiş oldu.⁴⁵² 1992 yılında Vakıflar genel müdürlüğü tarafından yapılan onarımda dış duvarlarda dökülen çinilerin yerine aynı renge yakın tonda BTB kaplamalar çimento ile duvarlara yapıştırılmıştır.⁴⁵³ Bu onarımda kullanılan kaplama malzemeleri duvardaki çinileri ile renk, biçim ve boyut açısından benzemez. Duvar üzerinde bu yeni kaplama malzemeleri çok belli olmaktaydı. (Resim.325) Yapı en son 2010 yılı içinde onarıldı Bu onarımda 1992 yılındaki onarımda kullanılan kaplama malzemelerinin çoğu sökülerek turkuaz renkli çini parçaları

⁴⁵⁰ Kepecioğlu, Cilt:1s.270.

⁴⁵¹ Mustafa Armağan, **Bursa Şehrengizi**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1988, s.107.

⁴⁵² Armağan, s. 111.

⁴⁵³ Armağan, s.111.

kondu ve yapının dış duvarlarında az da olsa eskisi gibi renk uyumu sağlanmış oldu. (Resim.326) Dış duvarlarda tek renkli sırlı çinilerin yanı sıra pencere kemer alınlıklarında çok renkli sır tekniğinde çiniler bulunmaktadır. Bu çinilerin de zamanla dökülenlerin yerine yenileri konmuş olmakla beraber, bu konuda pek başarılı olunamadığından bu kemer alınlıklarında yer yer boşluklar ve bu boşluklardaki harçlar görülmektedir.

Yapının tamamen renkli sır teknikli çiniler ile kaplı taç kapısı(Resim.327) Bursa'da başka yapıda bulunmamaktadır. Pencere tavanları da tek renk çiniler ile kaplanmıştır. Turkuaz renkli, çeşitli biçimlerde parça çinilerin bir araya getirilmesiyle oluşturulan zemin üzerinde beyaz, siyah turkuaz renklerinde parça çinilerle bitkisel süsleme yapılmıştır. Pencere tavanlarının bile çinilerle kaplanarak boş bırakılmadığı yapı adeta çini müzesi mahiyetindedir.

Yapının iç duvarları ise altıgen biçimli, turkuaz renk çiniler ile kaplanmıştır. Bu duvarlarda da dökülen çiniler yenilenmiş fakat dışarıda olduğu gibi burada da renk uyumu tutturulamamıştır. Sonradan konulan çini parçalar turkuazdan daha koyu renktedir.(Resim.328) Bu tek renk çinili duvarların üzerinde, çok renkli çinilerle madalyon yapılmıştır. Bu motifin iki ucundaki palmet motiflerinde turkuaz, mavi, beyaz ile rumili bitkisel süsleme yapılmıştır. Bu palmetleri sarı renk bir şerit çevreler. Madalyonu sarı, beyaz, mavi ve turkuaz ile bitkisel süslemelerden oluşan bu kuşak çevreler. Madalyonun içi de renkli sır teknikli çiniler ile bitkisel süslemeler yapılmıştır. Bu çinilerin dönemine ait olduğu düşünülmektedir. İç duvarlar dış duvarlara nazaran daha az müdahaleye maruz kaldığından buradaki çini kaplamaların az miktarı yenilenmiştir.

Türbedeki sandukalarda da çini kaplama vardır. I.Mehmed'in sandukası, renkli sır tekniğindeki çinilerle kaplanmıştır.(Resim 329). Çini ile kaplı olan diğer sandukalar ise daha sadedir, kaide kısımları, renkli sır teknikli çiniler ile kaplı iken sandukaların üstlerinde ise tek renkli sır teknikli, altıgen biçimli çinilerle kaplama yapılmıştır. (Resim 330)

Külliyenin ana yapısı olan Yeşil Camisinin dış duvarlarında çini kaplamalar batı, doğu ve güney cephelerdeki alt pencerelerin çevresinde vardır Bu pencerelerin çevresini tek renk sır tekniğinde turkuaz çinili bir bordür kuşatır. (Resim 331,332) Giriş eyvanının sağ ve sol duvarlarında yerden yaklaşık 2.50 cm yüksekliğe kadar

altıgen biçimli tek renkli sırlı, koyu yeşil çiniler ile kaplıdır. Bu kaplamalı duvarın çevresinde de renkli sır tekniğinde çiniler ile oluşturulmuş bordür dolanır. Çini kaplamalı duvarların ortasında, renkli sır tekniğinde çiniler ile oluşturulmuş, madalyonlar bulunmaktadır. Madalyonun ortasında sarı beyaz mavi turkuaz renkleriyle kıvrımdal palmeter ile grift süsleme yer alır. (Resim333) Giriş eyvanının iki yanındaki müezzin mahfilleri de çini ile kaplanmıştır. Bu mahfillerin tavanları, pencere tavanları çini mozaik tekniği ile kaplıdır. Bu mahfilleri dıştan renkli sır tekniğinde bordür kuşatmaktadır.(Resim 334)Bu mahfillerin duvar yüzeylerin tek renk sır tekniğinde yeşil altıgen çiniler ve çok renk sır teknikli çiniler ile kaplıdır. Zemin ve duvarlar altıgen, koyu yeşil ve üzerleri yıldızlı çiniler ile tavanları ise çok renk sır teknikli çiniler ile kaplıdır.(Resim 335) Mahfillerin tavanlarında da çok renkli sır tekniğinde çiniler ile kaplıdır. Bu tavanlarda mavi, sarı, beyaz, yeşil, lacivert renkleri (Resim 336)

Giriş eyvanının üstünde yer alan hünkar mahfilinde her yer çiniler ile kaplanmıştır.(Resim337) Kemer karnının ortasındaki kısmı çini mozaik tekniğinde, diğer kısımlar çok renkli sır tekniğinde çiniler ile kaplıdır. 338. resimde kemer karnı görülmektedir. Burada yeşil, lacivert, mavi renkleri ile geometrik ve bitkisel süslemeler yapılmıştır. Mahfilin korkuluğun da çok renkli sır tekniğinde çiniler ile kaplanmıştır. Zemin kısmında yer alan, tuğla zemin döşemesi üzerinde yer alan kare biçimli, çok renkli sır tekniğindeki çini kaplamalardan, dökülen olmuştur.(Resim 339) Bu mahfilin tavanında da çok renkli sır tekniğinde çiniler ile kaplama yapılmıştır.(Resim 340)Caminin ibadet mekanının iç duvarları altıgen biçimli tek renk (lacivert) çiniler ile kaplıdır. Bu çini kaplı kısmın üzerini renkli sır teknikli çinilerden oluşan bir bordür kuşatmaktadır. Mihrap ise çok renkli sır tekniğindeki çini parçaları ile kaplıdır Bu çini parçalarıyla bitkisel süslemeler yapılmıştır.

Yeşil Külliyesinin bir diğer unsuru Yeşil medrese dış duvarlarda pencere alınlıkları ve içte batı eyvanı örten tonozu çini kaplıdır. Dış duvarlardaki pencerelerin kemer alınlıklarında değişik biçimlerde çiniler ile kaplanmıştır. Buralardaki çiniler harç ile birlikte süsleme kompozisyonunda yer almıştır. Yapının taç kapı kavsarası da çinilerle kaplıdır. Bu kavsara da dikdörtgen biçimli turkuaz ve lacivert çiniler ile kaplanmıştır. Batı eyvanı örten tonoz tamamen çini kaplıdır. Tonoz aynası, çok renkli sır tekniğinde çiniler ile kaplıdır. Bu tonozun diğer kısımlarında ise tek renkli

sır tekniğinde turkuaz ve mavi renkli, dikdörtgen biçimli çiniler ile kaplama yapılmıştır.(Resim 341)

II. Murad Camisinin dış duvarlarında revakta saçak altında çinilerden oluşan bir şerit, revakın üstünü dolandır. Burada tek renkli sır tekniğinde turkuaz renkli, çeşitli biçimlerdeki çiniler ile tuğlalar beraber kullanılarak süsleme yapılmıştır. (Resim.342)Yapıda taç kapı kemerinin üzerinde de renkli sır teknikli çiniler ile kaplama yapılmıştır.(Resim.343)Yapının kuzey cephelerindeki pencere kemer alınlıklarında da çini kaplamalar bulunmaktadır.(Resim344) Harim kapısının üzerinde yer alan kitabe levhasının üstündeki pano da renkli çinilerle kaplanmıştır. İç duvarlarında yerden pencere hizasına kadar altıgen biçimli turkuaz çiniler vardır. Mihrap duvarında mihrabın yanındaki duvarlardaki çini kaplamalarda beyaz altıgen çiniler bulunmaktadır. (Resim.345) Bu caminin iç duvarlarındaki çini kaplamalar Yeşil Camisi ve Yeşil Türbesinin iç duvarlarının kaplamasında da kullanılmıştır, Buradaki kaplamalar, önceki iki yapıdaki kaplamaların devamı gibidir. Yeşil medresede çini kaplamaya, sadece dersane eyvanının iç duvarlarında rastlanmaktadır. Günümüzde çinilerin çoğu dökülmüş olup önceden eyvanın iç duvarlarının alt kısımlarının tamamen altıgen biçimli, tek renk sır tekniğinde turkuaz renkli çinilerle kaplı olduğunu düşündürür.

XV. yüzyılın ikinci yarısına ait Şehzade Mustafa-Cem Sultan Türbesinin, iç duvarlarında alt pencerelerin kemer alınlıklarına kadar olan kısımlarda tek renkli sırlı, altıgen biçimli turkuaz ve lacivert renkli çiniler ile kaplıdır. Bu çini kaplı duvarın dört tarafını turkuaz, mavi ve beyaz renkli çiniler ile palmet ve rumili bitkisel süslemeli bir bordür kuşatır. Pencere kemer alınlıkları da tek renkli sırlı, altıgen biçimli turkuaz ve lacivert çiniler ile kaplıdır ve bu çinilerin üzerlerinde yıldızlar bulunur.(Resim 346)

H.920 yılının Zilkade ayının başı/M.18 Aralık1514 yılında inşası tamamlanan Şehzade Ahmed Türbesinin⁴⁵⁴ iç duvarları, Şehzade Mustafa-Cem Sultan Türbesinin iç duvarlarındaki çini kaplamalara benzemektedir fakat buradaki çinilerde yıldız yoktur. Duvarlarda alt pencerelerin sonuna kadar olan kısımda, dört yandan, mavi ve beyaz çiniler ile bitkisel süslemelerin olduğu bordür kuşatır. Bu bordürün içinde tek renk sırlı turkuaz ve lacivert altıgen çiniler ile oluşturulan kaplama vardır. Mihrap

⁴⁵⁴ Önkal, Şehzade Ahmed, s.144.

duvarında mihrabın iki yanındaki duvarda ve mihrap nişinin içinde yer alan çinilerde, diğer duvarlarda görülmeyen sadece bu duvarda görülen altıgen biçiminde beyaz renkli çiniler bulunmaktadır.⁴⁵⁵ (Resim 347)

I.Süleyman dönemine ait olduğu bilinen Yeni Kaplıcanın sıcaklık kısmında, günümüze sağlam gelebilen “Şam Tipi” diye adlandırılan İznik sır altı tekniğinde çini kaplamalar bulunur. Altıgen biçimli olan bu çinilerde mavi, beyaz, yeşil, eflatun, patlıcan moru renkleri kullanılarak bitkisel süslemeler yapılmıştır.⁴⁵⁶ Bu çiniler, H.952/M.1545 yılına tarihlendirilmektedir.⁴⁵⁷

Çini kaplamalar, sık olmasa da, minare gövdelerinde, şerefe altlarında görülmektedir. Minare gövdelerinde bu kaplamalar ya çini bilezik şeklinde ya da değişik biçimlerdeki çini parçaların bir sıra atlayarak ya da yan yana dizilmesi şeklinde yapılmıştır. Tek renkli sır tekniğindeki bu parçalarda renk olarak turkuaz tercih edilmiştir. H.843/M.1439-1440 yılında inşa edilen Hoca Ali Zade Camisinin minaresinde şerefe altındaki kare biçimli tek renkli sır teknikli turkuaz çini parçalarının onarımda hepsinin yenilenip yenilenmediği bilinmemekle beraber, kare biçimli çiniler yakın dönemde yapılan onarımlarda tercih edilmiştir. Hoca Ali Zade Camisinin minaresinde gövdenin üst kısmından itibaren 1974 yılında yenilenmiştir.⁴⁵⁸ II. Murad dönemi yapısı, Kadem Eri Camisinin minare şerefe altındaki çini kaplamaların dönemine ait olmasa da yakın dönem işi olmadığı anlaşılmaktadır. Burada altıgen biçimli tek renkli sır tekniğinde turkuaz çini parçaları, şerefe altında, gövdeyi dolandır.(Resim.348)

Yeşil Cami ve Yeşil Türbe çini kitabelerin görüldüğü yapılarıdır. Yeşil Cami içindeki hünkar mahfilinin kemer karnının alt tarafında çini kitabede, çini ustasının yazılıdır. Mihrapta, köşeliklerin sütunceler ile birleştiği yerde sağ alt kısımdaki kitabede, Arapça ile ”Tebrizli ustaların eseridir” ifadesi yazılıdır.⁴⁵⁹Yeşil Türbede,

⁴⁵⁵ Önkal,Şehzade Ahmed,s.145.

⁴⁵⁶Sevinç Gök,”Bursa Yeni Kaplıca’da Şam Tipi Çiniler”**Sanat Tarihi Dergisi**,”S.XIV/IYrd DoçDr Lale Bulut’a Armağan, Nisan 2005,Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir2005, ss.136-140.

⁴⁵⁷ Gök, s.137.S. Gök, makalesinde,” Gönül Öney,”Şam Tipi” Adını Alan İznik Seramikleri, Çinileri veŞam Örnekleri”**Ortadoğu’da Osmanlı Dönemi Kültür İzleri Uluslar arası Bilgi Şöleni Bildirileri**, 25-27 Ekim/October, 2000 Hatay,İskenderun,C.II,Atatürk Kültür Merkezi, Ankara , 2000, s.459” u kaynak göstermiştir. Şam Tipi Çiniler için ayrıca bkz: Gönül Öney, **Türk Çini Sanatı**, İstanbul, 1976, s.69.

⁴⁵⁸ Uysal,s. 130.

⁴⁵⁹ Yıldırım, s.43, Abdülhamit Tüfekçioğlu, **Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Yazı**, Ankara, 2001, s.162.

I.Mehmed'in sandukası üzerinde yer alan çini kitabe, I.Mehmed'in ölüm tarihini vermektedir.⁴⁶⁰ Renkli sır teknikli çiniler ile kaplı olan sandukanın üzerinde sarı renk çini parçaları ise yazılar oluşturulmuştur.Selçuk Hatunun sandukasında ise alçı üzerine çini kitabe, Selçuk Hatun'un ölüm tarihi yazılıdır.⁴⁶¹Çini kitabesi olan bir başka yapı, I.Süleyman Döneminde Rüstem Paşa tarafından inşa ettirildiği belirtilen Yeni Kaplıcadır.⁴⁶² Bu yapının sıcaklık kısmının giriş açıklığının üzerinde yer alan kitabe, mavi-beyaz sır altı tekniği kullanılarak oluşturulmuştur. Burada lacivert zemin üzerine beyaz ile yazılar yer almaktadır⁴⁶³

5.1.5 Ahşap Kaplama

Osmanlı mimarisine Avrupa mimarisinin etkilerinin görüldüğü XVIII. ve özellikle XIX. yüzyılda, ahşap çatıklı sivil yapılarda yapının dışı da ahşap kaplamalarla ile kapatılmış olmaktadır. Bu kaplamalar dış cephelerde dar uzun tahtaların dikey ya da yatay olarak duvar üzerine kaplanması biçiminde olmuştur. Saatçi Köşkü, Alay Bey Köşkünün duvarlarında, bu tür ahşap kaplamalar görülür.(Resim 349)

5.2.CAMLAR

Osmanlı dönemi Bursa yapılarında cephe duvarlarında alt pencere açıklıklarında düz camlar, üst pencere ve kasnaklardaki alçı ya da alçı taklidi betonarme pencerelerde ise yuvarlak, dökme teknikli küçük camlar kullanılmıştır. Üst pencere ve kasnak pencerelerinde alçı ya da alçı taklidi betonarme-cam birlikteliği her yapıda tipiktir. Bursa'da Osmanlı döneminde inşa edilen az sayıda yapıda, vitray örnekleri görülmektedir. Bu yapılarda, alçı içlik çerçeve içinde, istenilen biçimde kesilen renkli camlar ile bitkisel süsleme motifleri oluşturulmuş ve bu motifler alçı yardımıyla çerçeve içinde yerleştirilmiştir. Bu vitray örneklerinin dönemine ait olmadığı bilinmemektedir.

H.774/M.1372-1373 yılından önce inşa edilen Koca Naip Camisinin⁴⁶⁴ üst pencerelerinin alçı içlik çerçevelerinde vitray camlar bulunmaktadır. Bu vitraylarda, sarı yeşil ve kırmızı renkli camlar ile bitkisel süslemeler yapılmıştır. Bu vitray, eğer

⁴⁶⁰ Önkal, Hanedan, s.68 Ayrıca bkz: A.M.T Koyunluoğlu, (**İznik**) ve **Bursa Tarihi**, Bursa, 1935, s.146.

⁴⁶¹ Önkal, Hanedan, s. 68.

⁴⁶² Baykal, s. 34. Bu konuda ayrıca bkz: Kamil Kepecioğlu, **Bursa Hamamları**,İstanbul, 1943, ss.18-19.

⁴⁶³ Gök, s.142.

⁴⁶⁴ Ayverdi, İlk Devir, s.265.

döneminden olduğu kabul edilirse, Bursa yapıları içinde en erken tarihli vitray örneğidir.

XV. yüzyıl yapılarından İbni Bezzaz ve Hacı Seyfeddin Camisi, XVI. yüzyıl yapılarından Kara Şeyh Camisi, vitrayların görüldüğü örneklerdir. Vitray, Bursa yapılarında pek tercih edilmemiştir.

Cephe duvarlarında üst pencere ve kasnak pencerelerinin alçı dışlıklarında yuvarlak biçimli dökme teknikli camlar bulunmaktadır.

H.957/M.1550 yılında inşa edilen Şeyh Konevi Camisinin⁴⁶⁵ cephe duvarlarında üst kısmındaki alçı taklidi betonarme çerçevelerin içinde yuvarlak, renkli camlar bulunmaktadır.(Resim 350)

5.3. BOYALAR

Bursa'daki Osmanlı dönemi yapılarının büyük çoğunluğu sadedir. Özellikle dış cephelerde boya kullanılarak yapılan süslemeye rastlanmaz. Dış duvarlarda malzemeye yönelik süsleme vardır. Yapı hangi malzeme ile inşa edilmiş ise süslemelerde de o malzemeler kullanılmıştır. Yapıların iç kısmında ise duvarlarda sıva üzerine, ahşap malzeme ile yapılan mahfil, revak kemeri gibi unsurlarda ise ahşap üzerine kalem işi süslemeler yapılmıştır. Bu kalem işi süslemeler de eskiden kökboya kullanılmış olması muhtemel iken daha sonraları sentetik boyaları kullanılarak süslemeler yapılmıştır. Kalem işi süslemeler nem gibi etkilere karşı dayanıksız olduğundan dolayı zaman içinde yenilenmektedir. Bursa yapılarında genelde sıva üzerine sentetik boya kullanılarak kalem işi süslemeler bulunur. Süslemeler zamanla yenilediğinden her yenilemede kullanılan boya da

⁴⁶⁵ Kepecioğlu, Cilt:3,s. 47.

değişmektedir. Konumuzla ilgili olmadığından dolayı kalem işi örneklerine yer vermedik.

Bursa yapılarında sık görülen bir uygulama, genelde mihrapların bazen de kapıların üzerinin boyanmasıdır. Ayrıca bazı yapılarda mihrap ve da harim kısmının üstünde yer alan mukarnaların altın varak ile kaplandığı görülmektedir. Bu işlem, altının eritildikten sonra, fırça yardımıyla istenen yüzeye sürülmesi ile gerçekleşmektedir. Bursa yapılarında altın varak kaplamalı olan fazla örnek bulunmamaktadır. II.Murad dönemine tarihlenen Bedreddin Camisinin mihrabı, yine II.Murad dönemi yapısı Selçuk Hatun Camisinde harim kapısının üstünde yer alan mukarnas, altın varak kaplamalı örneklerdir.

ALTINCI BÖLÜM

DEVŞİRME MALZEME

6.1 DEVŞİRME MALZEME KULLANIMI

Yıkılmış veya hasar görmüş bir yapının kullanılabilir durumdaki duvar, duvar parçası, lento, söve, sütun, sütun başlığı ve kaidesi gibi yapı elemanlarının, yeni inşa edilen yapıda, aynı işlevde yahut farklı işlevde değerlendirilip kullanılması, devşirme malzeme kullanımı olarak tanımlanır. Devşirme malzeme kullanımının sebepleri olarak başta ekonomik imkanların yetersiz olması, hazır malzemenin kullanılmak istenmesi, inşa süresinin kısaltılması isteği gösterilebilir.

Osmanlı mimarisinin ilk devirlerinde ekonomik kaygı ve hazır malzemedenden faydalanmak isteğiyle inşa edilen yapılarda devşirme malzeme kullanılmıştır. İnşa

edilecek yapılarda devşirme malzeme kullanımım ve bu malzemeleri temin etme işi imparatorluğun elinde idi.⁴⁶⁶Bu anlayışa göre, devletin elinde hazır malzeme stoğu bulunmakta idi.⁴⁶⁷Erken devirlerde kullanılan devşirme malzeme yapı bünyesinde kolayca ayırt edilirdi, çünkü bu malzemeler, alındığı yapıdaki haliyle yeni yapıda kullanılırdı. Yapı bünyesinde bu devşirme unsurlar kolayca fark edilmektedir. Klasik Osmanlı Mimarisinde ise alınan devşirme malzeme, yapı bünyesindeki diğer malzemelerden ayırt edilemeyecek derecede işlenerek kullanılmıştır.⁴⁶⁸ Devşirme malzeme kullanımı, XIX. yüzyıla kadar Osmanlı mimarisinde, ocaktan yeni malzeme çıkarımının yanı sıra, yapıya ve döneme göre değişen miktarlarda ve boyutlarda devam etmiştir.⁴⁶⁹

Osmanlı mimarisinde ilk devirlerde devşirme malzeme olarak antik Roma, Bizans dönemi yapılarının malzemeleri kullanılmış olmakla beraber, Osmanlı dönemine ait yapılardan yıkılmış ya da hasar görmüş olanlarının malzemeleri de değerlendirilmiştir.⁴⁷⁰ Osmanlı mimarisinde ilk devirlerde malzeme devşirme malzeme olarak genelde sütun sütun başlığı ve kaidesi, parça mermerler kullanılmıştır. Sütun, sütun başlığı ve kaideleri yapıların daha çok revak cephesinde kullanılırken, mermer parçaları ise genellikle duvarlarda diğer malzemelerinin arasında ve zemin kaplamalarında kullanılmıştır. Özellikle XIV. yüzyılda inşa edilen yapıların duvarlarında, taş ve tuğlaların arasında devşirme mermer parçaları görülmektedir.

Bursa'daki Osmanlı dönemi yapılarında devşirme malzeme kullanımı olmuştur. Daha çok sütun, sütun başlığı, kaidesi, korniş, parça mermer kullanımı görülmektedir. En çok kullanılan devşirme malzemelerden biri olan sütun, revaklarda en sık kullanım alanını bulmuştur. Revaklardaki kullanılan sütunların başlık ve kaideleri de genelde devşirme olmaktadır. Bazı yapılarda kubbeyi taşıyan sütunlar başlık ve kaideleri ile beraber devşirmedir.

⁴⁶⁶ Büke Yosunkaya, "Bursa ve İznikte'ki Erken Dönem Osmanlı Yapılarında Devşirme Malzeme Kullanımı", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü İstanbul 2007, s. 6.

⁴⁶⁷ Uğur Tanyeli, Gülsün Tanyeli, "Osmanlı Mimarlığında Devşirme Malzeme Kullanımı", **Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt II, Sayı. 4, İstanbul 1989, s. 28.

⁴⁶⁸ Uğur Tanyeli ve Gülsün Tanyeli, s. 28.

⁴⁶⁹ Yosunkaya, s.10.

⁴⁷⁰ UğurTanyeli ve Gülsün.Tanyeli, s. 25.

H.736/M.1335 yılından önce inşa edilen Alaeddin Camisi⁴⁷¹ devşirme malzeme kullanımının olduğu ilk yapıdır. Bu yapının revak kemerleri dört devşirme mermer sütun üzerine oturmaktadır. Sütun başlıklarının ikisi dor ikisi korint tiptedir. Kitabesine göre, H.740-741/M.1339-1340 yıllarında inşa edilen Orhan Camisinde de devşirme mermer kullanımı olmuştur. Revak yan ikiz kemerlerinin oturduğu sütunlar ve sütun başlıkları devşirmedir. Revaktaki sütun başlığı, V-VI. yüzyıla tarihlenen, Bizans dönemine ait bir örnektir.⁴⁷² Ayrıca duvarlarda taş ve tuğlaların arasında devşirme parçalar bulunmaktadır. Bu parçalar süslemeli örneklerdir. (Resim351) Ayrıca revak zemininde de kabartma süslemeli, dikdörtgen biçimli devşirme mermer parçalar bulunmaktadır.(Resim.352)I. Murad tarafından inşa ettirilen I.Murad Camisinin alt kat revak yan ikiz kemerlerinin oturduğu sütunların akantus yapraklı sütun başlıkları bulunmaktadır. Ayrıca üst kat revakta yer alan ikiz kemerlerin oturduğu mermer sütunlar ve bunların başlıkları devşirmedir.(Resim 353) Alt ve üst kat revakta ayaklar ile kemerlerin birleşme yerlerinde bulunan kornişler bitkisel süslemeli devşirme mermer parçalardır. Bu mermer kornişler süsleme üslubu açısından bakıldığında Geç Roma ya da Bizans dönemine ait örneklerdir.⁴⁷³XV. yüzyılın ilk yapısı, Yıldırım Türbesinin revakında kemerlerin oturduğu ortadaki sütunlar devşirme gibi görünmektedir. I.Bayezid dönemi yapısı olan Ebu İshak Camisinin⁴⁷⁴ minare kaidesinin üst kısmında dikdörtgen biçimli, üzerinde kabartma ile gülbezek motifleri ile süslü bir mermer parça bulunmaktadır. Bu parçanın devşirme olduğu düşünülmektedir. II. Murad döneminde H.859/M.1455 yılından önce inşa edilen Umur Bey Camisinin⁴⁷⁵ revakında bulunan mermer sütunlar ve sütun başlıkları devşirmedir. H.866/M.1466yılından sonra inşa edilen Umur Bey Türbesinin ⁴⁷⁶ zemin döşemelerinin arasında devşirme mermer parçaları bulunmaktadır. Bu devşirme mermerler üzerinde kabartma ile bitkisel süslemeler yapılmıştır. (Resim.354). Bunlar tahminen Bizans dönemine ait parçalardır.

⁴⁷¹ Maydaer, s. 63.

⁴⁷² Ayverdi, İlk Devir, s. 79.

⁴⁷³ Yosunkaya, s.42.

⁴⁷⁴ Kepecioğlu, Cilt:2,s.115.

⁴⁷⁵ Kepecioğlu, Cilt:4,s.196.

⁴⁷⁶ Daş, s..360.

H.957/M.1550 yılında inşa edilen Şeyh Konevi Camisinin⁴⁷⁷, revakında eskiden, ahşap sütunların oturduğu, devşirme mermer kaideleri günümüzde sıvalıdır.

Bursa yapılarında devşirme malzeme kullanımı, az da olsa XX. yüzyıla kadar devam etmiştir. Minare kaidesindeki kitabesine göre, H.1181/M.1767-1768 de inşa edilen Hacı Recep Camisinde revakında iki adet mermer sütun vardır bu sütunların başlıkları devşirmedir.⁴⁷⁸ Özellikle XIX. yüzyılda inşa edilen bazı kiliselerin duvarlarında devşirme malzemelere rastlanmaktadır. Günümüzde cami olarak kullanılan Mikhael Taxiarches Kilisesinin sıvalı olmayan doğu duvarında taş ve tuğlaların arasında devşirme mermer parçaları bulunmaktadır. Benzer şekilde, XIX. yüzyıl ortalarına tarihlenen H.İonannes, Theologos Kilisesinin duvarlarında da taş ve tuğlaların arasında devşirme malzeme kullanımı olmuştur.⁴⁷⁹

SONUÇ

Malzeme, inşa faaliyetlerinin gerçekleşmesi için gerekli olan unsurlardan biridir, diğer unsurlar yapının inşa edileceği yer, ekonomik olanak ve işgücüdür.

İnşa faaliyetlerinde kullanılacak malzemelerin seçiminde, coğrafi faktörler önemli yer tutar. Bir bölgede hangi inşa malzemesi bol bulunuyorsa, kolay elde ediliyorsa yapılar o malzemeden inşa edilirdi. Estetik düşünceler ile birlikte o coğrafyada az bulunan malzemeden de faydalanılarak belli bir ayrıcalık, zenginlik

⁴⁷⁷ Kepecioğlu, Cilt:3, s.47

⁴⁷⁸ Ötügen ve diğerleri s.14.

⁴⁷⁹ Ötügen ve diğerleri, ss.13,16.

gösterisi yapılmış olabilir. Az bulunan malzemenin elde edilmesi zor ve masraflıdır dolayısıyla o malzeme lüks bir malzemedir. Genelde dışarıdan getirtilen bu malzemeler, bir anlamda zenginlik ifadesi olarak algılanmıştır.

Konumuz olan Bursa yapıları, Osmanlı dönemine ait yapılardır. Bursa'nın fethinden sonra imar faaliyetlerine başlayan devletin ilk yapılarında devşirme malzemelere de yer verildiği görülmektedir. Daha çok Bizans dönemine ait yapılarının işe yarayan sütun, sütun başlığı ve kaidesi gibi mimari parçalarından yararlanılmış olup, bu uygulama, XV. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam etmiştir. Bu dönemden sonra terk edilmiş olan devşirme malzeme kullanımı, XIX. yüzyılda tekrar karşımıza çıkar. Özellikle Bursa'nın Rum yerleşimlerinin olduğu yerlerde inşa edilen yapılarda Roma ve Bizans dönemine ait, sütun, sütun başlığı ve kaidesi ve parça mermer kullanımı dikkat çeker. Devşirme malzeme kullanımında amaç, ele geçen malzemeyi, işe yarayacak biçimde yapı bünyesinde değerlendirmektir.

Bursa'da erken dönemlerde inşa edilen yapıların duvarlarında moloz ya da kaba yonu taş kullanımı sık tercih edilmiştir. Bu tercihte, moloz taşın kolay elde edilmesi ve neredeyse işlenmeden kullanılmasının etkisi fazladır. Moloz taş ve bu taşın, duvar yüzeyinde görülecek kısmının kabaca düzeltilmesiyle oluşturulan kaba yonu taş ile inşa edilen yapılarda duvarın köşelere gelen kısımlarında küçük boyutlu ve biçimsiz taşlar bulunmaktadır. Özellikle yuvarlak biçimli ve yüzeyleri kaygan olan taşların ise, basınca dayanıksız olmaları sebebiyle, harç içinde gömülü olduğu görülmektedir. Taş aralarında kireç harcı kullanılmış olup harç kullanılmayan yerlerde ise, taşların arasındaki boşlukların daha küçük taş parçalarıyla doldurulmuş olduğu görülmektedir. Bu uygulama, duvar örgüsünün sağlamlığı ile ilgilidir.⁴⁸⁰ XIV. yüzyıl yapısı Alaeddin Hamamının duvarları, Yer Kapı sur duvarları ve II.Murad dönemine tarihlenen Dayıoğlu Hamamının duvarlarının alt kısımlarında, taş aralarında harç pek görülmez,taş araları, daha küçük boyutlu taşlarla doldurulmuştur.

Moloz taş kullanımı, XX. yüzyıla kadar, zaman zaman azalma olsa da devam etmiştir. XIV. yüzyılda inşa edilen moloz ya da kaba yonu taş duvarlı yapılarda taşlar biçimsizdir, işlenmeden, düzensiz olarak duvar üzerinde yer almaktadır. Bu durum, henüz kurulan bir devletin mimari ve inşaat faaliyetlerindeki acemiliğini ve ekonomik imkanların yetersizliğini ifade etmektedir. XV. yüzyıla gelindiğinde ise

⁴⁸⁰ M.Rıfat Çelebi, **Yapı Elemanları**, (Cilt 1),Yıldız Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Yapı Elemanları ve Malzemeleri Bölümü Yayınları, İstanbul, 1994, ss: 38-39

moloz ya da kaba yonu taş ile inşa edilen yapıların duvarlarında belirli aralıklar ile ahşap hatılların kullanıldığı görülmektedir. Bu şekildeki duvarlara ilk örnek, II.Murad dönemi yapısı Umur Bey Camisinin bahçe duvarıdır.Daha sonraki dönemlerde inşa edilen moloz –kaba yonu taş duvarlı yapılarda hatıl kullanımı görülmüştür.

XVI-XVII.yüzyıldan günümüze sadece moloz yada kaba yonu taş taş duvarlı yapı örneği birer adetten ibarettir. Bu iki yapının duvarlarında alt taraflardaki moloz, daha üst taraflardaki kaba yonu örgüsünün birbirleriyle olan benzerliği, bu iki yüzyıl arasındaki taş işçiliğinde değişiklik olmadığını ifade etmemize imkan vermektedir. Bununla beraber, günümüze sadece iki yapının gelmesi bunu genellememizi zorlaştırmaktadır. XVII. yüzyıldan daha sonraki dönemlerde bu tarz yapı örneği ile karşılaşılmaz.

Yapılarda bir başka duvar tipi, kesme taş veya mermer ile inşa edilenlerdir. Bu tip duvarlarda mermer, kaplama malzemesi olarak kullanılmıştır. Bursa’da XIV-XVII. Yüzyıllarda inşa edilen köprüler sadece taş kullanılarak inşa edilmiştir. Bunlardan Tatarlar Köprüsü Hariç diğerlerinin inşa malzemesi kalın küfekilerdir. Bu taşlar 1669 yılında inşa edilen Abdal Köprüsünün duvar ve kemerlerinde oldukça düzgündür. Kesme taş ile inşa edilen duvarlarda, taşlar arasındaki derzlerin belirgin olmaması için, aralarındaki harcın dışardan belli olmayacak şekilde konulmuştur ya da taşlar arasında kenet kullanılmıştır. I.Bayezid dönemine ait Yıldırım Camisi ve Ulu Cami, kesme taş ile inşa edilen iki büyük yapıdır. I.Mehmed dönemine ait Yeşil Cami ise, kesme taş ile inşa edilmesinin yanı sıra duvarlarında mermer kaplamalarının kullanılması ve sadece mermerden oluşan kuzey cephesi ile önemli bir örnektir. Bu üç yapıda, özellikle Yıldırım Camisi ve Yeşil Camide zengin mermer işçiliği görülür. I.mehmed döneminden sonraki dönemlerde inşa edilen yapılarda mermer işçiliğinde gerileme gözlenir. Kesme taşın az bulunması nedeniyle sadece kesme taştan inşa edilen yapı sayısı fazla değildir. Bu sebeple ve Bizans mimarisine ait yapıların etkisi ile taş ile tuğlanın birlikte kullanılması yaygındır.” Almasıık Duvar Tekniği” olarak adlandırılan bu teknik, Bizans dönemine ait yapıların duvarlarında tercih edilmiş olup, geç döneme ait Bizans yapıları ile erken dönem Osmanlı yapıları

arasında bir benzerliğin varlığı dikkatlerden kaçmaz. Bu tekniğin Osmanlı mimarisine Bizanstan geçtiği ileri sürülür.⁴⁸¹

Yukarıda da ifade edildiği üzere, Bursa'da Osmanlı döneminde inşa edilen yapıların çoğu taş-tuğla duvarlıdır. İlk dönemlerde moloz ya da kaba yonu taş-tuğla, daha sonraki dönemlerde ise kesme taş-tuğla beraber kullanılarak duvarlar inşa edilmiştir. Fakat moloz ya da kaba yonu taş-tuğla sırası XIX. Yüzyılın sonuna kadar duvar inşasında görülmeye devam etmiştir. II.Murad döneminde taş ve tuğla sıralarının düzgün ve oranlı biçimde duvar yüzeyinde yer aldığı yapılar inşa edilmiştir. Bu dönemde genelde iki sıra taş ve iki sıra tuğla düzeni takip edilerek duvar inşa edilmiştir. Camilerin cephe duvarları ile minare kaideleri arasında uyum görülmektedir. Ayrıca yapılarda gerek tek cephe de gerekse tüm duvarlarda taş-tla sırası benzer özellikler gösterir. Boyut olarak aynı ya da yakın olan taş ve tuğlalar duvar inşasında kullanılmıştır. Bu döneme ait, Yiğit Köhne Camisi, Bedreddin Camisi,, duvar örgüsü düzgün olan yapılara örnek olarak gösterilebilir.

Kaba yonu taş –tuğla sırası ile inşa edilen duvarların en güzel örneklerinin görüldüğü II.Murad dönemini hariç tutarsak, diğer dönemlerde inşa edilen yapıların duvarlarında taş-tuğla sıralarının çok da düzgün olmadığını söyleyebiliriz. XIV. yüzyılda inşa edilen yapılarda yer alan moloz-kaba yonu taşların çoğu düzensizdir, rastgele yerleştirilmiştir. Tuğlalar bu duvarlarda hatıl görevi yaparak yatay olarak genelde birer sıra olarak dizilmiştir. Ayrıca, XIV.yüzyılda inşa edilen yapıların duvarlarında görülmeye başlanan bir uygulama, moloz/kaba yonu taş ile tuğlanın duvar yüzeyinde sıra halinde dizilmemesi, bunun yerine duvar yüzeyinde tuğlaların taş arasında tek tük yer almasıdır. Bu tarz duvarlı yapılar XIV-XIV yüzyıllar arasındaki dönemlerde çok sık olmasa da görülmektedir. Moloz/ kaba yonu taş-tuğla birlikteliği ile inşa edilen yapıların duvarlarında yer alan tuğlalar genelde 26 x 3 x 26 cm ölçüsündedir. Bu ölçü kalıbı XIV-XX. yüzyıl arasındaki dönemlerde inşa edilen taş-tuğla sıralı yapıların duvarlarında sık görülmektedir. Tuğlaların yüksekliği, tüm yüzyıllar için 3 ya da 4 cm dir.

XV.yüzyılda inşa edilen moloz ya da kaba yonu taş-tuğla sırası ile inşa edilen yapıların duvarlarında taş sırası genelde, yukarıda ayrı olarak

⁴⁸¹ Zeynep Mercangöz, "Batı Anadolu'daki Türk Yapılarının Duvar Tekniği ve Tuğla Süslemelerinin Kaynağı Üzerine Düşünceler" **9.Miiletler Arası Türk Sanatları Kongresi**, C.II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1995, s.485. Ayrıca, bkz. Batur, ss: 135-217.

değerlendirdiğimiz II.Murad dönemi haricinde benzerdir. Fakat iki ya da karışık sıra olarak taş kullanımı söz konusu olabilmektedir. Adı geçen dönemi ayrı tutarsak, taşlar daha az özenli ve kısmen işlenerek kullanılmıştır. Tuğlalar bu dönemde de taşların duvar yüzeyinde düzgün durmasını sağlamak için, taşları yatay ve dikey olarak sınırlandırmaktadır. XV. yüzyılın ikinci yarısı ile birlikte kesme taş-tuğla sırası ile inşa edilen yapıların sayısındaki artışa paralel olarak, moloz/kaba yonu taş-tuğla sıralı yapı sayısı azalmıştır. Fakat XVI. yüzyıl ile birlikte eskiye dönüş görülür ve duvar işçiliğinde gerileme olmuştur. Bu yüzyıla ait yapıların duvarlarında kullanılan moloz taşlarXV.yüzyıla ait yapıların duvarlarında görülenler kadar düzenli değildir, onlara nazaran daha az özenli işlenerek duvar yüzeyinde kullanılmıştır. Tuğlalar ise bir değişikliğe uğramadan (renk, boyut ve diziliş olarak) duvarlarda uygulanmıştır. XIV.-XVI. yüzyıl yapılarında tuğlalar genelde yatay olarak iki ya da üç; dikey olarak ise bir sıra olarak taşlar arasında yer almıştır. XVII. yüzyıldan günümüze bir yapının gelmesi, bu yüzyıldaki gelişimi anlatmaya yeterli değildir. Fakat XVI.yüzyılda inşa edilen yapıların duvarlarına benzer bir duvar örgüsü, H.1104/M.1692-1693 de inşa edilen Selami Dergahının duvarında karşımıza çıkar.

XIX. yüzyılda inşa edilen yapıların duvarlarında moloz/kaba yonu taş-tuğla sırası yeniden görülmektedir. Taş dizilişi, genelde birer sıra olmakla beraber taş arasında seyrek olarak tuğlaların serpiştirildiği duvar örgüsü bu yüzyıla ait bazı yapılarda görülür.(Mikhael Taxiarches Kilisesi, Orta Cami, Gölyazı Hamamı vb)

Kesme taş-tuğla sırası ile inşa edilen yapılar moloz/kaba yonu taş-tuğla sırası ile inşa edilen yapılara göre sayıca azdır. Özellikle II.Mehmed döneminde inşa edilen yapılar kesme taş-tuğla sıralıdır. H.749/M 134-49 tarihli vakfiyesinden önce inşa edilen Lala Şahin Paşa medresesi bu tip duvarlı ilk Osmanlı yapısıdır. Bu yapının duvarlarında bir sıra kesme taş üç sıra tuğla dizilişi vardır. Duvarlarda kullanılan tuğlaların boyutları birlikte yer aldığı taşa göre ayarlanmıştır. Bu uygulama tüm dönemler için geçerlidir. Özellikle II. Mehmed dönemi yapılarında taşlar, yatay ve dikey tuğlalarla çevrelenmiştir. Kesme taşlar genelde 32x16x32 cm, 25x 16 x 25 cm olarak ölçülmüştür. Bu ölçü kalıbı XV.-XVI. yüzyılda inşa edilen yapıların duvarlarında kullanılan kesme taşların genel ölçüsüdür. Duvarlarında büyük boyutlu kesme taşların kullanıldığı yapılarda ise(I.Murad Camisi gibi) taş yükseklikleri 30, 40 hatta 50 cm olarak ölçülmüştür. 26x 3 x 26 cm ölçüsündeki tuğlalar, hemen

hemen her dönemde inşa edilen yapıların duvarlarında kullanılmıştır. Dikdörtgen şekilli tuğlalar ise XV.yüzyılda daha sık görülür ve 19x 3 19 cm, 13 x 3 x 13cm, 11 x 3 x 11 cm, 9 x 3 x 9 cm ölçüleri sık kullanılmıştır.

XVI. yüzyıldan itibaren kesme taş-tuğla sıralı duvarların inşasında azalma görülür Bu tip duvar örgüsü, Muradiye Camisinin bahçesinde yer alan XVI. yüzyılda inşa edilen türbelerin duvarlarında görülür ve duvar örgüsü açısından II. Mehmed dönemi yapıları kadar düzenlidir. Bu yapılarda kullanılan kesme taşlar itina ile seçilmiştir. Taş ve tuğlalar boyut açısından ufak farklılıklar olmakla beraber, XV.yüzyıldakiler ile aynıdır. XVII. ve XVIII. yüzyıldan günümüze gelen birer yapı örneği olduğu için herhangi bir değerlendirme yapmak mümkün değildir.

XIX. yüzyılda yeniden inşa edilen Emir Sultan Camisinin duvarlarının alt kısmı sadece kesme taş ile inşa edilmiş iken üst kısımlarda bir sıra kesme taş-üç sıra tuğla dizilişi vardır. Duvar örgüsü açısından I.Murad Camisi ile bu yapı arasında benzerlik bulunmaktadır. Kaynaklarda kesme taş ile edildiği belirtilen diğer XIX. yüzyıl yapıları günümüzde sıvalı olduğundan değerlendirme yapılamamaktadır. XX. yüzyıldan günümüze gelen, duvarları sıvalı olmayan bir yapı bulunmaktadır. H.1330/M.1911-1912 yılında yeniden inşa edilen Ahmed Paşa Fenari Camisi, taş ve tuğlaların duvar üzerinde yer alması bakımından diğer yapılardan farklıdır.

Bursa'da az sayıda yapının duvarları ahşap çatkılıdır. Genelde XIX. yüzyılda inşa edilen sivil yapıların duvarları bu türdedir. Bu türün en erken örneği, H.957/M.1550 yılına tarihlenen Karabaş-ı Veli Degahıdır⁴⁸² Bu yapıda ahşap çatkıların arasında tuğla kullanılmıştır. XVII. yüzyıla tarihlenen "Osmanlı Evi" adlı evin duvarları sıvalı olmadığından bu duvar örgüsü görülmektedir. XIX. yüzyılda inşa edilen bu tip duvarlı yapılardan üçünün duvarı ise dıştan ahşap levhalar ile kaplıdır.

Bursa'da inşa edilen Hamitler Camisi ile Ovaakça Camisi hakkında bazı kaynaklarda bunların tuğla duvarlı olduğuna dair bilgi verilmiştir. Fakat bu yapılar günümüzde sıvalı olduğundan bunu teyit edemeyiz

Bursa yapılarında duvarların inşasında kullanılan taş, mermer ve tuğladan, ayak, sütun, kemer ve kasnakların yapımından da istifade edilmiştir.

⁴⁸² Kaplanoğlu, s.185.

Cephe duvarlarında aşt ve üst pencereler, kasnak pencereleri, ayrıca revaklı yapılarda revak kemerleri, köprü ve çeşmelerdeki kemerlerin yapımında taş, mermer, taş-tuğla ve ahşap kullanılmıştır. Bu malzemeler içinde ahşap, kullanım alanı en dar olan malzemedir. Bilinen en erken örneği, XV.yüzyıla tarihlenen Sivasiler Camisindedir. Bu yapının revak kemerleri, sütunları ile beraber ahşaptır. En geç tarihli örnek ise XIX. yüzyıl yapısı Emir Sultan Camisini revak kemerleridir. Ayrıca Ulu Cami ve II.Murad Camisinin bahçesindeki ahşap sütunlu ve kemerli şadırvanlar mevcuttur

Tamamen kesme taş-mermer ile inşa edilen yapıların sütun ve kemerleri de kesme taş ya da mermerdendir. Orhan Bey dönemine tarihlenen Nilüfer Hatun Köprüsü, bilinen en erken tarihli kesme taş kemerli yapıdır. Pencere kemerleri kesme taş olan ilk yapı ise Ulu Camidir. Yıldırım Camisi ile Yeşil Cami ise pencere kemerleri mermer olan yapılardır. Ayrıca Yıldırım Camisi, revak kemer ayakları ve kemerleri ocaktan çıkarılan mermerlerle yapılmış ilk yapıdır. Tamamen mermerden inşa edilen, I.Mehmed dönemi yapısı Devlet Hatun Türbesinin ayak ve kemerleri mermerdendir.

Ayrıca, Bursa yapılarının giriş kapılarının üzerinde iki renkli mermer ile geçme olarak yapılan kemerler vardır. I.Mehmed dönemi yapısı Yeşil Caminin kapı kemeri bu tarzın ilk örneğidir. XV. ve XVI. yüzyılda inşa edilen yapıların kapı kemerleri de böyle düzenlenmiş iken, XVII. yüzyıl ile birlikte bu kemer tarzı terkedilmiştir.

Duvarların inşasında olduğu gibi, kemerlerin yapımında da taş-tuğla sırası önemli yer tutar. Almasıık duvar tekniğiyle inşa edilmiş olan yapıların duvarlarında alt pencere kemerlerinin taş-tuğla sırası ile(genelde bir sıra kesme taş- iki ya da üç sıra tuğla) yapıldığı görülmüştür. Gerek pencere kemerleri gerekse revak kemerlerinde taş olarak, yapı ister moloz/kaba yonu taş-tuğla ister kesme taş-tuğla ile inşa edilmiş olsun genelde kesme taş kullanılmıştır. Kemer ayakları, moloz/kaba yonu taş-tuğla sırası ile inşa edilen yapılarda kemerlerin sadece kesme taş-tuğla ile örülü olması, görünüm olarak bariz bir tezat oluşturur.

H.740/M.1339-1340 da inşa edilen Orhan Camisinin pencere ve revak kemerleri, taş-tuğla örgülü ilk örneklerdir.

Taş-tuğla kemerler arasında yüzyıllar içinde bir değişim görülmemektedir. Bir sıra kesme taş-iki ya da üç sıra dizilişi her yüzyılda görülür. Az yapıda ise(Hıdırlık Camisi revak kemeri, Kadem Eri Camisi pencere kemerleri) bir sıra taş bir sıra tuğla dizilişi görülmektedir.

Minare kaidesinde taş-tuğla sırası gözetilerek yapılan sağır kemer örneği tek yapıda bulunmaktadır. II.Murad dönemi yapısı Kadem Eri Camisinin minare kaidesinde sağır kemerler vardır.

Taş-tuğla sırası ile yapılan kemerlere göre daha az sayıda olan tuğla kemer, cephe duvarlarında ve genelde üst sırada ve kasnak pencere kemerlerinde görülür. Alt sıra pencere kemerlerinde de tuğla kemerlerinde de tuğla kemerleri örnekler bulunmaktadır. Pencere kemerlerinde tuğla kullanılan ilk yapı, H.736/M.1335-1336 yılından önceye tarihlenen Alaeddin Camisidir.

XIV. yüzyıla ait yapılarda pencerelerin tuğla kemerlerinin oluşturan tuğlalar, boyut açısından cephe duvarlarındaki dikey tuğlalar ile aynı ya da onlara yakın ölçüdedir. Kasnak pencere kemerlerini oluşturan tuğlaların ise daha küçük boyutları oldukları görülmektedir. XIV. yüzyıldan tuğla kemerli iki yapıdan biri, H.774/M.1372-1373 yılından önce inşa edilen Koca Naip Camisi, diğeri ise I.Murad dönemi yapısı Eski Kaplıcadır.

XV. yüzyılda inşa edilen yapılarda da tuğla kemer görülmektedir. Bu yüzyıldan dikkat çeken tuğla kemerler minare kaidelerinde yer almaktadır. II.Murad dönemi yapılarından Hoca Ali Zade Camisi ile Umur Bey Camisinin minare kaidelerinde sağır kemerler vardır.

Minare kaideleri dışında, pencere kemerleri ve revak kemerlerinde tuğla kullanımı bu yüzyılda da devam etmektedir. I.Mehmed dönemine ait Ördekli Hamamının kasnak pencere kemerleri bu yüzyıla ait ilk örnektir. Bu yüzyılda da ,XIV. yüzyılda olduğu gibi,cephe duvarları ve kasnaklardaki pencere kemerleri,aynı dönemin revak kemerleri ve baldaken tarzlı yapıların tuğla kemerlerine göre daha küçük boyutlu tuğlalardan oluşturulmuştur.

XVI. yüzyılda tuğla kemer yapımı devam eder. Hatice İsfendiyari Camisi, kemerlerinde tuğla kullanılan ilk XVI. yüzyıl yapısıdır. Bu yüzyıldan günümüze gelen tuğla kemerli yapıların sayısı fazla değildir. XVII. yüzyıldan günümüze gelen iki tuğla kemer örneği, tuğladan kemer inşasının bu yüzyılda da devam ettiğini

göstermesi açısından önemlidir. Bu iki yapının da cephe duvarlarında yer alan pencere kemerleri tuğladandır. H.1033/M.1623 yılında yeniden inşa edilen Alacahırka Camisi ve H.1092/M.1681 yılına tarihlenen Esir Dede Türbesi günümüze gelen iki örnektir.

İnşa faaliyetlerinin durma noktasına geldiği XVIII. yüzyılı bir yana bırakırsak yeniden canlanmanın görüldüğü XIX. yüzyıla ait yapılardan günümüze gelen iki örnek, artık tuğla kemer revaçta olmadığını göstermektedir. Bu iki yapıdan biri H.1290/M.1873 yılında yeniden inşa edilen Kayı Han Camisidir. Diğer yapı ise XIX. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen Özlüce Kilisesidir. Bu yapı, tuğla kemer açısından zengindir. Hem pencere kem de yapıyı üç yandan çeviren revak kemerleri, ayakları ile beraber tuğladan yapılmıştır.

Revak kemerleri ayak ve sütunlar üzerinde oturmaktadır. Bu ayaklar taş, mermer, taş-tuğla, tuğla ve ahşap malzeme ile yapılmıştır. Ahşap kemerleri ahşap sütunlara oturmaktadır. Ahşap sütunları, revak kemerlerini taşımıştır. Ahşap kubbenin oturduğu ahşap kemerleri taşıyan ahşap sütunlu tek yapı, H.957/1550 yılına tarihlenen Karabaş-ı Veli Dergahının semahanesidir.

Sadece taş ve mermerden yapılan ayak ve sütunlar, genelde bu malzemeler ile yapılan kemerleri taşımaktadır. Fakat taş-tuğla ve tuğla ile inşa edilen kemerleri mermer sütunların taşıdığı örnekler de vardır. Bu mermer sütunlar ise kaide ve başlıklarıyla beraber devşirmedir. H.736/ M.1335-36 öncesine tarihlenen Alaeddin Camisinin devşirme mermer sütunları, taş-tuğla sırası ile inşa edilen kemerleri taşır. H.1182/M.1768-1769 yılına tarihlenen Hacı Recep Camisi ise şu anda sıvalı olan kemerlerin devşirme mermer sütunlara oturduğu son örnektir. Tahminimize göre bu yapının revak kemerleri taş-tuğla sırası ile inşa edilmiştir.

Bursa yapılarında revak kemerlerini genelde taş-tuğla sırası ile inşa edilen ayaklar taşır. Bu ayaklar moloz/kaba yonu taş-tuğla ya da kesme taş-tuğla sırası ile inşa edilmiştir. Emir Hanın alt kat revak kemer ayakları, bilinen taş-tuğla sıralı ilk örnektir. Bu ayaklar, moloz/kaba yonu taş-tuğla ile inşa edilmiştir. XIV.-XVI. yüzyıllar arasında inşa edilen yapıların revak kemer ayaklarında taş-tuğla sırası sık kullanılmış olup, XVII. yüzyıldan sonra ise bu tarz ayaklara rastlanmamaktadır.

Tuğla ile inşa edilen ayaklar, taş-tuğla sırası gözetilerek inşa edilen ayaklara nazaran daha az sayıdadır. Tuğla ayakların görüldüğü ilk yapı I.Murad Camisidir. Bu

yapının üst kat revak kemer ayakları tuğladandır. XIV. ve XVI. yüzyıldan günümüze gelen tuğla ayak örneği çok azdır. Bu yüzyıllardan sonra inşa edilen yapılarda tuğla ayak yapımı tercih edilmemiştir.

Üst örtüyü taşıyan kasnakların inşasında da taş, tuğla, taş-tuğla ile inşa edilmiştir. Bursa yapıları genelde taş-tuğla kasnaklıdır. Sadece taş ile inşa edilen kasnak sayısı azdır. Günümüze gelen üç örnek de I.Bayezid dönemine aittir. Günümüze gelen iki örnek ise II. Bayezid dönemine aittir. Taş kasnaklarda olduğu gibi tuğla kasnaklı yapı sayısı da azdır. II. Murad Camisi ve Hamza Bey Camisinin kasnakları tuğla ile inşa edilmiştir.

Osmanlı mimarisinde üst örtü olarak genelde kubbe tercih edilmekle beraber, tonoz, külah ve tavan da üst örtü olarak görülmektedir. Kubbe ve tonoz ve külahların tuğla ile inşa edildiği bilinmektedir. Taş-tuğla sırası ile inşa edilen tonoz örneği, Ayverdi'nin **Osmanlı Mimarisinin İlk Devri** adlı eserinde fotoğrafını da gördüğümüz Lala Şahin Paşa Medresesine aittir.

Ahşap tavanlar, kubbe kadar olmasa da özellikle XIX. yüzyılda inşa edilen birçok yapının üst örtüsü olarak karşımıza çıkmaktadır. İlk inşasında da çatılı olduğu Ayverdi tarafından ifade edilen XIV. yüzyıla ait Ertuğrul Camisidir.

Bursa yapılarının inşasında kullanılan taş, tuğla ve diğer malzemelerin nereden temin edildiğine dair pek bir bilgi bulunmamaktadır. İstanbul'un önemli yapılarından Süleymaniye Cami ve İmaretinin İnşasında ve süslemesinde kullanılan malzemelerin nasıl temin edildiğine dair arşiv kayıtlarına bakılarak Ömer Lütfi Barkan'ın yazdığı iki ciltlik kitap⁴⁸³ gibi, Bursa yapılarının inşasında kullanılan malzemelerin temini ile ilgili kitap ya da belge bulunmamaktadır.

Bursa yapılarında ahşap malzeme minber, va'z kürsüsü, kapı kanadı, pencere ve dolap kapakları, tavan, mahfil gibi mimari elemanların yapımında kullanılmıştır. Ahşap işçiliği açısından Ulu Cami ve Başçı İbrahim Camisinin minberleri önemli örneklerdir. Bu iki minber de künde kari tekniğinde yapılmıştır. Ayrıca, özellikle Muradiye Camisinin bahçesinde yer alan XV. ve XVI. yüzyıla ait türbelerin çoğunun kapıları da künde kari tekniği ile yapılmıştır.

Mimariye bağlı süsleme programına dahil olan iki malzeme alçı ve çini, Bursa yapılarında tercih edilmiştir. Alçı genelde tabhaneli camilerde dolap ya da

⁴⁸³ Ömer Lütfi Barkan, **Süleymaniye Cami ve İmaretinin İnşaatı (1550-1557)**, Cilt:1 (T.T.K Yayınları, Ankara 1972), Cilt:2 (T.T.K Yayınları, Ankara 1979).

ocak nişi, mihraplar, kapı üstünde bulunan mukarnas gibi mimari öğelerin yapımında ve sıvanmasında kullanılan bir malzemedir. Yıldırım Camisinin tabhanelerinde yer alan alçı ocak ve dolap nişleri güzel örneklerdir. Çini ise genelde kaplama malzemesi olarak kullanılmıştır. Yeşil Cami ve Yeşil Türbe çini kullanımının yoğun olduğu yapılardır. Bursa yapılarında çini kaplamalara iç duvarlarda, mihraplar ve sandukalarda rastlanır. Adı geçen iki yapının haricinde II. Murad Camisi ve bu caminin bahçesinde XV.ve XVI. yüzyıllarda inşa edilen bazı türbelerin iç duvarlarında da çini kaplamalar bulunmaktadır. XV. yüzyıl yapısı Şehzade Mustafa-Cem Sultan Türbesi, XVI. yüzyıla ait Şehzade Ahmed, Şehzade Mahmud ve Şehzade Mustafa Türbesinin iç duvarlarında çini kaplama bulunmaktadır. İç duvarlardaki çini kaplamalarda genelde tek renk sırlı çiniler kullanılmış olup, ayrıca renkli sır teknikli çinilerden de istifade edilmiştir.

Madenin Bursa yapılarındaki kullanımı pencere parmaklıkları, ahşap kapı üzerinde yer alan tokmak ve süsleme için kullanılan küçük parçalarla sınırlıdır. Bursa yapılarında pencere parmaklıkları genelde lokmalı tiptedir. Parmaklıklarda genelde demir kullanılmış olmakla beraber, Yeşil Camisinin pencere parmaklıklarında altın bronz ve gümüş de kullanılmıştır. Kapılarda yer alan tokmaklar ve küçük madeni süslemeler dövme ve döküm tekniğinde biçimlenmiştir.

Üst örtü kaplaması olarak kubbeler genelde kurşun, çatılar ise kiremit ile örtülüdür. Kubbelerde kiremit kullanımı az yapıda görülmektedir ve bunlar genelde hamamların soğukluk kubbelerinde yer almaktadır. XIV. yüzyıl yapısı Hıdırlık Camisi ve XV. yüzyıl yapısı Hoca Tayyib Camisinin kubbeleri kiremitle örtülü iki örnektir. Bunun yanı sıra minare külahlarında ve özellikle hanlarda üst örtü kaplaması olarak kurşun kullanıldığı görülmektedir.

Duvarı nem ya da diğer dış etkenlerden korumak amacı başta olmak üzere dekoratif amaçla da uygulanan sıva, özellikle XIX. yüzyıl da inşa edilen ya da 1855 depreminden sonra onarılan yapıların dış cephelerinde uygulanmıştır.⁴⁸⁴ Özellikle XIX. yüzyılda inşa edilen sivil ve sosyal yapıların dış cepheleri sıvalıdır. XIV-XIX. yüzyıl arasında inşa edilen yapıların iç duvarları kireç harcı ile sıvalıdır.

Osmanlı dönemi Bursa yapılarında, almasıık tekniği ile uygulanan taş-tuğla malzemenin ortaklaşa kullanımı karakteristiktir. XVII-XVIII. yüzyıllar gibi yapı

⁴⁸⁴ Özcan, ss.73-119. Ayrıca bkz. Yusuf Oğuzoğlu, ” Osmanlı Arşiv Kayıtlarına Göre 1855 Depremi”, **Bursa Defteri, (Osmanlı Özel Sayısı)**, Altan Matbaası, İstanbul, Aralık 1999, ss. 72-80

eylemine azaldığı dönemlerde bile bu moda sürmüş ve hatta XX. yüzyıldaki sıva ile kaplı bazı örneklerde de bu tarz tercih edilmiştir. Ekte sunduğumuz tabloların incelenmesiyle de görüleceği üzere, almalıık duvarlarda bazen tuğla sırası üçe ulaşmış, bazı hallerde ise iki sıra taş, iki sıra tuğla gibi farklı uygulamalar denenmiştir. Bütün bu varyasyonlar, aynı tekniğin farklı uygulamalarından ibaret olup, taş-tuğla almalıık duvar tekniğine itibarın bir göstergesi kabul edilir. Buna karşılık prestijli birkaç yapı dışında kesme taştan veya mermerden yapılmış bina, taş ocaklarının yetersiz kalmasına bağılı olarak, yok denecek azdır. Dikkat çekici diğere bir husus, yalnızca tuğla malzeme ile inşa edilen yapı sayısının da çok az oluşudur.

Taş-tuğlanın alternatifli kullanımı, sadece duvar örgüsüyle sınırlı kalmamış, söz konusu teknik kemerlerde, ayaklarda, kasnakta, minare kaidelerinde de sevilerek uygulanmıştır. Tuğlanın bu kadar yoğun kullanımı süslemeyi de etkilemiş, Şeyh Konevi Camisi örneğinde olduğu gibi kemer alınlıkları tuğlanın sunduğu süsleme imkanları ile zenginleştirilmiştir.

Erken dönem Bursa yapılarında çini malzemenin bazı eserlerdeki zengin uygulaması, Bursa'nın çinicilikte de öncü bir merkez olduğunu ileri sürmemize imkan veriyor. Yeşil camisi hünkar mahfilinde kullanılan uygulama tekniğı yekpare korkuluk bu aşamaya işaret eder.

Belli tekniklerin ısrarlı kullanımı ve husule gelen değışikliklerin belli dönemlerde yoğunlaşması tarihi kesin olarak tesbit edilemeyen yapıların dönemlerinin belirlenmesinde yardımcı olabilecek niteliktedir. Mesela, iki sıra taş iki sıra tuğla alternatifinin II.Murad, kasetleme tekniğinin II.Mehmed dönemlerinin belirgin bir uygulaması olduğu ileri sürülebilir.

Fetihten (1326) XX. yüzyılın başına kadarki uzun süreçte, Bursa'da inşa edilen çok sayıdaki eserin büyük çoğunluğunun 1855 depremi gibi depremleri atlatarak ayakta kalabilmesi, kullanılan malzemenin sağlamlığını, uygulanan tekniğın uygunluğunu, harcın kalitesini ortaya kor. Almalıık duvar tekniğinin yüzyıllarca tercihinde, sadece ulaşılan sağlamlığın değıil aynı zamanda kaba yonu veya moloz taşa, tuğlanın kattığı revnakın rolünün de olduğunu ileri sürmek mümkündür.

KAYNAKÇA

Acar, Türkan. "Bursa'da Tabhaneli Camiler", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2007.

Acun, Hakkı."Erken Devir Osmanlı Mimarisi", **Osmanlı Ansiklopedisi**, Cilt: 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss. 137-148.

Akmaydalı, Hüdavendigar."Mihraplı ve Minberli Namazgahlarımız" **Vakıflar**, V.G.M Yayınları, Tisamat, 1994, ss: 123-143.

Akurgal,Ekrem.**Anadolu Uygarlıkları**, 8.Baskı, Net Turistik Yayınları, İstanbul, 2003.

Alanyalı, Hüseyin S."Antik Mimaride Terakota Kullanımı", **III. Eskişehir Pişmiş Toprak Sempozyumu**, Tepebaşı Belediyesi Yayınları, Eskişehir, 17-30.06.2003, ss:332-338.

Alparslan, Kazım."Yıldırım Darüş-şifası Restore Edilmelidir" 21.08.1970 Tarihli Hakimiyet Gazetesi.

"Anıtlarda Kullanılan Malzemeler", www.bursa.bel.tr.(16.08.2009).

Arık, M.Selim ve diğerleri. **Bursa Camileri Albümü**, Bursa Müftülüğü Yayınları, Euromat Matbaası, İstanbul, 2009.

Armağan, Mustafa. **Bursa Şehrengizi**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1988

Arseven, Celal Esat. **Türk Sanatı**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1970.

Arslan, Hidayet. "Osmanlı Mimarisinde Ahşap Tavan Göbekleri",(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2005.

Aslanapa, Oktay. **Türk Sanatı**, 5.Baskı, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1999.

Aslanapa, Oktay. **Osmanlı Devri Mimarisi**, İnkılap Yayınları, İstanbul, 2004.

Ayverdi, Ekrem Hakkı. **İstanbul Mimari Çağının Menşei ve Osmanlı Mimarisinin İlk Devri, (630-805) (1230-1402)**, Baha Matbaası, İstanbul, 1966.

Ayverdi, Ekrem Hakkı. **Osmanlı Mimarisinde Çelebi Mehmet ve II. Murat Devri,(806-855/1403-1451)**, Baha Matbaası, İstanbul, 1972.

Ayverdi, Ekrem Hakkı. **Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri, (855-886/1451-1481)**, 2.Baskı, Damla Ofset, İstanbul, 1989.

Ayverdi, Ekrem Hakkı."Yıldırım Bayezid'in Bursa Vakfiyesi ve Bir İstibdalnamesi", **Vakıflar Dergisi**, Sayı: VIII, V.G.M Yayınları, Ankara 1969, ss.36-46.

Ayverdi, Ekrem Hakkı."Bursa Orhan Gazi Camii ve Osmanlı Mimarisinin Menşei Meselesi" **Vakıflar**, Sayı:VI, İstanbul 1965 (Aynı Basım, Ankara, 2006) ss: 69-84.

Bağbancı, M, Bilal ve Özlem Bağbancı. K."Bursa'da Hanlar Bölgesinde Yer Alan Bedesten ve Çarşıların Deprem Açısından İncelenmesi" **Deprem Sempozyumu**, Kocaeli, 2005, 23-25.03.2005, ss.788-796.

Bakırer, Ömür. **Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Dönemi Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı**, Cilt:1-2, Ankara, 1981.

Bakırer, Ömür," Anadolu'da XIII. Yüzyıl Tuğla Minarelerinin Şekil, Konum, Malzeme ve Tezyinat Özellikleri", **Vakıflar Dergisi**, Sayı: IX, V.G.M Yayınları, 1971, ss.337-366.

Barkan, Ömer Lütfi. **Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1500-1557)**, Cilt:I, T.T.K Yayınları, Ankara, 1972.

Barkan, Ömer Lütfi. **Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1500-1557)** Cilt:2, T.T.K Yayınları, Ankara, 1979.

Başçı İbrahim Camisi Restitüsyon Raporu (2006).V.G.M Bursa Bölge Müdürlüğü Arşivi

Batur, Afife."Osmanlı Camilerinde Almaşık Duvar Üzerine", **Anadolu Sanatı Araştırmaları**, Sayı:2, İstanbul, 1970, ss. 135-217.

Baykal, Kazım. **Bursa ve Anıtları**, Aysan Yayınevi, Bursa, 1950.

Bayrakal, Sedat. Erken Osmanlı Dönemi Minberleri (1300-1500),(Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2008.

Bıçakçı,Erhan."Tarih Öncesi Devirlerde Malzeme ve Mimarlık",**Geçmişten Geleceğe Anadolu'da Malzeme ve Mimarlık**, XXII. Dünya Mimarlık Kongresi TMMOB. İstanbul Büyükşehir Şubesi Yayınları, İstanbul, 2005. 4-5.07.2005, ss.19-60.

Binan. D.U."Osmanlıda Beylikten İmparatorluğa Geçişte Yapı Üretim Süreci ve İlişkileri Üzerine Bir Deneme" **Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı, (Uluslarüstü Bir Miras)** İstanbul, 1999, ss.387- 395.

Binan, Muhittin. **Türk Saçak ve Kornişleri**, İstanbul, 1952.

Birsel, Alper. Bursa'nın Dini Mimari Yapılarında Görülen Taş, Tuğla, Kalemşi, Ahşap, Çini, ve Maden Süsleme Çeşitlerinin İncelenmesi, Fotoğraflarla Belgelenmesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1995.

Bizim Mahalle, Bursa Muradiye Senti, Reklamland Yayınları, Bursa, 2008.

Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu, Bursa Albümü 1946- 1985, Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu Yayınları, Hakimiyet Matbaası, Bursa 1985.

Bursa ve Marmara ve Bölgesi, Özyürek Yayınları, İstanbul, 1994

“Bursa Kalesi Restorasyonu”, www.bursa.bel.tr (21 Ocak 2011).

Cansever, Turgut. “Osmanlı Evi”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, C.10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss. 440-449.

Cantay, Gönül, **Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, S.16, Ankara, 1992.

Cura, Nilgün, Erken Osmanlı Mimarisinde Renkli Sır Tekniğinde Çiniler, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Çanakkale On Sekiz Mart, Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale, 2008.

Çakmak, Ş. **Erken Osmanlı Mimarisinde Taçkapılar (1300-1500)**, Ankara, 2001.

Çelik, Y, Mustafa, “Dekoratif Yapı Taşlarının Kullanım Alanları ve Çeşitleri”, **Madencilik**, Cilt 42, Sayı 2, TMMOB Maden Mühendisleri Odası Yayınları, Ankara, Mart, 2003, ss.3-15.

Çetintaş, Sedat, **Türk Mimari Anıtları, Osmanlı Devri, Yıldırım Darüşşifası**, Bursa’da Hüdevendigar Murad ve Yıldırım Bayezid Binaları Adlı Eserinden Ayrı Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1952.

Çetintaş, Sedat, **Türk Mimari Anıtları, Osmanlı Devri, I-II**, İstanbul 1946.

Çulpan, Cevdet. **Türk Taş Köprüleri (Ortaçağdan Osmanlı Devrinin Sonuna Kadar)** T.T.K Basımevi, Ankara, 1975.

Dara, Ramis. **Bursa ve Marmara Bölgesi**, Kare Yayınları, İstanbul, 2001.

Daş, Ertan, “Erken Dönem Osmanlı Türbeleri (1300-1500)”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2003.

“Dayıoğlu Hamamı”, www.bursayitanitiyoruz.com (21 Nisan 2011)

Demiralp, Yekta. **Erken Dönem Osmanlı Medreseleri (1300-1500)**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999.

Demiriz, Yıldız, **Osmanlı Döneminde Süsleme I (Erken Devir)**, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1979.

Demiriz, Yıldız.” Atabey’deki Ertokuş Medresesinde Bizans Devrine Ait Devşirme Malzeme”,**Sanat Tarihi Yıllığı,(1970-1971)**, C.IV. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1971.

Darkot, Besim.” Bursa” **İslam Ansiklopedisi**, Cilt:2, M.E.B Yayınları, Eskişehir, 2001,ss: 806-819.

Dostoğlu, Neslihan ve diğerleri,”Atatürk Evi Müzesi”,**Bursa Defteri**, S.28,(Ocak 2007), Bursa Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, Bursa 2007, ss.51-57.

Duran, Remzi,”Menteşe Beyliği Mimarisi I,II,(Yayınlanmamış Doktora Tezi),Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1995.

Duran, Remzi.”Osmanlı Dönemi Konya Yapılarında Madeni Pencere Şebekeleri”, **Konya Kitabı**, S.X, Konya, 2010, ss:291-312.

Ergenç, zer. **XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa**, T.T.K Yayınları, Ankara, 2006

Erginsoy, lker, **İslam Maden Sanatının Gelişmesi**, İstanbul, 1978.

Erol, İhsan. **Yapılarda Taşıyıcı Sistemler**, Karaelmas Üniversitesi Yayınları, Zonguldak, 2007.

Ersoy, Ayla. **XV. Yüzyıl Osmanlı Ağaç İşçiliği**, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1993.

Ersoy, Bozkurt."İşlevleri Yönünden Osmanlı Şehir-İçi Hanları",**Kültür ve Sanat**" S.26, Haziran 1995, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1995, ss.17-20

Ersoy, Bozkurt."Osmanlı Şehir İçi Hanları Plan, Tasarım ile Cephe ve Malzeme Özellikleri",**Sanat Tarihi Dergisi**, S.VII, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir,1994. ss.75-97.

Eskici Mehmet Dede Aşevi Restitüsyon Raporu

Eyice, Semavi, **Son Devir Bizans Mimarisi(İstanbul'da Palaiologoslar Devri Anıtları)**, Genişletilmiş 2.Baskı, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları, İstanbul, 1980.

Eyice, Semavi."Osman Gazi ve Orhan Gazi Türbelerinin Eski Durumları ve Sonraki Yapıları Hakkında Bilgiler", **Uluslararası Orhan Gazi ve Dönemi Sempozyumu Bildirileri**, Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa, 2011,ss: 441-473.

EYİCE, Semavi." Bursa'da Osman ve Orhangazi Türbeleri, **Vakıflar Dergisi**, Sayı: V, V.G.M Yayınları, Ankara, 1962 den Aynı Basım, Ankara, 2006, ss.131-148.

Fransız Kilisesi, www.bursakilisesi.com (13 Nisan 2010)

Gabriel, Albert." Murad I Camii ve Osmanlı Mimarisinin Menşei Meselesi",**Vakıflar Dergisi**, II, Ankara, 1942, ss.37-43.

Geçit Köprüsü, www.lifeinbursa.com (14 Nisan 2009)

"Geruş Sinagogu," www.turkyahudileri.com. (20 Nisan 2011).

Gök, Sevinç.”Bursa Yeni Kaplıca’da Şam Tipi Çiniler” **Sanat Tarihi Dergisi**, Yrd. Doç. Dr Lale Bulut’a Armağan, S. XIV/I, Nisan 2005, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 2005, ss.135-155.

Gürdal, Erol,”Anıtlarda ve Yapılarda Kullanılmış Doğal Taşların Bozulmaları ve Korunmaları” **Rölöve ve Restorasyon Dergisi (I.Restorasyon Semineri Özel Sayısı)**,V.G.M Yayınları, Önder Matbaası, Ankara, 1982, ss. 27-30.

Haraççoğlu Medresesi Restorasyon Raporu (2005),V.G.M. Bursa Müdürlüğü Arşivi.

Hasol, Doğan, **Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü**, Y.E.M Yayınları, 5.Baskı, İstanbul, 1993.

“Helvacıoğlu Çeşmesi”, www.bursayitanıtyoruz.com (20 Nisan 2011).

“Hünkar Köşkü,” www.bursayitanıtyoruz.com (20 Nisan 2011).

HIZLI, Mefail. “Emir Sultan Külliyesi “ , **Vakıf ve Kültür**, Yıl 2, Cilt 1, Sayı 4, İlkbahar Sayısı, Ankara, 1999, ss.59-64.

İnci, Nurcan.” 18. Yüzyılda İstanbul Camilerine Batı Etkisiyle Gelen Yenilikler”,**Vakıflar**, Sayı: XIX, V.G.M Yayınları, Ankara, 1985, ss:223-236.

Kaplanoğlu, Raif. **Doğal ve Anıtsal Eserleriyle Bursa**, Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa 2003.

Kepecioğlu, Kamil. **Bursa Kütüğü**, Cilt.1, Bursa Kültür A.Ş, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa, 2000.

Kepecioğlu, Kamil. **Bursa Kütüğü**, Cilt:2, Bursa Kültür A.Ş, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa, 2000.

Kepecioğlu, Kamil. **Bursa Kütüğü**, Cilt:3, Bursa Kültür A.Ş, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa, 2000.

Kepecioğlu, Kamil. **Bursa Kütüğü**, Cilt:4, Bursa Kültür A.Ş, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa, 2000.

“Kilise ve Tapınaklar”, www.bursa.bel.tr (20 Nisan 2011)

Kosifoğlu, M.H. **Geçmişten Günümüze Bursa Tarihi**, Zikir Yayınları, Bursa, 2000.

Kuyulu, İnci.”İzmir’de Cumhuriyet Dönemi Mimarisi,”**Sanat Tarihi Dergisi**, S.IX, I.Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları Sempozyumu, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir,1998, 9-11.04.1997, ss.91-100.

Küçükerman, Önder. **Cam Sanatı ve Geleneksel Türk Camcılığında Örnekler**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985.

Kütahya Hanı Restorasyonu, www.bursa.bel.tr (20 Ocak 2011)

“Mahkeme Hamamı Restorasyonu”, www.bursa.bel.tr (11 Aralık 2010)

Maydaer, Saadet, **Osmanlı Klasik Döneminde Bursa’da Bir Semt: Hisar**, Emin Yayınları, Bursa, 2009.

Mercangöz, Zeynep.”Batı Anadolu’daki Türk Yapılarının Duvar Tekniğı ve Tuğla Süslemelerin Kaynağı Üzerine Düşünceler”, **9.Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi**, Cilt: II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara,1995,ss: 485-495.

Müderrişoğlu, Fatih ve H.Çetin Aslan,” Osmanlı Sanatının Mali Kaynakları” **Vakıflar**, Sayı: XVII, V.G.M Yayınları, Ankara, 1988, ss.95-101.

Naumann, Rudolf. **Eski Anadolu Mimarlığı**, T.T.K Yayınları, Ankara, 1985.

Oğuzoğlu, Yusuf, "Osmanlı Arşiv Kayıtlarına Göre 1855 Depremi" **Bursa Defteri**, Aralık 1999, Osmanlı Özel Sayısı, Altan Matbaası, İstanbul 1999, ss.72-80.

Ödekan, Ayla. "Mimarlık ve Sanat Tarihi", **Osmanlı Devleti (1300-1600), Türkiye Tarihi**, Cilt: 2, Cem Yayınevi, Şubat, 2006, ss: 273-400.

Önder, Mehmet. "İran' da Selçuklu Devri Kubadabad Sarayı Çini Süslemeleri", **Kültür ve Sanat**, Sayı 5, Ocak 1977, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1977, ss. 104- 107.

Önge, Yılmaz, "Türk Mimarisinde Çivili Tezyinat, **Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi**, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 1988, ss.79-87.

Öney, Gönül. **Beylikler Devri Mimarisi (XIV- XV.Yüzyıl) (1300-1453)** T.T.K Basımevi. Ankara, 1989

ÖNEY Gönül. "İran'da Selçuklu Mescid-i Cumaları, **Kültür ve Sanat**, Sayı 5, Ocak 1977, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1977, ss.92-96.

Öney, Gönül. **Türk Çini Sanatı**, İstanbul, 1976.

Önkal, Hakkı. " Bursa'da Şehzade Ahmed Türbesi, **Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:7, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1986, ss. 143-147.

Önkal, Hakkı, **Osmanlı Hanedan Türbeleri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992.

Önkal, Hakkı. "Yıldırım Bayezid Türbesi Hakkında Bazı Mülahazalar" **Uluslararası 4.Türk Kültürü Kongresi Bildirileri**, Cilt: 2. Ankara, 2000, ss.131-138.

Önkal, Hakkı. “Şehzade Mustafa Türbesinin Düşündürdükleri”,**Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Sayı: II, Ege Üniversitesi, Türk Dünyasını Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 1998, ss.115-123.

“Ördekli Hamamı”, www.bursayitanitiyoruz.com (20 Nisan 2011)

Ötüken, Yıldız ve diğerleri, **Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler**, Cilt: IV, V.G.M Yayınları, Ankara, 1986.

Ötüken, Yıldız.”Bizans Duvar Tekniğinde Tektonik ve Estetik Çözümler”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı: XXI, ss: 395-410.

ÖZBEK, Yıldırım, **Osmanlı Beyliği Mimarisinde Taş Süsleme (1300-1453)**,Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2003.

Özbek, Yıldırım.” Ulu Camii Minberi”,**Sanat Tarihi Araştırmaları, Prof.Dr. Haşim Karpuz’a Armağan**, Konya, Şubat, 2007, ss. 295-312.

Özcan, Besim.”Bursa Depremleri”, **Atatürk Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi**, Yıl, 1999, Sayı: 5, Erzurum 1999,ss:73-119.

Özçekil, Necati, **İnşaat Bilgisi**, İstanbul Üniversitesi, Orman Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1965.

“Özlüce Kültür Merkezi 2009’da Hizmete Açılıyor”, **Nilüfer Postası**, Yıl 9, Sayı, 16, Nilüfer Belediyesi Yayınları, Bursa, Ekim 2008, ss.7-9.

Özendes, Engin. **Osmanlının İlk Başkenti Bursa**, Y.E.M Yayınları, İstanbul, Temmuz, 1999.

Öztaptık, B.Zafer."Ormancılık Müzesi(Saatçi Köşkü)",**BursaDefteri**, Sayı: 28,Ocak 2007, Bursa Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, Bursa, 2007, ss:77-82.

Özyiğit, Ömer."Alaturka Kiremidin Oluşumu",**Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi**, Cilt: V, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir,1990 ss: 149-180.

Özyiğit, Ömer."Antik Çatılarda Dere Kiremitleri", **Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi**, Cilt: IV, Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir,1999,ss:101-116.

Pakalın, Mehmed Zeki. **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, Cilt: I-III, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1946.

Pischel, Gina. **Sanat Tarihi Ansiklopedisi**, Cilt 1, Görsel Yayınları, İstanbul 1981.

Saner, Turgut. Yunan ve Roma Dönemlerinde Malzeme ve Mimarlık, **Geçmişten Geleceğe Anadolu'da Malzeme ve Mimarlık**, XXII. Dünya Mimarlık Kongresi, T.M.M.O.B İstanbul Büyükkent Şubesi Yayınları, İstanbul 2005, 4-7.07.2005, ss.61-67.

"Setbaşı Kara Çelebi Camisi", www.bursayitanitiyoruz.com (21 Nisan 2011)

Sönmez, Neslihan. **Osmanlı Dönemi Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü**, Y.E.M Yayınları, İstanbul, Ağustos 1997.

Sönmez, Zeki. **Başlangıcından 16.Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989.

Tanırdı, Zeren, "Yeşil Caminin Kalemişi Süslemeleri," **Payitaht Bursa'da Kültür ve Sanat Sempozyumu**, Bursa 2006, 7-8.04.2006, ss.115-225.

Tanman, Baha,"Bursa'da Osmanlı Mimarisi",**Bursa**, İstanbul 1996, ss.124-142.

Tanyeli, Uğur ve Gülsün Tanyeli. "Osmanlı Mimarlığında Devşirme Malzeme Kullanımı", **Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt: II, Sayı:4, İstanbul, 1989, ss.23-31.

Taşkın, Saadet," Anadolu Selçuklularında Çinili Lahitler", **Sanat Tarihi Yıllığı**, Cilt: IV (1970-1971), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1971, ss: 237-258.

Texier, Charles. **Küçük Asya**, Cilt:1, Enformasyon ve Dokümantasyon Vakfı Yayınları, Ankara, 2002.

Tuğlacı, Pars. **Osmanlı Şehirleri**, Milliyet Matbaası, İstanbul, 1985.

Türkiye' de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, (Bursa İl Merkezi), Cilt: III, V.G.M Yayınları, Ankara, 1983.

Tutal, Osman- Emrah Gökaltun." Türk Mimarisinde Tuğla", **II. Uluslararası Pişmiş Toprak Sempozyumu**, Tepebaşı Belediyesi, Eskişehir, 2002, 17-30.06.2002,ss:1-7

Uluengin, Fatih, Bülent Uluengin ve M.Bengü Uluengin, **Osmanlı Anıtsal Mimarisinde Klasik Yapı Detayları**, Y.E.M Yayınları,2 Baskı, Mart 2007.

Uluengin, Nihal Yöney, **Osmanlı-Türk Sivil Mimarisinde Pencere Açıklıklarının Gelişimi**, Y.E.M Yayınları, İstanbul, Aralık, 2008.

Uysal, Ali Osman."Bursa'da Erken Osmanlı Minareleri", **Bursa'nın Kentsel ve Mimari Gelişimi Sempozyum Kitabı**, (7-8 Nisan 2007 Bursa), Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa 2007, ss. 107-150

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. **Osmanlı Tarihi**, Cilt: I, T.T.K Yayınları, Ankara, 1972.

Ünsal, Behçet. **Mimari Tarihi**, İstanbul, Teknik Okulu Yayınları, İstanbul, 1949.

Yalman, Bedri. **Bursa Yeşil Cami, Pencere Parmaklıklarındaki Gümüş Kakma Motifler**, Uludağ Üniversitesi Yayınları, Bursa, 2003.

Yardımcı, İlhan. **Bursa Tarihinden Çizgiler ve Bursa Evliyalari**, İstanbul, 1976.

Yavaş, Doğan. "Tarihi Bursa Köprüleri, **Yaşayan Bursa Dergisi**, Temmuz 2008, Cansal Matbaası, Bursa 2008, ss. 60-64.

Yavaş, Doğan. "Bursa Türk İslam Eserleri Müzesi", **Bursa Defteri**, Sayı: 28, Ocak 2007 Bursa Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, Bursa Hakimiyet Matbaası, Bursa, 2007.

Yavuz, Aysıl, T. " Anadolu Selçuklu Mimarisinin Yapı Özellikleri", **Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Ekim, 2002, ss.271-288.

YAVUZ. Aysıl T. Selçuklu Döneminde Mimarlık ve Malzeme İlişkisi, **Geçmişten Günümüze Anadolu'da Malzeme ve Mimarlık**, XXII. Dünya Mimarlık Kongresi, T.M.M.O.B İstanbul Büyükşehir Şubesi Yayınları,4-5.07.2005, İstanbul, 2005, ss.142.

Yavuz, Aysıl, T."Onarımlarda Almaşık Duvarların Derzlenmesi" **Rölöve ve Restorasyon Dergisi (I.Restorasyon Semineri Özel Sayısı)**,V.G.M Yayınları,6-7. 05.1982, ss. 71-77.

Yavuz, Aysıl, T."Kültür Varlıklarının Özgün Cepheleri ve Restorasyon Uygulamaları, **Sanat Tarihi Araştırmaları, Prof. Dr. Haşim KARPUZ'a Armağan**, Konya, Şubat, 2007, ss:359-374.

Yediyıldız, M. Asım. "Dünden Bugüne Yıldırım Külliyesi" **Vakıf ve Kültür**, Yıl 1, Cilt:1,Sayı:2, Ağustos 1998, Ankara, 1998.

Yediyıldız, M.Asım."Şeriye Sicillerine Göre Bursa'nın Sosyo Ekonomik Yapısı, (1656-1658),**Vakıflar**, Sayı: XXIII, V.G.M Yayınları, Ankara, 1994, ss:177-241.

Yetkin, S.Kemal."Beylikler Devri Mimarisinin Klasik Osmanlı Mimarisini Hazırlayışı" **Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: IV, Sayı: III-IV,1955, Ankara, 1957.

Yetkin, Şerare."Çini",**TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt:8, TDV Yayınları, İstanbul, 1993,ss:329-335.

Yetkin, Şerare.ÇiniSanatı,<http://www.belgeler.com/blg/cini-sanati#>, (20Nisan 2011).

Yetkin. Şerare, "Çini Sanatı", [http:// www.istanbul.edu.tr/ Bolumler/guzelsanat/cini.htm](http://www.istanbul.edu.tr/Bolumler/guzelsanat/cini.htm),(20 Nisan 2011).

Yetkin, Şerare."Türk Çini Sanatından Bazı Önemli Örnekler ve Teknikleri", **Sanat Tarihi Yıllığı (1964-1965)**,İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1965, ss:60-100.

Yetkin, S.Kemal. **İslam Ülkelerinde Sanat**, İstanbul, 1984.

Yıldırım Savaş." Erken Osmanlı(1300-1453) Yapılarında Çini Süsleme", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, Ankara, 2007.

Yosunkaya, Büke."Bursa ve İznik'teki Erken Dönem Osmanlı Yapılarında Devşirme Malzeme Kullanımı"(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimler Enstitüsü, Mimarlık Ana Bilim Dalı, Mimarlık Tarihi ve Kuramı Programı, İstanbul, 2007.

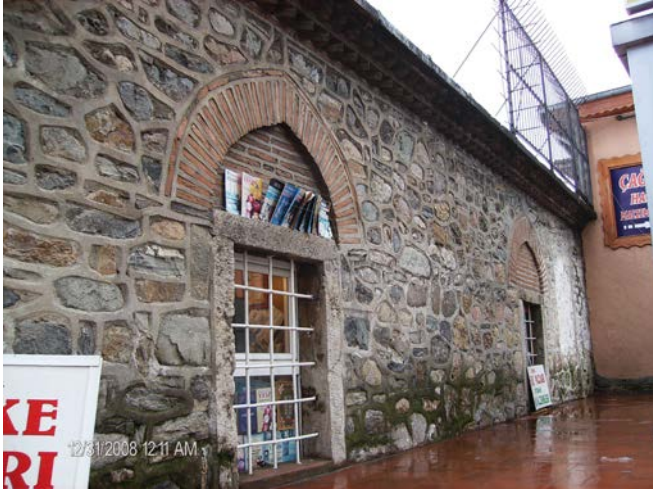
Yüksel, İ, Aydın. **Osmanlı Mimarisinde II. Bayezid ve Yavuz Selim Devri (886-926)(1481-1520)**, 2.Baskı, İstanbul, 2006.

EKLER

Resim 1: Sultan Alaeddin Hamamı, Kuzey Duvarı

Resim 2: Emir Hanı, Giriş Cephesi Duvarı

Resim 3: Yıldırım Hamamı, Batı Duvarı

Resim 4: İpek Hanı, Batı Duvarı

Resim 5: Kale, Duvarlar Arasındaki Malzeme ve Örgü Farkı

Resim 6: Dayıoğlu Hamamı, Duvar

Resim 7: PİR Emir Camisi, Güney Duvarı

Resim 8: Veli Şemseddin Camisi, Minare Kaidesi

Resim 9: Molla Fenari Camisi, 1966 Yılındaki Onarımdan Önceki Durumu

Kaynak: Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu, Bursa Albümü, s. 79, Resim 171

Resim 10: Molla Fenari Camisi, Doğu Duvarı

Resim 11: Umur Bey Camisi, Bahçe Duvarı

Resim 12: Hoca Ali Zade Camisi, Bahçe Duvarı

Resim 13: Üç Kuzular Camisi, Orijinal Duvar

Resim 14: Yıldırım Camisi, Batı Duvarı

Resim 15: Ulu Cami, 1951-59 Yıllarındaki Onarımda Çıkan Yanık Taşlar

Kaynak: Ayverdi, İlk Devir, s.402

Resim 16: Ulu Cami, Duvar

Resim 17: Yeşil Camisi, Güney Duvarı

Resim 18: Yeşil Camisi, Kuzey Cephesi

Resim 19: Romangel Fabrikası, Duvarların Üst Kısımları

Resim 20: Belediye Binası, Bodrum Katı Duvarı

Resim 21: I. Murad Türbesi, Payanda Duvarları

Resim 22: Saat Kulesi
Camisi

Resim 23: Meydancık
Minare Kaidesi

Resim 24: Alaeddin Camisi, Batı Duvarı

Resim 25: Orhan Bey Camisi, Duvarların 1886 Yılındaki Durumu

Kaynak: Ayverdi, İlk Devir,s. 77, Resim 91

Resim 26: Orhan Bey Camisi, Batı Duvarı

Resim 27: Orhan Bey Camisi, Duvarda Kurs Motifi

Resim 28: Gir Çık Hamamı, Duvar

Resim 29: Eski Kaplıca, Duvar

Resim 30: Ertuğrul Camisi, Doğu Duvarı

Resim 31: Yeşil Medresesi, Doğu Duvarı

Resim 32: Yeşil İmaret, Duvar

Resim 33: Kayı Han Hamamı, Duvar Genel Görünüm

Resim 34: Kayı Han Hamamı, Duvardaki Tuğla

Resim 35: II.Murad Camisi, Duvar

Resim 36: II.Murad Medresesi, Doğu Duvarı

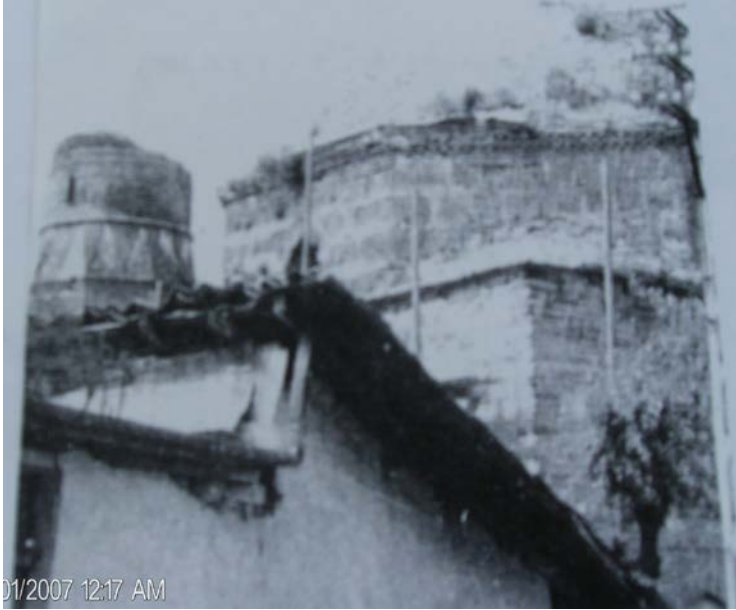
Resim 37: II.Murad Hamamı, Duvar Genel Görünüm

Resim 38: Umur Bey Hamamı, Soğukluk Duvarı

Resim39: Bedreddin Camisi, 1956 Yılındaki Onarımdan Önceki Durumu

Kaynak: Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu, Bursa Albümü, s.88

Resim 40: Bedreddin Camisi, Duvar

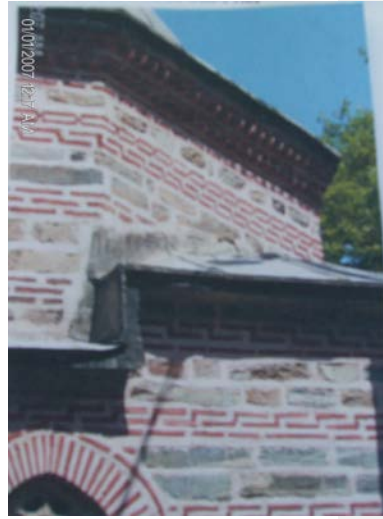

Resim 41: Selçuk Hatun Camisi,
Duvar, Minare Kaidesi

Resim 42: Duhter-i Şeref Camisi,
Duvarda Süs Frizi

Resim 43: Duhter-i Şeref Camisi, Duvar ve Minare Kaidesi

Resim 44: Sitti Hatun Camisi, Duvar

Resim 45: Sitti Hatun Camisi, 1956 Yılındaki Onarımdan Önceki Durumu

Kaynak: Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu Bursa Albümü, s.

Resim 46: Sitti Hatun Mektebi, Güney Duvarı

Resim 47: Hoca Tayyip Camisi, Duvarlar

Resim 48: Hacılar Camisi, Batı Duvarı

Resim 49: Hacı Seyfeddin Camisi, Duvarda Tuğlalar

Resim 50: Simkeş Camisi, 1963 Yılındaki Onarımdan Önceki Durumu

Kaynak: Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu, Bursa Albümü, s. 64, Resim 134

Resim 51: Simkeş Camisi, Duvar Örgüsü

Resim 52: DarulKurra, 1958 Yılındaki Onarım Sırasında

Kaynak : Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu, s. 40, Resim 71

Resim 53: DarulKurra, Giriş Cephesi

Resim 54: Pir Emir Camisi, 1961 Yılı Onarımından Önceki Durumu

Kaynak: Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu, s. 58, Resim 120

Resim 55: Pir Emir Camisi, Duvardaki Tuğlaların Renk Açısından Farklılığı

Resim 56: İncirli Hamamı, Soğukluk Duvarı

Resim 57: Şehabettin Paşa Camisi, Duvardaki Süs Frizi

Resim 58: Kanberler Hanına Ait Olduğu Sanılan Duvar Kalıntısı

Resim 59: Azeb Bey Camisi, Doğu Duvarı ve Minare Kaidesi

Resim 60: Hatice İsfendiyari Camisi, Batı Duvarı ve Minare Kaidesi

Resim 61: Musa Baba Camisi, 1977 Yılındaki Onarımdan Önceki Durumu

Kaynak: Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu Bursa Albümü, s 106, Resim.238

Resim 62. Musa Baba Camisi, Minare

Resim 63: Kara Şeyh Camisi, Batı Duvarı

Resim 64: Şeyh Konevi Camisi, Güney Duvarı

Resim 65: Kara Çelebi Camisi, Minare Kaidesi

Resim 66: Lala Şahin Paşa Medresesi, 1971 Yılı Onarımından Önceki Durumu

Kaynak : Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu, s. 74, Resim.158

Resim 67: Lala Şahin Paşa Medresesi, Duvarın Orijinal İşçiliği

Kaynak: Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu Bursa Albümü, s. 74, Resim 159

Resim 68: Lala Şahin Paşa Medresesi, Duvar

Resim 69: Kavaklı Camisi, Kuzey Cephesi

Resim 70: Hayreddin Paşa Camisi, Minare Kaidesi

Resim 71: I. Murad Camisi, Doğu Duvarı

Resim 72: Demirtaş Camisi, Harim Duvarları ile Revak Duvarı Arasındaki Fark

Resim 73:Yıldırım Türbesi, Güney Duvarı

Resim 74: İbni Bezzaz Camisi, Yenilenen Güney Duvarı

Resim 75: İbni Bezzaz Camisi, Duvarda Yenilenmiş İzlenimi Veren Tuğlalar

Resim 76: erağ Bey Camisi, Minare Kaidesi

Resim 77: Kadem Eri Camisi, Duvarlardaki Taşlar Arasındaki Fark

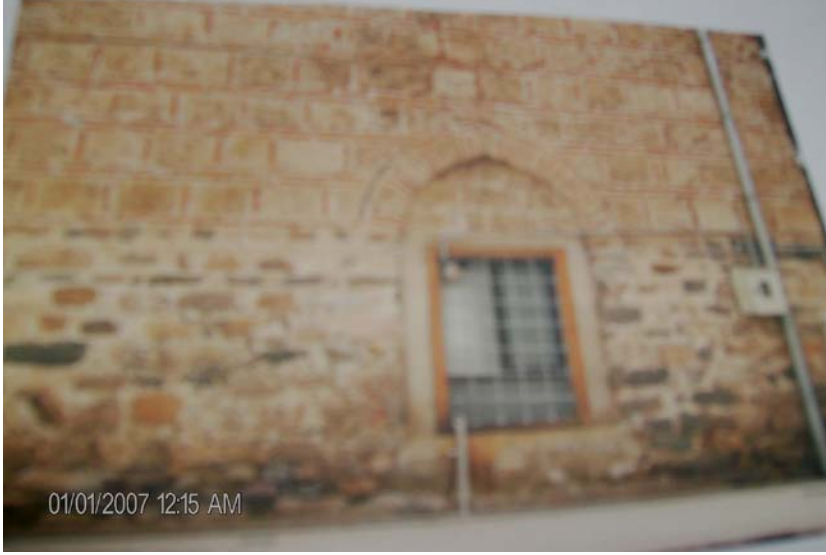

Resim 78: Abdal Mehmed Camisi, 1954 Yılındaki Onarımdan Önceki Durum

Kaynak: Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu Bursa Albümü, s. 22, Resim: 33

Resim 79: Abdal Mehmed Camisi, Güney Duvarı

Resim 80: Azeb Bey Türbesi Doğu Duvarı

Resim 81: II. Murad –Alaeddin Türbesi Duvarları Arasındaki Fark

Resim 82: Okçu Baba Türbesi, Tuğlalardaki Renk Değişikliği

Resim 83: Beşikçiler Camisi, Duvar Örgüsü

Resim 84: Hamza Bey'in Ailesine Ait Türbe, Duvar

Resim 85: İbrahim Paşa Hamamı, 1980 Yılındaki Önceki Durumu

Kaynak: Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu , Bursa Albümü, s. 115
Resim 86: İbrahim Paşa Hamamı, 1980 Yılındaki Onarımdan Önceki Durumu,

Kaynak: Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu Bursa Albümü, s. 115, Resim 254
Resim 87: İbrahim Paşa Hamamı, Duvarlar

Kaynak : Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu Bursa Albümü, s. 115, Resim 256
Resim 88: Acem Reis Camisi, Minare Kaidesi

Resim 89: Gülruh Hatun Türbesi, Duvar

Resim 90: Veled-i Habib Camisi, Yeni Olduğu İzlenimi Veren Duvar Örgüsü

Resim 91: Esir Dede Türbesi, Duvar Örgüsü

Resim 92: Emir Sultan Camisi, Duvar

Resim 93: Hıdırlık Camisi, Kalkan Duvarı

Kaynak: Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu, 1971-1977 Çalışmaları, Bursa 1977, s. 54

Resim 94: Yığit Köhne Camisi, Kalkan Duvarındaki Kemer Sırası

Resim 95: Sitti Hatun Camisi, Kalkan Duvarı

Resim 96: Tuz Pazarı Camisi, Kalkan Duvarı

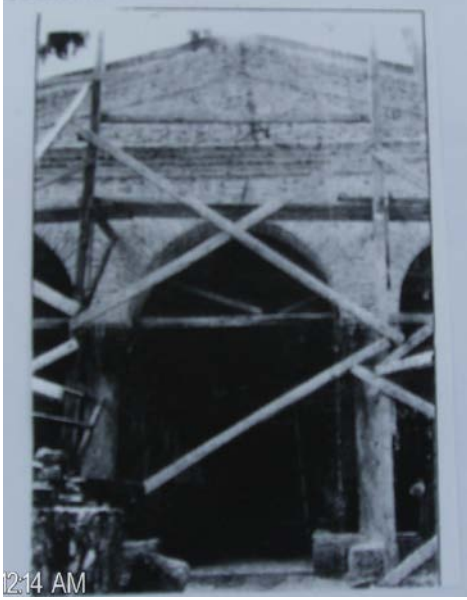
Resim 97: Hamza Bey'in Ailesine Ait Türbe, Kuzey Duvarı

Resim 98. Arap Mehmed Camisi, Kalkan Duvar

Resim 99: Alaeddin Camisi, XIX. Yüzyıl Onarımında İlave Edilen Üçgen Alınlık

12:14 AM

Kaynak: Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu Bursa Albümü, s. 87

Resim 100: Hacılar Camisi, Son Onarımda Kaldırılan Üçgen Alınlık

01:01:0007-10:15 AM

Kaynak: Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu, s. 18, Resim, 23

Resim 101: Osmanlı Evi Müzesi, Duvar

Resim 102: Belediye Binası, Batı Duvarı

Resim 103: Saatçi Köşkü Duvar

Resim 104: Veled-i Harir Camisi,

Üst Pencere Kemerli

Resim 105: Yıldırım Camisi, Giriş Cephesi Pencere Kemerli ve Alınlığı

Resim 106: Yıldırım Türbesi, Giriş Cephesi Pencere Kemerli

Resim 107: Devlet Hatun Türbesi, Kemerler

Resim 108: Yeşil Camisi, Pencere Kemerleri ve Alınlığı

Resim 109: Şehzade Ahmed Türbesi, Revak Kısımının Kemerleri

Resim 110: Şirin Hatun Türbesi

Resim 111: Yeşil Camisi, Kapı Kemerleri

Kapı Kemerleri

Resim 112: İbni Bezzaz Camisi Kapı Kemerleri

Resim 113: Sitti Hatun Camisi Kapı Kemerleri

Resim 114: Gülrüh Hatun Türbesi,

Resim 115: Şehzade Ahmed Türbesi,

Kapı Kemerleri

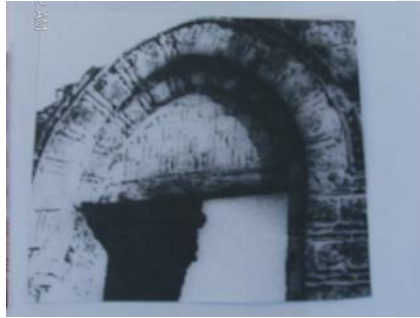
Kapı Kemerleri

Resim 116: Demirtaş Camisi,
Kemer Alınlığı

Resim 117: Yıldırım Darüşşifası, Taç Kapı
Kemerleri, Eski Durumu

Resim 118: Yıldırım Camisi, Revak Kemerleri

Resim 119: Kadem Eri Camisi, Pencere Kemerleri

Resim 120: Orhan Camisi, Revak Kemerleri

Resim 121: Orhan Camisi, Yan İkiz Kemer ve Kemer Alınlığı

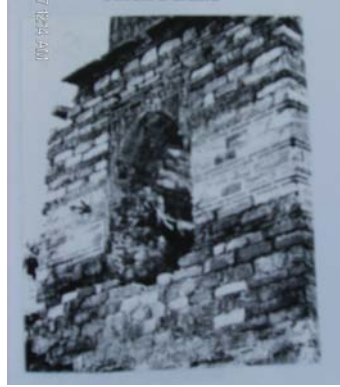

Resim 122: I.Murad Camisi, Üst Kat Revak Kemerleri

Resim 123: Hoca Ali Zade Camisi,
Minare Kaidesinde Kemer

Resim 124: Abdullatif-i Kutsi Türbesi
1965 Yılı Onarımından
Önceki Durumu

Resim 125: Abdullatif-i Kutsi Türbesi, Pencere Kemerleri ve Süslemesi

Resim 126: Zeyniler Camisi, Alt Pencere Kemerli ve Süsleme

Resim 127: Gülruh Hatun Türbesi, Alt Pencere Kemerli ve Kemer Alınlığı

Resim 128: Orhan Camisi, Revakta Tuğla Kemer

Resim 129: Gir Çık Hamamı, Duvarda Tuğla Kemer

Resim 130: Demirtaş Hamamı, Alt Pencere Kemerli

Resim 131: Eski Kaplıca, Kasnakta Tuğla Kemer Sırası

Resim 132: Şengül Hamamı, Girişteki Büyük Kemer

Resim 133: Ördekli Hamamı, Kasnakta Orijinal Tuğla Kemer

Resim 134: Tavuk Pazarı Hamamı, Duvarda Sağır Kemer

Resim 135: Umur Bey Camisi, Minare Kaidesindeki Tuğla Kemerler

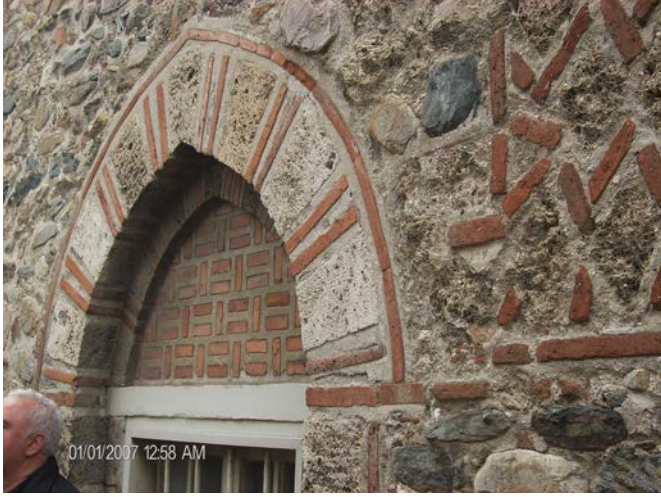
Resim 136: Umur Bey Türbesi, Tuğla Kemer

Resim 137: Okçu Baba Türbesi, Girişindeki Kemer

Resim 138: Simkeş Camisi, Pencere Kemer ve Alınlığı

Resim 139: Sivasiler Camisi, Duvarda Kemer ve Kemer Alınlığı

Resim 140: Kanberlerdeki Duvar Kalıntısındaki Tuğla Kemerler

Resim 141: Hatice İsfendiyari Camisi, Duvarda Tuğla Kemer

Resim 142: Kara Şeyh Camisi, Duvarda Ss Kemerleri

Resim 143: Şeyh Konevi Camisi, Duvarda Kemer ve Kemer Alınlığı

Resim 144: Esir Dede Türbesi, Duvarda Kemer

Resim 145: Kayı Han Camisi, Kemerli Minare Kaidesi

Resim 146: Sivasilers Camisi, Revak Kemerleri

Resim 147: Alaeddin Camisi, Revak Kemer Sütunları

Resim 148: Orhan Camisi, Revak Yan İkiz Kemerin Sütun Başlığı

Resim 149: I.Murad Camisi, Alt Kat Revak Kemer Ayakları

Resim 150: Yıldırım Camisi, Revak Kemer Ayakları

Resim 151: Yıldırım Türbesi, Revak Kemer Sütun ve Ayakları

Resim 152: Devlet Hatun Türbesi, Kemer Ayakları

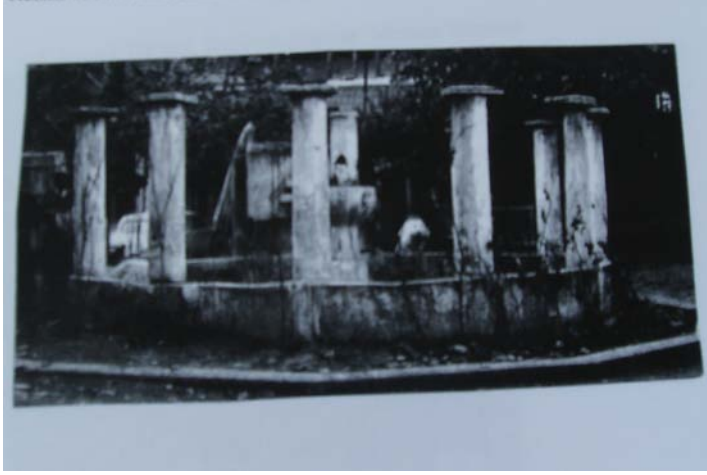
Resim 153: II. Murad Türbesi, Kubbeyi Taşıyan Mermer Sütunlar

Resim 154: Umur Bey Camisi, Revakta Sütunlar

Resim 155: Fidan Hanı Mescidinin 1965 Yılı Onarımından Önceki Durumu

Kaynak: Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu Bursa Albümü, s. 70

Resim 156: Şeyh Konevi Camisi, Revak Kemer Sütunu ve Sütun Kaidesi

Resim 157:I.Murad Türbesi, Girişteki İki Somaki Sütun

Resim 158: Emir Hanı Revak Kemer Ayakları

Resim 159: Bedreddin Camisi, Revakınin 1956 Yılı Onarımı Öncesi Durumu

Kaynak: Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu Bursa Albümü s.26, Resim 42

Resim 160: Fidan Hanı, 1977 Yılı Onarımı Öncesi Revakın Durumu

Kaynak: Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu Bursa Albümü, s. 110, Resim 24

Resim 161: Fidan Hanı, Revak Kemer Ayakları

Kaynak: Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu, s. 110, Resim 247/A

Resim 162: Hatice İsfendiyar Camisi, Revak Kemer Ayakları

Resim 163: Kara Şeyh Camisi, Revak Kemer Ayakları

Resim 164: I. Murad Camisi, Üst Kat Revak Ayakları

Resim 165: Umur Bey Türbesi, Tuğla Ayak

Resim 166: Kara Ali Camisi, Revak Kemer Ayakları

Resim 167: Devlet Hatun Türbesi, Kasnak

Resim 168: Eski Kaplıca, II.Bayezid Soğukluğunun Kasnağı

Resim 169: Eski Kaplıca, Kasnakların Sıvalı Durumu

Kaynak: Ayverdi, İlk Devir, s. 282, Resim427

Resim 170: Eski Kaplıca, Kasnaklar

Resim 171: Nalbantoğlu Camisi, Kasnak

Resim 172.Ördekli Hamamı, Kasnak

Resim 173:Mükrim Hatun Türbesi, Kasnak

Resim 174. Emir Sultan Camisi, Kasnak

Resim 175: II. Murad Camisi, Kasnaklar

Resim 176: Gir Çık Hamamı, Kubbeye Geçiş Sistemi

Resim 177: Kayı Han Hamamı, Kasnaklar

Resim 178.Koza Hanı, Tonoz

Resim 179: Saatçi Köşkü, Oda Tavanı

Resim 180: Hacılar Camisi, Mahfil Tavanı, Yan Bölüm

Resim 181: Hacılar Camisi, Mahfil Tavanı, Orta Bölüm

Resim 182: Ahmed Dai Camisi, Pencere Sövesi

Resim 183: Yıldırım Camisi, Süslemeli Pencere Sövesinin Bir Bölümü

Resim 184: Yıldırım Camisi, Yan Cephe Pencere Atkı ve Sövesi

Resim 185: Yıldırım Medresesi Kuzey Cephedeki Pencerenin Atkı ve Sövesi

Resim 186: Çerağ Bey Camisi, Pencere Atkı ve Sövesi

Resim 187:Gülruh Hatun Türbesi, Pencere Atkı ve Sövesi

Resim 188: Şehzade Mustafa- Cem Sultan Türbesi, Kapı Sövesi

Resim 189: Esir Dede Türbesi, Pencere Atkı ve Sövesi

Resim 190: Ulu Cami, Doğu Kapısı

Resim 191: Yeşil Camisi, Harim Kapısı

Resim 192: Yeşil Türbesi Kapısı

Resim 193: II.Murad Camisi, Harim Kapısı

Resim 194: Bedreddin Camisi, Harim Kapısı

Resim 195: Veled-i Harir Camisi, Harim Kapısı

Resim 196: Sitti Hatun Camisi, Harim Kapısı

Resim 197: Kara Kadı Camisi, Dolap Kapağı

Resim 198: Şehzade Mustafa- Cem Sultan Türbesi, Kapı

Resim 199: Gülruh Hatun Türbesi, Kapı

Resim 200: Şehzade Ahmed Türbesi, Kapı

Resim 201: Şeyh Konevi Camisi, Harim Kapısı

Resim 202: Orhan Hamamı, Demir Kapı

Resim 203: I.Murad Camisi, Revaktaki Mermer Korkuluklar

Resim 204: İbni Bezzaz Camisi, Revaktaki Mermer Korkuluk

Resim 205: Koza Hanı İç Kısımda Taş Korkuluk

Resim 206: Yeşil Cami, Üst Kat Şahnişin Korkuluğu

Resim 207: Hamza Bey Camisi, Üst Mahfil Merdiven Korkuluğu

Resim 208: Saatçi Köşkü, Kamberiye Korkulukları

Resim 209: Belediye Binası Korkuluklar

Resim 210: Yeşil Camisi, Hünkar Mahfili Korkuluğu

Kaynak: Yıldırım, resim 56,(Sayfa Numarası Yok)

Resim 212: Kara Mustafa Paşa Türbesi, Pencere Parmaklıkları

Resim 213: Şeyh Konevi Camisi, Pencere Parmaklıkları

Resim 214: I.Murad Türbesi, Pencere Parmaklıkları

Resim 215: Osman Gazi Türbesi, Pencere Parmaklıkları

Resim 216: Hoca Ali Zade Camisi, Pencere Parmaklıkları

Resim 217: Umur Bey Camisi, Bahçe Duvarı Parmaklıkları

Resim 218: Saatçi Köşkü, Pencere Parmaklıkları

Resim 219: Saatçi Köşkü, Bahçe Duvarı Parmaklığı

Resim 220: Osman Bey Türbesi, Sanduka Parmaklığı

Resim 221: Orhan Bey Türbesi, Sanduka Parmaklığı

Resim 222: I.Murad Türbesi, Sanduka Parmaklığı

Resim 223: I.Murad Camisi, Girişin Üstündeki Mahfilin Parmaklığı

Resim 224: Veled-i Habib Camisi, Üst Mahfilin Parmaklığı

Resim 225: Kara Şeyh Camisi, Üst Mahfilin Parmaklığı

Resim. 226: Yıldırım Camisi, Üst Mahfil Parmaklığı

Resim 227: Emir Sultan Camisi, Üst Mahfil Parmaklığı

Resim 228: Şible Camisi, Üst Mahfil Parmaklığı

Resim 229: Orhan Camisi, Revak Zemin Döşemesinde Devşirme Mermer

Resim 230: Sitti Hatun Camisi, İç Kısım Zemin Döşemesi

Resim 231: Emir Sultan Camisi, Avlu Zemin Döşemesi

Resim 232: Şehzade Ahmed Türbesi, Revak Zemin Döşemesi

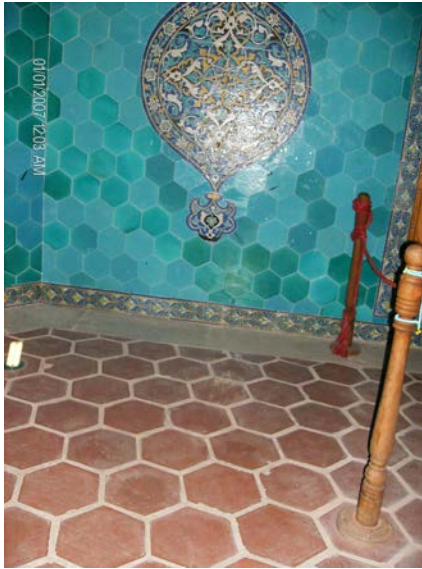
Resim 233: Orhan Bey Türbesi, Zemin Döşemesinde Mozaikler

Resim 234: Maksem Camisi, Revak Döşemesi Olarak Yer Karosu

Resim 235: Yeşil Türbesi, İç Kısım Zemin Döşemesi

Resim 236: II.Murad Türbesi, İç Kısımda Zemin Döşemesi

Resim 237: Emir Sultan Camisi, Revak Zemin Döşemesi

Resim 238: I.Murad Camisi, Revakta Mermer Korniş

Resim 239: Şehzade Ahmed Türbesi, Cephe Duvarı Korniş

Resim 240: Emir Sultan Camisi, Taş Korniş ve Saçak

Resim 241: I.Murad Türbesi, Kasnak Saçağı

Resim 242. Orhan Gazi Türbesi, Kasnak Saçağı

Resim 243: Esir Dede Türbesi, Saçak

Resim 244: Umur Bey Camisi, Saçak

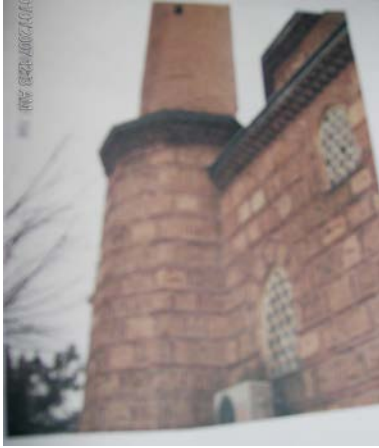
Resim 245: Alaeddin Hamamı, Kirpi Saçak

Resim 246: Şeker Hoca Camisi, Minare Kaidesindeki Kirpi Saçak

Resim : 247:Abdal Mehmed Camisi, Minare Kaidesindeki Kirpi Saçak

Resim 248: Acem Reis Camisi, Minare Kaidesindeki Kirpi Saçak

Resim 249: Molla Fenari Camisi, Kirpi Saçak

Resim 250: II.Murad Türbesi, Giriş Kısımındaki Ahşap Saçak

Resim 251: Atatürk Evinin Bahçe Duvarına Bitişik Çeşmenin Ahşap Saçağı

Resim 252: Belediye Binası Ahşap Saçak

Resim 253: Orhan Bey Camisi, Mihrap

Resim 254: Bedreddin Camisi, Mihrap

Resim 255: Tuz Pazarı Camisi, Mihrabın Alçı Mukarnası

Resim 256: Altıparmak Camisi, Mihrapta Alçı Mukarnaslar

Resim 257: Şeyh Konevi Camisi, Mihrabın Alçı Mukarnası

Resim 258: Yeşil Camisi, Mihrap

Kaynak: Acar, s. 423, resim 260

Resim 259: Yeşil Türbesi, Mihrap

Kaynak: Yıldırım, Resim 125(Sayfa Numarası Yok)
Resim 260: Yeşil Camisi, Kuzey Cephe Dış Mihrap

Kaynak: Acar, s. 398, Resim 210

Resim 261: Ulu Cami Minber

Resim 262: Bedreddin Camisi, Minber

Resim 263: Selçuk Hatun Camisi, Minber

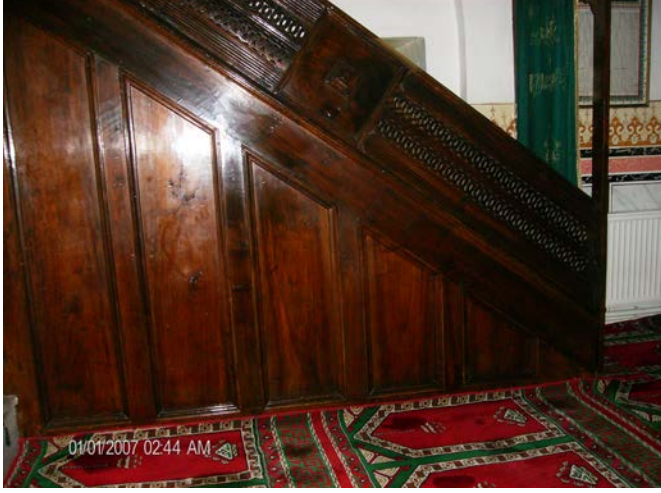
Resim 264: Molla Fenari Camisi, Minber

Resim 265.Kara şeyh Camisi, Minber

Resim 266: Hamza Bey Camisi, Minber

Resim 267: Emir Sultan Camisi, Minber Aynalığındaki Kazıma Teknikli Süsleme

Resim 268: II.Murad Camisi, Minber

Resim 269:Şeker Hoca Camisi, Va'z Kürsüsü

Resim 270. Molla Fenari Camisi, Va'z Kürsüsü

Resim 271: Hacılar Camisi, Va'z Kürsüsü

Resim 272: Meydancık Camisi, Va'z Kürsüsü

Resim 273: Lami Çelebi Camisi, Va'z Kürsüsü

Resim 274: Emir Sultan Camisi, Va'z Kürsüsü

Resim 275: Hacı Seyfeddin Camisi, Va'z Kürsüsü

Resim 276. Tuz Pazarı Camisi, Va'z Kürsüsü

Resim 277: Şeyh Konevi Camisi, Va'z Kürsüsü

Resim 278: Ulu Cami, Va'z Kürsüsü

Resim 279: Alaeddin Camisi, Minare Gövde ve Üstü

Resim 280: İbni Bezzaz Camisi, Minare Gövdesinde Tuğlalar

Resim 281: I.Murad Camisi, Minare
1959 Yılındaki Onarım Sırasında

Resim 282: I.Murad Camisi, Minare
Onarım Sonu (Takke Külâh)

Kaynak: Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu Bursa Albümü, s. 43, Resim. 80-80/A

Resim 283: I.Murad Camisi, Minare, Günümüzdeki Durumu (Külâh Değişikliği)

Resim 284: Ertuğrul Camisi, Minare

Resim 285: Beşikçiler Camisi, Minare

Resim 286: Kavaklı Camisi, Minare

Resim 287: Demirtaş Camisi, Minare

Resim 288: Tuz Pazarı Camisi, Yivli Tuğlalı Minare Gövdesi

Resim 289: Ahmed Dai Camisi, Minare 1956 Yılı Onarımından Önce

Kaynak: Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu Bursa Albümü, s. 31, Resim 54

Resim 290: Ahmed Dai Camisi, Yivli Tuğla Minare Gövdesi

Resim 291: Kara Çelebi Camisi, Minare Gövdesindeki Renk Değişikliği

Resim 292: Ulu Cami, Minare Külahı

Resim 293: Şeyh Konevi Camisi, Minare Gövdesinin st Kısımındaki Tuğla Süsleme

Resim 294: Şeyh Konevi Camisi, Minare Merdiven Basamakları

Resim 295.Üç Kuzular Camisi, Gövde İçindeki Tuğlalar

Resim 296: Üç Kuzular Camisi, Minare Merdiven Basamakları

Resim 297: Yeşil Camisi, Minarelerden Biri

Resim 298: Sitti Hatun Camisi, Minare Gövdesi

Resim 299: Lami Çelebi Camisi, Minare

Resim 300: Sivasiler Camisi, Minare

Resim 301: Emir Sultan Camisi Minare

Resim 302: Şehadet Camisi, Minare

Resim 303: Alaeddin Camisinin Bahçe Duvarına Bitişik Çeşme

Resim 304: I.Murad Camisinin Bahçe Duvarına Bitişik Çeşme

Resim 305: Selçuk Hatun Camisi, Çeşmeler(Onarım Öncesi)

Kaynak: Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu, Bursa Albümü, s. 71, Resim 151

Resim 306: Selçuk Hatun Çeşmeler

Resim 307: Zeyniler Camisi Duvarına Bitişik Çeşme

Resim 308: Hacılar Camisi Bahçesindeki Çeşme

Resim 309: Zehra Hatun eşmesi

Resim 310: Atatürk Evi Bahçe Duvarına Bitişik eşmenin Yalak Taşı

Resim 311: Emir Sultan Camisi Batı Duvarındaki Çeşme

Resim 312: Ulu Cami, İç Kısımdaki Şadırvan

Resim 313: Yeşil Cami, İç Kısımdaki Şadırvan

Resim 314: Ulu Cami Bahçesindeki Ahşap Sütunlu Şadırvan

Resim 315: Ulu Cami Bahçesindeki Mermer Ayaklı Şadırvan

Resim 316: Hacılar Camisi, Sıvaları Yenilenmiş Alçı Mukarnaslar

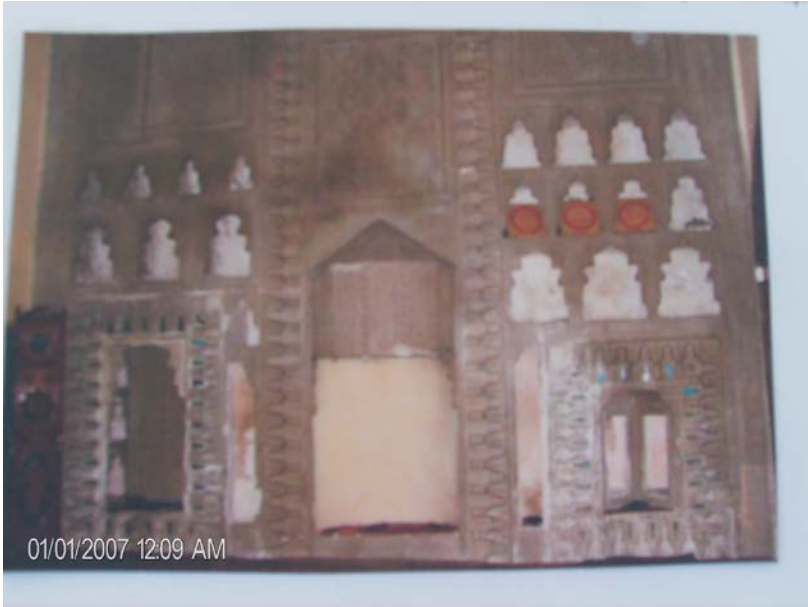

Resim 317. Yıldırım Camisi, Güney Batı Tabhanesindeki Alçı Dolap

Kaynak: Acar, s.357,Resim 127

Resim 318: Yeşil Camisi, Üst Kat Doğu Tabhanesindeki Alçı Ocak Nişi

Kaynak: Acar, s.414, Resim 241

Resim 319:Kara Şeyh Camisi, Üst Pencerenin Alçı İçlik Çerçevesi

Resim 320: Gir Çık Hamamı, Oluklu Kiremit Kaplama

Resim 321: Atatürk Evi, Çatı Kaplaması Olarak Makine Kiremidi

Resim 322: Orhan Bey Camisi, Güney Duvarında Çini Kaplamalar

Resim 323: Koca Naip Camisi, Kalkan Duvarında Çini Kaplamalar

Resim 324: Demirtaş Camisi, Pencere Kemer Alınlığında Çini Kaplamalar

Resim 325: Yeşil Türbe, 2010 Yılı Onarımından Önce Dış Duvarlarda Çiniler

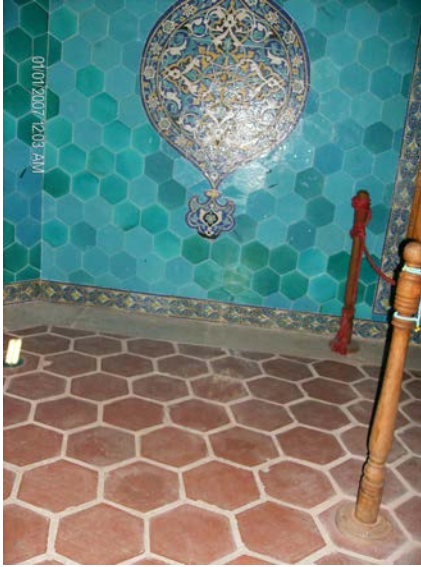
Resim 326: Yeşil Türbesi, 2010 Yılı Onarımı Sonrası Duvarda Çiniler

Resim 327: Yeşil Türbe, Taçkapı Kavsarası

Resim 328: Yeşil Türbe, İç Duvarlardaki Çini Kaplamalar

Resim 329: Yeşil Türbesi, I.Mehmed'in Sandukası

Kaynak: Yıldırım, Resim 133(Sayfa Numarası Yok)

Resim 330: Yeşil Türbesi, Diğer Sandukalar

Kaynak: Yıldırım, Resim 138(Sayfa Numarası Yok)

Resim 331: Yeşil Camisi, Pencere Çevresindeki Çini Kaplamalar

Resim 332: Yeşil Camisi, Pencere Çevresindeki Çini Kaplamalar

Resim 333: Yeşil Camisi, Girişin Yanındaki Duvarda Çini Kaplamalar

Kaynak: Yıldırım, Resim 26

Resim 334: Yeşil Camisi, Giriş Eyvanının Batsındaki Müezzin Mahfili

Kaynak: Yıldırım, Resim 28

Resim 335: Yeşil Camisi, Giriş Eyvanının Batısındaki Müezzin Mahfilinin Duvarları

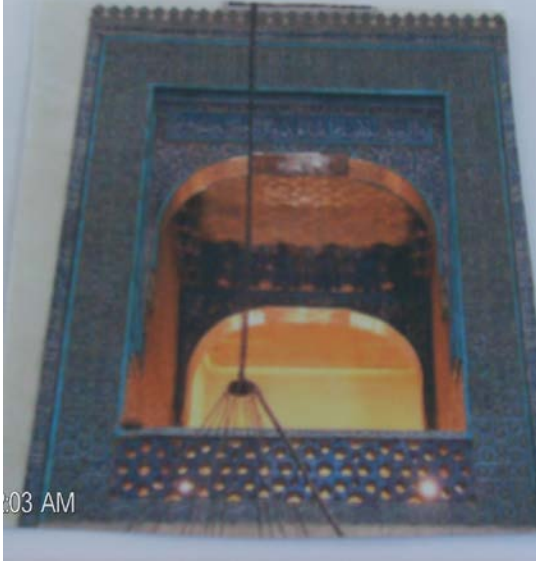
Kaynak: Yıldırım, Resim 36

Resim 336: Yeşil Camisi, Giriş Eyvanının Batısındaki Müezzin Mahfili Tavanı

Kaynak: Yıldırım, resim 40

Resim 337: Yeşil Camisi, Hünkar Mahfili Genel Görünüm

Kaynak: Yıldırım, Resim 44

Resim 338: Yeşil Camisi, Hünkar Mahfili, Kemer Karnı

Kaynak: Yıldırım, Resim 49

Resim 339: Yeşil Camisi, Hünkar Mahfili Zemin Döşemesi

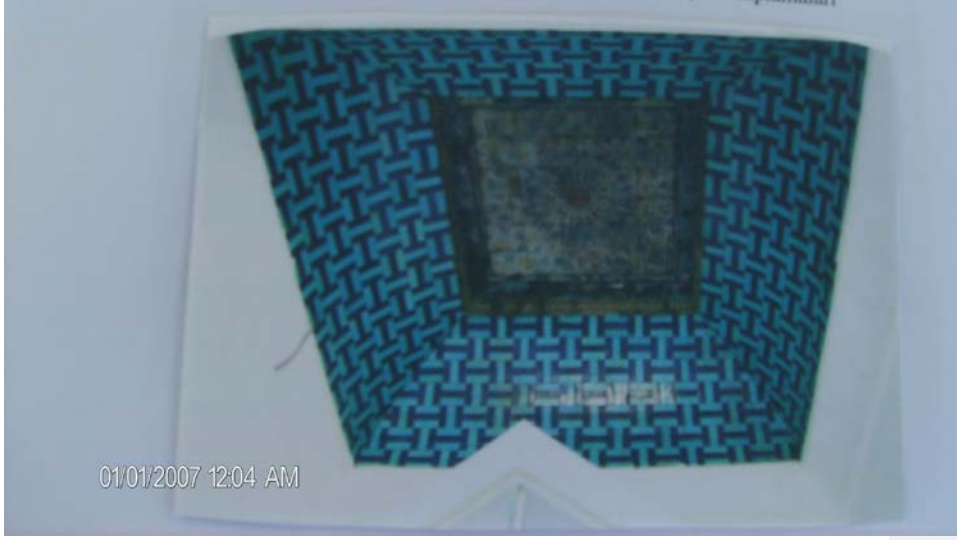
Kaynak: Yıldırım, Resim 54

Resim 340: Yeşil Camisi, Hünkar Mahfili Tavanı

Kaynak: Yıldırım, Resim 53

Resim 341: Yeşil Medrese, Batı Eyvan Tonzunun Çini Kaplamaları

Kaynak: Yıldırım, Resim 103

Resim 342: II.Murad Camisi, Revakta Saçak Altındaki Çiniler

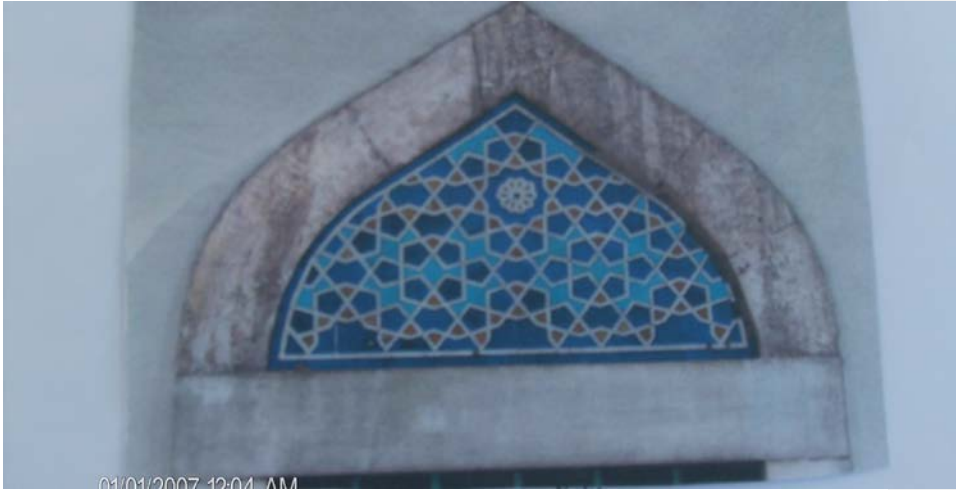
Kaynak: Yıldırım, Resim 14

Resim 343: II.Murad Camisi Taç Kapı Kemer Üstündeki Çiniler

Kaynak: Yıldırım, Resim 150 (Sayfa Numarası Yok)

Resim 344. II.Murad Camisi, Kuzey Cephesindeki Pencere Kemer Alınlığı

Kaynak: Yıldırım, Resim 151 (Sayfa Numarası Yok)

Resim 345: II.Murad Camisi, Mihrap Duvarındaki Çini Kaplama

Resim 346: Şehzade Mustafa –Cem Sultan Türbesi, İç Duvarlar Pencere Kemer Alınlığı

Kaynak: Yıldırım, Resim 217

Resim 347: Şehzade Ahmed Türbesi, Mihrap Duvarındaki Çini Kaplama

Resim 348:Kadem Eri Camisi, Minarede Şerefe Altında Çini Kaplamalar

Resim 349: Alay Bey Köşkü Duvarlarındaki Ahşap Kaplama

Resim 350:Şeyh Konevi Camisi, Üst Pencere Camları

Resim 351: Orhan Bey Camisi, Duvar Üzerinde Devşirme Mermer

Resim 352: Orhan Bey Camisi, Revak Zemininde Devşirme

Resim 353: I.Murad Camisi, Üst Kat Revak Yan İkiz Kemerlerin Oturduğu Devşirme Mermer Sütun ve Sütun Başlığı

Resim 354: Umur Bey Türbesi, Zemin Döşemesinde Devşirme Mermer

Tablo 1.

TEZ KAPSAMINDA İNCELENEN YAPILAR

YAPI	İNŞA TARİHİ
Alaeddin Hamamı	1326
Nilüfer Hatun Köprüsü	Orhan Bey Dönemi
Alaeddin Bey Camisi	1335 Öncesi
Ets Ayahim Sinagogu	XIV.Yüzyıl
Orhan Bey Camisi	1339-1340
Orhan Bey Hamamı(Aynalı Çarşı)	1339
Çoban Bey Türbesi	1348 Öncesi
Lala Şahin Paşa Medresesi	1348 Öncesi
Sürmeli Mescid	Orhan Bey Dönemi
Emir Hanı	Orhan Bey Dönemi
Darphane Mescidi	Orhan Bey Dönemi
İzzeddin Camisi	Orhan Bey Dönemi
Hıdırlık Camisi,	Orhan Bey Dönemi
Helvacıoğlu Mescidi	1359 Öncesi
I.Murad Camisi	1366
Kavaklı Camisi	1372 Öncesi
Koca Naip Camisi	1372 Öncesi
Çekirge Hamamı	1384
Nalıncılar Hamamı	1389 Öncesi
Yıldırım Hamamı	1390
Eski Kaplıca	1394
Hayreddin Paşa Camisi	1380 Öncesi
Kapan Hanı	I.Murad Dönemi
Gir Çık Hamamı	I.Murad Dönemi
Kara Ali Camisi	I.Murad Dönemi
Yıldırım Camisi	1395
Yıldırım Medresesi	I.Bayezid Dönemi
Yıldırım Külliyesini Çeviren Duvarlar	I.Bayezid Dönemi

Tablo 2.

YAPI	İNŞA TARİHİ
Yıldırım Darüşifası	I.Bayezid Dönemi
Ertuğrul Camisi	1395-1396
Ulu Cami	1399-1400
Namzagah Yanı Camisi	1375-1400 Arası
Demirtaş Camisi	1389-1390
Gülçiçek Hatun	1399-1390
Yahşi Bey Türbesi	I.Bayezid Dönemi
Elvan Bey Türbesi	I.Bayezid Dönemi
Eyne Bey Medresesi	I.Bayezid Dönemi
Eyne Bey Hamamı	I.Bayezid Dönemi
Molla Yegan Medresesi	I.Bayezid Dönemi
Ebu İshak Camisi	I.Bayezid Dönemi
Somuncu Baba Camisi	I.Bayezid Dönemi
Somuncu Baba Fırını-Dergahı	I.Bayezid Dönemi
Tahtakale Hanı	I.Bayezid Dönemi
Bedesten	I.Bayezid Dönemi
Şengül Hamamı	I.Bayezid Dönemi
Helalar	I.Bayezid Dönemi
Yıldırım Türbesi	1405-1406
Ali Paşa Camisi	1405 Yılı Öncesi
Ördekli Hamamı	I.Mehmed Dönemi
Devlet Hatun Türbesi	1413-1414
Yeşil Cami	I.Mehmed Dönemi
Yeşil Medrese	I.Mehmed Dönemi
Yeşil Türbe	I.Mehmed Dönemi
Yıldırım Medresesi	I.Bayezid Dönemi
Yıldırım Külliyesini Çeviren Duvarlar	I.Bayezid Dönemi

Tablo 3

YAPI	İNŞA TARİHİ
Yeşil İmaret	1421
İshak Şah Camisi	XV.Yüzyılın İlk Yarısı
Keçeli Hamamı	XV.Yüzyılın İlk Yarısı
Daye Hatun Camisi	I.Mehmed Dönemi
Kayı Han Hamamı	XV.Yüzyılın Başı
Kükütlü Hamamı	XV.Yüzyıl
Mayor Sinagogu	XV.Yüzyıl
Kale(Zindan Kapı, Saltanat Kapı)	I.Mehmed Dönemi
İbni Bezzaz Camisi	I.Mehmed Dönemi
İpek Hanı	I.Mehmed Dönemi
Geyve Hanı	I.Mehmed Dönemi
Beyazıd Paşa Camisi	I.Mehmed Dönemi
Beyazıd Paşa Medresesi	I.Mehmed Dönemi
Mahkeme Hamamı	I.Mehmed Dönemi
Mahkeme Camisi	I.Mehmed Dönemi
Mahkeme (Vaiziye)Medresesi	I.Mehmed Dönemi
Şabani Tekkesi	XV.Yüzyılın İlk Yarısı
Hacı İvaz Paşa Çarşısı	I.Mehmed Dönemi
Molla Fenari Camisi	I.Mehmed Dönemi
Gelincik Çarşısı	I.Mehmed Dönemi
Sipahi Çarşısı	I.Mehmed Dönemi
Hacı İvaz Paşa Türbesi	I.Mehmed Dönemi
Nalbantoğlu Camisi	1426-1427
Emir Sultan Hamamı	1426-1427
II.Murad (Muradiye)Camisi	1426-1427
II.Murad(Muradiye)Hamamı	II.Murad Dönemi
II.Murad(Muradiye)Medresesi	II.Murad Dönemi
Fazlullah Paşa Mescidi	1429 Öncesi
Umur Bey Hamamı	1430-1431

Tablo 4.

YAPI	İNŞA TARİHİ
Reyhan Camisi	II.Murad Dönemi
Reyhan Hamamı	1431-1432
Pars Bey Camisi	II.Murad Dönemi
Pars Bey Türbesi	II.Murad Dönemi
Şeyh Paşa Camisi	1438-1439
Çerağ Bey Camisi	II.Murad Dönemi
Umur Bey Namazgahı	1439-1440
Hoca Ali Zade Camisi	1439-1440
Tavuk Pazarı Hamamı	II.Murad Dönemi
Veledi- Yaniç Camisi	1440-1441
Şerafeddin Paşa Camisi	II.Murad Dönemi
Hoca Taşkın Camisi	1440-1441
Kütahya Hanı	II.Murad Dönemi
Bedreddin Camisi	1443
Enbiya Camisi	1449-1450
Yiğit Köhne Camisi	1449-1450
Nakkaş Ali Mescidi	II.Murad Dönemi
Umur Bey Camisi	1449-1451
Tuz Han	1454-1455
Oruç Bey Hamamı	II.Murad Dönemi
Veziri Camisi	II.Murad Dönemi
Üç Kuzular Camisi	XV.Yüzyılın İlk Yarısı
Mesud Makramevi Camisi	II.Murad Dönemi
Abdal Mehmed Türbesi	1441-1442
Zeyniler Camisi	1449-1450
Hatuniye Türbesi	1449-1450
Abdal Mehmed Camisi	1450-1451
Selçuk Hatun Camisi	1450
II.Murad Türbesi	1451

Tablo 5.

YAPI	İNŞA TARİHİ
Azeb Bey Camisi	1456
Abdullatif-i Kutsi Türbesi	1452 Öncesi
Hoca Tayyib Camisi	II.Murad Dönemi
Seyyid Nasır Mescidi	II.Murad Dönemi
Veled-i Harir(Ak Bıyık) Camisi	1455 Öncesi
Ebe Hatun Türbesi	II.Mehmed Dönemi
Azeb Bey Türbesi	1456
Beşikçiler Camisi	II.Mehmed Dönemi
Duhter-i Şeref Camisi	1456-1457
Sitti Hatun Camisi	1459-1460
Sitti Hatun Mektebi	1459-1460
Kara Kadı Camisi	1460-1461
Karşı Duran Süleyman Türbesi	II.Mehmed Dönemi
Yiğit Cedit Camisi	XV.Yüzyıl
Yeni Bezzaz Camisi	II.Mehmed Dönemi
Mantıcı Camisi	II.Mehmed Dönemi
Çakır Ağa (Mecnun Dede)Camisi	II.Mehmed Dönemi
Çakır Ağa Hamamı	II.Mehmed Dönemi
Başçı İbrahim Camisi	II.Mehmed Dönemi
Başçı İbrahim Hamamı	II.Mehmed Dönemi
Hoca Yunus Camisi	1463
Hacı Sevinç Camisi	1465-1466
Veli Şemseddin Camisi	1470 Öncesi
Alanyeri(Tekke)Mescidi	1472-1473
Sevindik Mescidi	II.Mehmed Dönemi
Satı Fakıyh Camisi	II.Mehmed Dönemi
Hamzabey Camisi	1477 Öncesi
Hamza Bey Türbesi	1477 Öncesi
Hacı Seyfeddin Camisi	1484 Öncesi

Tablo 6

YAPI	İNŞA TARİHİ
Hamza Bey'in Ailesi Türbesi	II.Mehmed Dönemi
Maksem(Düstürhan)Camisi	1479-1480
Kefen Süzen Camisi	II.Mehmed Dönemi
Cem Sultan Türbesi	1479-1480
Kara Mustafa Türbesi	II.Mehmed Dönemi
Şirin Hatun Türbesi	1483
Kanberler Hanı	XV.Yüzyılın İkinci Yarısı
Davud Paşa Camisi	XV.Yüzyıl
Davud Paşa Hamamı	1485
Pir Emir Türbesi	1490-1491
Araplar Camisi	1490-1491
Veled-i Veziri Camisi	XV.Yüzyıl
Gökdere Medresesi	XV.Yüzyıl
Koza Hanı	1491-1492
Darulkurra	1492-1493
Acem Reis Camisi	1493-1494
Nasuh Paşa Hamamı	1493-1494
Çukur Mahalle Mescidi	XV.Yüzyılın İkinci Yarısı
Pir Emir Camisi	1495
İncirli Hamamı	1497-1498
Ahmed Paşa Medresesi	1496-1497
Ahmed Paşa Türbesi	1497-1498
Şehabeddin Paşa Camisi	1497-1498
Fenari İsa Bey Camisi	XV.Yüzyıl Sonu
Yeni Kaplıca	II.Bayezid Dönemi
Hanım Kızlar(Yılanlı)Türbesi	XV.Yüzyıl
Eskişehir Hanı	XV.Yüzyıl
Seyid Nasır Türbesi	1473-1474
Ebu İshak Türbesi	XV.Yüzyıl

Tablo 7

YAPI	İNŞA TARİHİ
Kara Mustafa Hamamı	II.Bayezid Dönemi
Haydar Hane Hamamı	XV.Yüzyıl
Simkeş Camisi	II.Bayezid Dönemi
Gülşah Hatun Türbesi	XV.Yüzyılın İkinci Yarısı
Kara Islah Köyü Camisi	1500
Kara Islah Köyü Hamamı	1500 lü Yılların Başı
Tahtalı Mescid	XVI.Yüzyıl
Geruş Sinagogu	XVI.Yüzyıl Başı
Hatice İsfendiyari Camisi	1502-1503
Kalenderhane	XVI.Yüzyıl
Hatice Sultan Türbesi	XVI.Yüzyıl Başı
Gülruh Hatun Türbesi	1502-1503
Şehzade Mahmud Türbesi	1507-1508
Yeni Kaplıca Soğukluğu	1511
Kükürtlü Kaplıcası Soğukluğu	II.Bayezid Dönemi
Veled-i Saray Camisi	1512-1513
Araplar Camisi	1513-1514
Altıparmak Camisi	1513-1514
Şehzade Ahmed Türbesi	1514
Pirinç Hanı	1517-1518
Davud Kadı Eski Cami	1517-1518
Lamii Çelebi Camisi	1528-1529
Molla Arap Camisi	1531-1532
Tatarlar Köprüsü	1533 Öncesi
Kara Şeyh Camisi	1537-1538
Veled-i Habib Camisi	1534-1535
Şeyh Konevi Camisi	1550
Karabaş Veli Dergahı	1550
Yahudiler Hamamı	1552-1553

Tablo 8

YAPI	İNŞA TARİHİ
Güngörmez Mescidi	1562 Öncesi
Tahıl(Galle) Hanı	I.Süleyman Dönemi
Musa Baba Camisi	I.Süleyman Dönemi
Muallim Zade Hamamı	1572-1573
Bahri Baba(Ayşe Hatun)Camisi	1572-1573
Şehzade Mustafa Türbesi	1571-1573
Üftade Camisi	1572
Süluki Camisi	I.Süleyman Dönemi
Üftade Dergahı	1580
Kara Çelebi Camisi	1594
Güranlı Camisi	1594
Budela Bey Dergahı	1598
Hüsameddin Bursevi Türbesi	1612
Mevlevihane	1621 Öncesi
Eskici Mehmed Dede Aşevi	1618 Öncesi
Hüsameddin Bursevi Çeşmesi	1632 Öncesi
Hüsameddin Bursevi Dergahı	1632 Öncesi
Alaca Hırka Camisi	1632
Selim Zade Camisi	1634
Bekir Dede Türbesi	1666
Abdal Köprüsü	1669
Numaniye Dergahı	1659-1758
Esir Dede Türbesi	1681-1682
Osmanlı Evi	XVII.Yüzyıl
Cumalıkızık Camisi	XVII.Yüzyıl
Paşa Camisi	XVIII.Yüzyıl
İsmail Hakkı(Tekke Camisi)	1722-1723
Karamazak Camisi	1730-1731
Karamazak Türbesi	1730-1731

Tablo 9.

YAPI	İNŞA TARİHİ
Haraççioğlu(Cizyedarzade)Medresesi	1756 Öncesi
Davud Paşa Çeşmesi	1759
Hacılar Camisi Bahçesindeki Çeşme	1759
Akçalar Hacı Recep Camisi	1181-1182/ 1767-1768
Pir Ahmed Muallimhanesi	1768
Emir Sultan Camisi	1804
Koimesis Tes Thetokos Kilisesi	1834
Hüsnü Züber Evi	1836-1837
Fidyeye Kızık Mahalle Çeşmesi	1836-1837
İpek Fabrikası	1837-1838
Misyoner Okulu	1839-1840
Askeri Lise	1845-1846
Memleket Hastanesi	1845-1846
Tahtalı Köyü Camisi	1855-1856
Hasanağa Mustafa Ağa Camisi	1852-1853
Romangel Fabrikası	1858-1859
Hünkar Köşkü	1859-1860
Kozaklık Hanı	1861
Helvacıoğlu Çeşmesi	1865-1866
Osman Gazi Türbesi	1868-1869
Orhan Gazi Türbesi	1868-1869
Emir Sultan Türbesi	1868-1869
Hamidiye Sanayi Mektebi	1869-1870
Kayı Han Camisi	1873-1874
Mikhael Taxiarches Kilisesi	XIX.Yüzyılın İkinci Yarısı
Özlüce Kilisesi	XIX.Yüzyılın İkinci Yarısı
Fransız Kilisesi	1880-1881
Belediye Binası	1880-1881
Mülkiye İdadisi(Erkek Lisesi)	I.Bayezid Dönemi

Tablo 10

YAPI	İNŞA TARİHİ
İpekçilik Mektebi	1888-1889
İclaliye Mescidi	1890-1891
Ziraat Mektebi	1891-1892
Selimiye Camisi	1892
Şehadet Camisi	1892
Hamitler Camisi	1895
Atatürk Evi	1895
Mecidiye Camisi	1901
Ruşuk Camisi	1903
Saatçi Köşkü	XIX.Yüzyılın İkinci Yarısı
Alay Köşkü	XIX.Yüzyılın İkinci Yarısı
Şabani Dergahı	XIX.Yüzyıl
Çatalağıl H.İoannes Theologos Kilisesi	XIX.Yüzyıl
Gölyazı Camisi	XIX.Yüzyıl
Gölyazı Hamamı	XIX.Yüzyıl
Gölyazı H. Georgios Kilisesi	XIX.Yüzyıl
Gölyazı Aziz Panthelemon Kilisesi	XIX.Yüzyıl
Hagios Konstantinus Manastır Kilisesi	XIX.Yüzyıl
Demirkapı Kilisesi	XIX.Yüzyıl
Mahfel Kahvesi	1900 lü Yılların Başı
Şahbenderler Konağı	1901
Hünkar Köşkü Çeşmesi	1900 lü Yılların Başı
Vefikiye Camisi	1903
Değirmenli Kızık Eski Cami	1903
Hoca Hasan Camisi	1904
Saat Kulesi	1904
I.Murad İmaretı	1904
Şible Camisi	1906 (İkinci İnşaatı)
Ahmed Paşa Fenari Camisi	1911-1912

Tablo 11

YAPI	İNŞA TARİHİ
I.Murad Türbesi	II.Abduhamid Dönemi
Hoca Ali Zade Mektebi	1913
Dulhane	1916-1917
İsabey Camisi	1922-1923
Hamamlı Kızıtk Camisi	1923
Mücellid Mescidi	1923
Akçalar Hamamı	İnşa Tarihi Belli Değil
Cumalıkızıtk Hamamı	İnşa Tarihi Belli Değil
Cilimboz Köprüsü	İnşa Tarihi Belli Değil
Yaylacık Hamamı	İnşa Tarihi Belli Değil
Yaylacık Camisi	İnşa Tarihi Belli Değil
Servinaz Hamamı	İnşa Tarihi Belli Değil
Kemerli Yapı Kalıntısı	İnşa Tarihi Belli Değil
Bure Ermeni Kilisesi	İnşa Tarihi Belli Değil
Tahtalı Hamamı	İnşa Tarihi Belli Değil
Hamamlı Kızıtk Hamamı	İnşa Tarihi Belli Değil
Ovaakça Eski Cami	İnşa Tarihi Belli Değil
Kayapa Köyü Camisi	İnşa Tarihi Belli Değil
Ürünlü Köyü Hamamı	İnşa Tarihi Belli Değil
Tahtalı Manastır Kilisesi	İnşa Tarihi Belli Değil
Yaylacık Manastır Kilisesi	İnşa Tarihi Belli Değil
Dağyenice Köyü Camisi	İnşa Tarihi Belli Değil
Tahtalı Köyü Hamamı	İnşa Tarihi Belli Değil
Ertuğrul Köyü Camisi	İnşa Tarihi Belli Değil
Aksungur Köyü Camisi	İnşa Tarihi Belli Değil
Nilüfer Köyü Camisi	İnşa Tarihi Belli Değil
Kilise Duvarı(Muradiye de)	İnşa Tarihi Belli Değil
Çeltik Köyü Camisi	İnşa Tarihi Belli Değil
Ahmet Köyü Camisi	İnşa Tarihi Belli Değil

Tablo 12

MOLOZ YA DA KABA YONU TAŞ DUVAR

Yapılar	İnşa Tarihi
Sultan Alaeddin Hamamı	1326
Emir Hanı,(Dış Duvarlar)	Orhan Bey Dönemi
Yıldırım Hamamı	1390-1391
Somuncu Baba Camisi	I.Bayezid Dönemi
İpek Hanı	I.Mehmed Dönemi
Kale	I.Mehmed Dönemi(Onarım, İlave)
Şeker Hoca Camisi	I.Mehmed Dönemi
Boyacıkulluğu Köprüsü	1443-1444
Dayıoğlu Hamamı	II. Murad Dönemi
Umur Bey Camisi, Bahçe Duvarı	II.Murad Dönemi
Hoca Alizade Camisi, Bahçe Duvarı	II.Murad Dönemi
Üç Kuzular Türbesi	XV.Yüzyılın İlk Yarısı
Hoca Yunus Camisi	1463-1464
Veli Şemseddin Camisi, Minare Kaidesi	1470 Öncesi
Ahmed Dai Camisi(Alt Kısımlar)	1466-1467
Fidan Hanı, Arka Cephe	II.Mehmed Dönemi
Molla Fenari Camisi	XV. Yüzyıl
Veled-i Veziri Camisi	II.Bayezid Camisi
Araplar Camisi	1513-1514
Tatarlar Köprüsü	1533 Öncesi
Alaca Hırka Camisi	1632-1633
Hacı Recep Camisi Minare Kaidesi	1767-1768

Tablo 13

KESME TAŞ VEYA MERMER DUVAR

Yapılar	İnşa Tarihi
Nilüfer Hatun Köprüsü	Orhan Bey Dönemi
Yıldırım Camisi	I.Bayezid Dönemi
Ulu Cami	1399-1400
Yeşil Cami	I.Mehmed Dönemi
Umur Bey Namazgahı	1439-1440
Eski Kaplıca, Soğukluk	1511-1512
Kükürtlü Kaplıcası, Soğukluk	II.Bayezid Dönemi
Geruş Sinagogu	XVI.Yüzyıl
Abdal Köprüsü	1669-1670
Romangel Fabrikası	1851-1852
Belediye Binası Bodrum Katı	1880
Geçit Köprüsü	XIX. Yüzyıl
Şehadet Camisi	1892-1893
Ermeni Kilisesi	XIX.Yüzyıl
Vefikiye Camisi, Minare Kaidesi	1900 lü Yıllar
Meydancık Camisi, Minare Kaidesi	1904-1905
Cilimboz Köprüsü	İnşa Tarihi Belli Değil

Tablo 14

MOLOZ YA DA KABA YONU TAŞ-TUĞLA DUVAR

YAPILAR	Bir Sıra Taş Bir Sıra Tuğla	Bir Sıra Taş İki Sıra Tuğla	Bir Sıra Taş Üç Sıra Tuğla	İki Sıra Taş İki Sıra Tuğla	Moloz/KabaYonu Taş Ağırlıklı	Diğer	Dikey Tuğla	Tuğla Renkleri*
Alaeddin Camisi			X		X			X
Hıdırlık Camisi	X						X	
Orhan Bey Camisi		X	X					
Çoban Bey Türbesi					X			
Helvacıoğlu Mescidi					X			
KaraAli Camisi					X			
Koca Naip Camisi		X						
Çekirge Hamamı			X					
Gir Çık Hamamı					X			
Nalıncılar Hamamı					X			
Eski Kaplıca		X						

Tablo 15.

YAPILAR	Bir Sıra Taş Bir Sıra Tuğla	Bir Sıra Taş İki Sıra Tuğla	Bir Sıra Taş Üç Sıra Tuğla	İki Sıra Taş İki Sıra Tuğla	Moloz/KabaYonu Taş Ağırlıklı	Diğer	Dikey Tuğla	Tuğla Renkleri
Erruğrul Camisi		X					X	
Ebu İshak Camisi		X						
Eyne Bey Medresesi					X			
Yıldırım Darüşşifası		X						
Namazgah Yanı Camisi		X						
Somuncu Baba Camisi					X			
Tahtakale Hanı					X			
Şengül Hamamı								
Ali Paşa Camisi		X						
Yeşil Medrese		X			X		X	
Yeşil İmaret								
İshak Şah Camisi*			X					
Kayı Han Hamamı			X				X	
Geyve Hanı					X			

Tablo 16.

YAPILAR	Bir Sıra Taş Bir Sıra Tuğla	Bir Sıra Taş İki Sıra Tuğla	Bir Sıra Taş Üç Sıra Tuğla	İki Sıra Taş İki Sıra Tuğla	Moloz/KabaYonu Taş Ağırlıklı	Diğer	Dikey Tuğla	Tuğla Renkleri
Gelincik Çarşısı		X						
Sipahi Çarşısı					X			
Emir Sultan Hamamı		X	X				X	
II. Murad Camisi			X				X	
II. Murad Medresesi			X					
II. Murad Hamamı			X					
Kütahya Hanı						X		
II.Murad İmaretı			X					
Umur Bey Hamamı		X						
İsa Bey İmaret Camisi				X				
Kadem Eri Camisi	X							

Açıklama [N1]: Duvarlarda karışık sıra taş,iki ya da üç sıra tuğla sırası vardır.

Tablo 17.

YAPILAR	Bir Sıra Taş Bir Sıra Tuğla	Bir Sıra Taş İki Sıra Tuğla	Bir Sıra Taş Üç Sıra Tuğla	İki Sıra Taş İki Sıra Tuğla	Moloz/KabaYonu Taş Ağırlıklı	Diğer	Dikey Tuğla	Tuğla Renkleri
Veled-i Yaniç Camisi		X	X	X				
Hoca Taşkın Camisi			X		X			
Şerafeddin Paşa Camisi				X				
Tavuk Pazarı Hamamı				X				
Bedreddin Camisi				X				
Enbiya Camisi					X			
Yiğit Köhne Camisi				X				
Selçuk Hatun Camisi				X				
Zeyniler Camisi				X				
Duhter-i Şeref Camisi						X*		
Tuz Hanı			X					

Tablo 18.

YAPILAR	Bir Sıra Taş Bir Sıra Tuğla	Bir Sıra Taş İki Sıra Tuğla	Bir Sıra Taş Üç Sıra Tuğla	İki Sıra Taş İki Sıra Tuğla	Moloz/KabaYonu Taş Ağırlıklı	Diğer	Dikey Tuğla	Tuğla Renkleri
Sitti Hatun Camisi				X				
Sitti Hatun Mektebi				X				
Hamza Bey Camisi (Güney Duvarı)		X						
Ahmed Dai Camisi				X				
Hoca Tayyib Camisi					X			
Hacı Sevinç Camisi					X			
Fidan Hanı					X			
Hacılar Camisi				X				
Nasuh Paşa Hamamı		X	X					
Kadı Hamamı			X					
H.Seyfeddin Camisi					X			
Koza Hanı			X					

Tablo 19.

YAPILAR	Bir Sıra Taş Bir Sıra Tuğla	Bir Sıra Taş İki Sıra Tuğla	Bir Sıra Taş Üç Sıra Tuğla	İki Sıra Taş İki Sıra Tuğla	Moloz/KabaYonu Taş Ağırlıklı	Diğer	Dikey Tuğla	Tuğla Renkleri
Simkeş Camisi					X			
Darulkurra					X			
Pir Emir Camisi			X					
İncirli Hamamı					X			
Şhabeddin Paşa Camisi			X					
Fethullah Türbesi			X					
Kefensüzen Camisi					X			
KiliseDuvarı(Muradiyede)			X					
Hatice İsfendiyari Camisi		X		X				
Veled-i Saray Camisi*		X						
Pirinç Hanı								
Musa Baba Camisi*		X						
Bahri Baba Camisi					X			

Tablo 20.

YAPILAR	Bir Sıra Taş Bir Sıra Tuğla	Bir Sıra Taş İki Sıra Tuğla	Bir Sıra Taş Üç Sıra Tuğla	İki Sıra Taş İki Sıra Tuğla	Moloz/KabaYonu Taş Ağırıklı	Karışık Sıra Diziliş	Dikey Tuğla	Tuğla Renkleri
Molla Arap Camisi		X						
Kara Şeyh Camisi		X						
Şeyh Konevi Camisi				X				
Kara Çelebi Camisi*				X				
Sinan Bey Camisi								
Orta Cami						X		
M.Taxiarches Kilisesi						X		
Akçalar Hamamı					X	X		
Gölyazı Hamamı								
Alaeddin Köyü Hamamı		X						
Özlüce Kilisesi		X						

Tablo 21.

KESME TAŞ-TUĞLA DUVAR

Yapılar	Bir Sıra Taş Bir Sıra Tuğla	Bir Sıra Taş İki Sıra Tuğla	Bir Sıra Taş Üç Sıra Tuğla	Dikey Tuğla	Tuğla Renkleri
LalaŞ.PaşaMedresesi			X		
Çekirge Hamamı			X		
Kavaklı Camisi	X				
H.Paşa Camisi*			X		
I.Murad Camisi			X		
Demirtaş Camisi			X		
Gülçiçek Hatun Trb.			X		
Yıldırım Türbesi		X			
Ördekli Hamamı			X		
İbni Bezzaz Camisi		X		X	
Mahkeme Camisi			X		
Mahkeme Hamamı		X			
Nalbant Oğlu Camisi		X	X		

Tablo 22.

Yapılar	Bir Sıra Taş Bir Sıra Tuğla	Bir Sıra Taş İki Sıra Tuğla	Bir Sıra Taş Üç Sıra Tuğla	Dikey Tuğla	Tuğla Renkleri
Çerağ Bey Camisi		X			
HocaAlizade Camisi		X		X	
Kadem Eri Camisi	X			X	
Şeyh Paşa Camisi			X		
AbdalMehmedCamisi		X		X	
Abdal Mehmed Trb.	X		X	X	
Azeb Bey Türbesi			X	X	
Veziri Camisi			X		
Hatuniye Türbesi			X		
IIMurad-AlaeddinTrb		X			
Veled-i Harir Camisi			X		
Okçu Baba Türbesi			X	X	
Beşikçiler Camisi			X		
Umur Bey Camisi				X	
Altıparmak Camisi					
Mecnun Dede Camisi					

Tablo 23.

Yapılar	Bir Sıra Taş Bir Sıra Tuğla	Bir Sıra Taş İki Sıra Tuğla	Bir Sıra Taş Üç Sıra Tuğla	Dikey Tuğla	Tuğla Renkleri
Çakırağa Hamamı		X		X	
Hamzabey Camisi			X	X	
Cem Sultan Türbesi				X	
Şirin Hatun Türbesi			X	X	
İbrahimPaşaHamamı			X	X	
Ahmed Paşa Medr.					
Ahmed Paşa Türbesi					
Acem Reis Camisi					
Gülruh Hatun Trb.		X		X	
Gülşah Hatun Trb.				X	
Ş.Mahmud Trb.		X			
Ş.Ahmed Türbesi					
Mükrim Hatun Trb				X	

Tablo 24.

Yapılar	Bir Sıra Taş Bir Sıra Tuğla	Bir Sıra Taş İki Sıra Tuğla	Bir Sıra Taş Üç Sıra Tuğla	Dikey Tuğla	Tuğla Renkleri
Veledi Habib Camisi		X		X	X*
Tahıl Hanı		X	X		
Ş.Mustafa Türbesi	X		X	X	
Esir Dede Türbesi			X		
Haraççioğlu Medr.		X	X		
Emir Sultan Camisi			X		
Ahmed Paşa F. Camisi**				X	

Tablo 25.

Yapı	İnşa Tarihi	Bulunduğu Yer				Malzeme	
		Revak	Kapı	Pencere	Diğer	Taş	Mermer
Nilüfer Hatun Köprüsü	Orhan Bey Dönemi				X	X	
Emir Hanı	Orhan Bey Dönemi		X			X	
Kavaklı Camisi	1372 Öncesi			X			
Yıldırım Medresesi	I.Bayezid Dönemi		X	X		X	
Yıldırım Hamamı	1390			X		X	
Yıldırım Camisi	I.Bayezid Dönemi	X		X			X
Ulu Cami	I.Bayezid Dönemi			X		X	
Yıldırım Türbesi	1405-1406		X	X		X	
Yeşil Cami	I.Mehmed Dönemi		X	X			X
İbni Bezzaz Camisi	I.Mehmed Dönemi		X				
Yeşil Türbe	I.Mehmed Dönemi		X	X			X
Devlet Hatun Türbesi	1414				X		X
Kale,(Yerkapı)	I.Mehmed Dönemi		X			X	
Muradiye Camisi	1426			X			X

Tablo 26.

Yapı	İnşa Tarihi	Bulunduğu Yer				Malzeme	
		Revak	Kapı	Pencere	Diğer	Taş	Mermer
Dayıoğlu Hamamı	II.Murad Camisi		X	X		X	
Boyacıkuşu Köprüsü	1443				X	X	
Umur Bey Camisi	II.Murad Dönemi		X				X
Hatuniye Türbesi	1449		X				X
II.Murad Türbesi	1451		X				X
Veziri Camisi	II.Murad Dönemi			X		X	
Veled-i Harir Camisi	1455 Öncesi			X		X	
Sitti Hatun Türbesi	1459-1460		X				X
Cem Sultan Türbesi	1479-1480	X	X				X
Şirin Hatun Türbesi	1483		X				X
Koza Hanı	1491	X	X			X	
Kara Mustafa Paşa Türbesi	XV. Yüzyıl Sonu		X			X	
Fenari İsa Bey Camisi	XV. Yüzyıl Sonu		X			X	
Gülruh Hatun Türbesi	1502-1503		X				X

Tablo 27.

Yapı	İnşa Tarihi	Bulunduğu Yer				Malzeme	
		Revak	Kapı	Pencere	Diğer	Taş	Mermer
Geruş Sinagogu	XVI. Yüzyıl Başı	X				X	
Şehzade Mahmud Türbesi	1507	X	X	X		X	X
Hatice Sultan Türbesi	XVI.Yüzyıl Başı		X			X	
Araplar Camisi	1513			X		X	
Şehzade Ahmed Türbesi	1514	X	X				X
Mükrime Hatun Türbesi	1515		X	X			X
Eski Kaplıca Soğukluğu	II. Bayezid Dönemi			X		X	
Kükürtlü Kaplıcası Soğukluğu	II.Bayezid Dönemi			X		X	
Tatarlar Köprüsü	1533 Öncesi				X	X	
Lami Çelebi Camisi	1528		X	X			X
Şehzade Mustafa Türbesi	1571-1573		X				X
Selimzade Camisi	1634		X	X			
Abdal Köprüsü	1669				X	X	
Emir Sultan Camisi	1804		X	X		X	
Osmangazi Türbesi	1868		X	X		X	X

Tablo 28

Yapı	İnşa Tarihi	Bulunduğu Yer				Malzeme	
		Revak	Kapı	Pencere	Diğer	Taş	Mermer
I.Murad Türbesi	XIX. Yüzyıl İkinci Yarısı		X				
Orhan Bey Türbesi	1868			X		X	
Emir Sultan Türbesi	1868		X	X		X	
Belediye Binası Bodrum Katı	1880			X		X	
Mülkiye İdadisi	1885		X	X		X	
I.Murad İmaretı	1904		X			X	
Cilimboz Köprüsü	İnşa Tarihi Belli Değil				X	X	
Kemerli Yapı Kalıntısı	İnşa Tarihi Belli Değil				X	X	

Tablo 29.

TUĞLA KEMER

Yapı	İnşa Tarihi	Bulunduğu Yer			
		Revak	Kapı	Pencere	Minare Kaidesi
Alaeddin Camisi	1335 Öncesi			X	
Orhan Bey Camisi	1330-1340	X			
Çoban Bey Türbesi	1348 Öncesi		X	X	
Emir Hanı	Orhan Bey Dönemi			X	
Hıdırlık Camisi	XIV.Yüzyıl Ortaları	X			
Kara Ali Camisi	XIV.Yüzyılın İkinci Yarısı			X	
Çekirge Hamamı	I.Murad Dönemi		X		
Gir Çık Hamamı	I.Murad Dönemi			X	
Eyne Bey Medresesi	I.Bayezid Dönemi	X	X	X	
Molla Yegan Medresesi	I.Bayezid Dönemi			X	
Şengül Hamamı	I.Bayezid Dönemi		X	X	
Ördekli Hamamı	I.Mehmed Dönemi		X	X	
İbni Bezzaz Camisi	I.Mehmed Dönemi			X	
İpek Hanı	I.Mehmed Dönemi	X		X	

Tablo 30

Yapı	İnşa Tarihi	Bulunduğu Yer			
		Revak	Kapı	Pencere	Minare Kaidesi
Geyve Hanı	I.Mehmed Dönemi	X	X	X	
Hacı İvaz Paşa Çarşısı	I.Mehmed Dönemi		X		
Gelincik Çarşısı	I.Mehmed Dönemi		X		
Sipahi Çarşısı	I.Mehmed Dönemi		X		
Molla Fenari	I.Mehmed Dönemi		X		
II.Murad Camisi	II.Murad Dönemi			X	
II.Murad Hamamı	II.Murad Dönemi		X	X	
II.Murad Medresesi	II.Murad Dönemi		X	X	
II.Murad İmaretı	II.Murad Dönemi		X	X	
Çerağ Bey Camisi	II.Murad Dönemi		X	X	
H.Alizade Camisi Bahçe Duvar	1439-1440			X	
Tavuk Pazarı Hamamı	II.Murad Dönemi		X	X	
Bedreddin Camisi	1443			X	

Tablo 31.

Yapı	İnşa Tarihi	Bulunduğu Yer			
		Revak	Kapı	Pencere	Minare Kaidesi
Umur Bey Camisi	II.Murad Dönemi				X
Zeyniler Camisi	1449-1450			X	
Beşikçiler Camisi	1455-1455			X	
Duhter-i Şeref Camisi	1456-1457			X	
Yiğit Cedid Camisi	XV.Yüzyıl			X	
Hacılar Camisi	1466-1467			X	
Darulkurra	1492-1493		X	X	
Fethullah Dede Türbesi	XV. Yüzyıl			X	
Sivasiler Camisi	XV. Yüzyıl				
Hatice İsfendiyari Camisi	1502-1503			X	
Üftade Camisi	1572-1573	X		X	
Alaca Hırka Camisi	1632-1633			X	
Esir Dede Türbesi	1682-1683		X	X	
Haraççıoğlu Medresesi	1756 Öncesi			X	

Tablo 32

Yapı	İnşa Tarihi	Bulunduğu Yer			
		Revak	Kapı	Pencere	Minare Kaidesi
Emir Sultan Camisi	1804-1805			X	
Kayı Han Camisi	1873-1874				X
Özlüce Kilisesi	XIX.Yüzyılın İkinci Yarısı	X	X	X	
İclaliye Mescidi	1890-1891			X	
Hamitler Camisi	1895-1896			X	
Ahmed Paşa Fenari Camisi	1911-1912			X	

Tablo 33.

TAŞ-TUĞLA KEMER

Yapı	Tarihi	Bulunduğu Yer				Malzeme		
		Revak	Pencere	Kapı	Diğer*	Bir Sıra Taş BirSıraTuğla	Bir Sıra Taş İkiSıraTuğla	Bir Sıra Taş Üç SıraTuğla
Alaeddin Çeşmesi	1335 Öncesi				X			X
Orhan Bey Camisi	1339-1340	X	X				X	
I.Murad Camisi	I.Murad Dönemi	X						X
Koca Naip Camisi	1372-1373Öncesi	X	X				X	X
Kapan Hanı	I.Murad Dönemi	X	X					X
Yıldırım Medresesi	I.Bayezid Dönemi		X				X	
Demirtaş Camisi	1389-1390		X		X		X	
Daruşşifa	1394-1395		X				X	
Ertuğrul Camisi	1394-1395							X
Namazgahyanı Camisi	1374-1400	X	X				X	X
Gülçiçek Türbesi	1399-1400		X					X

Tablo 34.

Yapı	Tarihi	Bulunduğu Yer				Malzeme		
		Revak	Pencere	Kapı	Diğer*	Bir Sıra Taş BirSıraTuğla	Bir Sıra Taş İkiSıraTuğla	Bir Sıra Taş Üç SıraTuğla
Ebu İshak Camisi	I.Bayezid Dönemi	X	X					X
Somuncubaba Camisi	I.Bayezid Dönemi							
Tahtakale Hanı	I.Bayezid Dönemi	X						X
Yıldırım Türbesi	1405-1406	X	X					X
Yeşil Medrese	I.Mehmed Dönemi	X	X					X
İpek Hanı	I.Mehmed Dönemi		X				X	
Bayezid Paşa Mescidi	I.Mehmed Dönemi		X					X
Mahkeme Camisi	I.Mehmed Dönemi		X					X
Mahkeme Hamamı	I.Mehmed Dönemi		X	X			X	X
Mahkeme Medresesi	I.Mehmed Dönemi	X	X				X	
Hacı İvaz Paşa Camisi	I.Mehmed Dönemi		X					X
Nalbantoğlu Camisi	1426-1427		X				X	
II.Murad Camisi	1426-1427	X						X
Emir Sultan Hamamı	1426-1427		X					X

Tablo 35.

Yapı	Tarihi	Bulunduğu Yer				Malzeme		
		Revak	Pencere	Kapı	Diğer*	Bir Sıra Taş BirSıraTuğla	Bir Sıra Taş İkiSıraTuğla	Bir Sıra Taş Üç SıraTuğla
Umur Bey Hamamı	140-1431		X				X	X
İsa Bey İmaret Camisi	146-1437		X					X
Kadem Eri Camisi	II.Murad Dönemi		X			X		
Şeyh Paşa Camisi	1438-1439		X				X	
Hoca Alizade Camisi	1439-1440	X	X					X
Şerafeddin PaşaCamisi	II.Murad Dönemi		X				X	X
VelediYaniç Camisi	1440-1441	X	X					X
Umur Bey Camisi	II.Murad Dönemi		X				X	
Hoca Taşkın Camisi	1440-1441		X				X	
Kütahya Hanı	II.Murad Dönemi		X				X	
AbdalMehmedTürbesi	1441-1442		X	X				X
Bedreddin Camisi	1443	X	X					X
Veled-i Enbiya Camisi	1449-1450		X				X	
Yiğit KöhneCamisi	1449-1450	X	X					X

Tablo 36.

Yapı	Tarihi	Bulunduğu Yer				Malzeme		
		Revak	Pencere	Kapı	Diğer*	Bir Sıra Taş BirSıraTuğla	Bir Sıra Taş İkiSıraTuğla	Bir Sıra Taş Üç SıraTuğla
Hatuniye Türbesi	1449-1450		X					X
Zeyniler Camisi	1449-1450	X	X					X
AbdalMehmedCamisi	1449-1450	X	X					X
Selçuk Hatun Camisi	1450	X	X					X
II.Murad Türbesi	1451 Öncesi		X					X
Azeb Bey Türbesi	1451-1452	X	X					X
Veled-i Harir Camisi	1455 Öncesi	X	X					X
Tuz Han	1454-1455	X	X				X	
Azeb Bey Camisi	1456		X					X
Seyyid Nasır Mescidi	XV.Yüzyıl Ortaları		X				X	
Nakkaş Ali Mescidi	XV.Yüzyıl Ortaları		X				X	
Duhter-i Şeref Camisi	1456	X	X					X
Sitti Hatun Camisi	1459-1460	X	X					X
Sitti Hatun Mektebi	1459-1460		X	X				X

Tablo 37.

Yapı	Tarihi	Bulunduğu Yer				Malzeme		
		Revak	Pencere	Kapı	Diğer*	Bir Sıra Taş BirSıraTuğla	Bir Sıra Taş İkiSıraTuğla	Bir Sıra Taş Üç SıraTuğla
Kara Kadı Camisi	1460-1461	X	X					X
K.Duran Süleyman T.	II.Mehmed Dönemi		X					X
Yeni Bezzaz Camisi	II.Mehmed Dönemi	X	X					X
Ebe Hatun Türbesi	II.Mehmed Dönemi				X			X
Mecnun Dede Camisi	II.Mehmed Dönemi	X	X					X
Çakır Ağa Hamamı	II.Mehmed Dönemi	X						X
Saraylılar Türbesi	II.Mehmed Dönemi				X			
Fidan Hanı	II.Mehmed Dönemi	X	X					X
Hamza Bey Camisi	II.Mehmed Dönemi	X	X					X
Hamza Bey Türbesi	II.Mehmed Dönemi		X					X
Kara Mustafa Türbesi	XVYüzyıl 2.Yarısı		X					X
Hamzabeyin Ailesi T.	II.Mehmed Dönemi		X					X
Ahmed Dai Camisi	1471-1472							
Cem Sultan Türbesi	1479-1480		X				X	
Başçı İbrahim Camisi	II.Mehmed Dönemi	X	X					X

Tablo 38.

Yapı	Tarihi	Bulunduğu Yer				Malzeme		
		Revak	Pencere	Kapı	Diğer*	Bir Sıra Taş BirSıraTuğla	Bir Sıra Taş İkiSıraTuğla	Bir Sıra Taş Üç SıraTuğla
Başçı İbrahimHamamı	II.Mehmed Dönemi		X					X
İbrahim Paşa Hamamı	II.Mehmed Dönemi		X	X				X
Şirin Hatun Türbesi	1483		X					X
Nasuh Paşa Hamamı	II.Mehmed Dönemi		X					X
Arap MehmedCamisi	1490-1491	X	X					X
Pir Emir Türbesi	1490-1491		X					X
Acem Reis Camisi	1493-1494	X	X					X
Pir Emir Camisi	1495-1496	X	X					X
Ahmed PaşaMedresesi	1496-1497	X	X					X
Ahmed Paşa Türbesi	1497-1498		X					X
İncirli Hamamı	1497-1498		X					X
Meydancık Camisi	1497-1498	X	X					X
ŞehabeddinPaşa Camii	1497-1498	X	X					X
Veled-i Veziri Camisi	II.Bayezid Dönemi		X					X
Fenari İsa Bey Camisi	XV.Yüzyıl Sonu		X					X

Tablo 39.

Yapı	Tarihi	Bulunduğu Yer				Malzeme		
		Revak	Pencere	Kapı	Diğer*	Bir Sıra Taş BirSıraTuğla	Bir Sıra Taş İkiSıraTuğla	Bir Sıra Taş Üç SıraTuğla
Hanım Kızlar Türbesi	XV. Yüzyıl		X					X
Simkeş Camisi	II.Bayezid Dönemi	X	X				X	
Seyyid Nasır Türbesi	XV. Yüzyıl		X				X	
Gülşah Hatun Türbesi	XV.Yüzyıl Ortaları		X					X
Gülruh Hatun Türbesi	1502-1503		X					X
Kalenderhane	XVI. Yüzyıl		X					X
Şeh.Mahmud Türbesi	1507		X					X
Altıparmak Camisi	1513-1514	X	X					X
Şeh.Ahmed Türbesi	1514		X				X	
Mükrime Hat.Türbesi	1515		X					X
Molla Arap Camisi	1531-1532	X	X					
Kara Şeyh Camisi	1533-1534	X	X					X

Tablo 40.

Yapı	Tarihi	Bulunduğu Yer				Malzeme		
		Revak	Pencere	Kapı	Diğer*	Bir Sıra Taş BirSıraTuğla	Bir Sıra Taş İkiSıraTuğla	Bir Sıra Taş Üç SıraTuğla
Veledi Habib Camisi	1534-1535	X						X
Şeyh Konevi Camisi	1550		X			X		
Bahri Baba Camisi	1572-1573		X					X
Şeh.Mustafa Türbesi	1573		X					X
Üftade Dergahı	1580-1581		X					X
Hüsameddin Türbesi	1612-1613Öncesi		X				X	
HüsameddinDergahı	1632-1633 Öncesi		X				X	
Hüsameddin Çeşmesi	1632 -1633Öncesi				X			X
Abdal Çeşmesi	1652-1653				X			X
Emir Sultan Camisi	1804-1805		X					X
F.Kızık Çeşmesi	1836-1837				X			X
Helvacıoğlu Çeşmesi	1865-1866				X			X
Cumalıkızık Camisi	İnşa Tarihi Belli Değil		X				X	

Tablo 41.

TAŞ VEYA MERMER AYAK, SÜTUN

Yapı	Tarihi	Mimari Eleman		Malzeme		
		Ayak	Sütun	Taş	Mermer	
					Devşirme	Ocaktan Çıkma
Alaeddin Camisi, Revak	736/1335 öncesi		X		X	
Orhan Camisi, Revak	740-41/1339-40	X	X	X	X	
Lala Ş.Paşa Med. İçi	749/1348 öncesi		X		X	
I.Murad Camisi, Revak	I.Murad dönemi	X	X	X	X	
Eski Kaplıca, Sıcaklık	792/1389		X		X	
Yıldırım Camisi , Revak	I.Bayezid dönemi	X				X
Ulu Cami, İç Kısım	I.Bayezid dönemi	X		X		
Yıldırım Türbesi Revak	809/1406	X	X	X		X
Devlet Hatun Türbesi	816/1414 sonrası	X	X			X
Yeşil Medrese, Revak	I.Mehmeddönemi		X	X	X	
II.Murad Camisi, Revak	II.Murad dönemi	X	X			X
II.Murad Türbesi, İçi	855/1451 sonrası		X		X	
II.Murad Med. Revak	II.Murad dönemi		X		X	
Umur Bey Camisi	II.Murad dönemi		X		X	
Fidan Hanı, Revak	II.Mehmeddönemi	X				X
Hamzabey Camisi, Revak	II.Mehmeddönemi	X				X
H.Sultan Türbesi, Revak	XV.yy.2.yarısı		X			X
Ş.Mustafa-Cem Sultan Türbesi, Revak	884/1479	X				X

Tablo 42.

Yapı	Tarihi	Mimari Eleman		Malzeme		
		Ayak	Sütun	Taş	Mermer	
					Devşirme	Ocaktan Çıkma
Şehzade Mahmud Türbesi, Revak	913/1507	X				X
ŞehzadeAhmed Türbesi, Revak	920/1514	X				X
Pirinç Hanı	923/1517	X		X		
HacıRecepCamisi Revak	1181-82/1767-68		X		X	

Tablo 43.

TAŞ-TUĞLA AYAKLAR

Yapı	Tarihi	Malzeme					
		Moloz/KabaYonuTaş-Tuğla			Kesme Taş-Tuğla		Dikey Tuğla
		Bir Sıra Taş İki Sıra Tuğla	Bir Sıra Taş Üç Sıra Tuğla	İki Sıra Taş İki Sıra Tuğla	Bir Sıra Taş İki Sıra Tuğla	Bir Sıra TaşÜç Sıra Tuğla	
Emir Hanı	Orhan Bey Dönemi	X			X		X
Koca Naip Camisi	774/M.1372 öncesi		X				
Vaiziye Medresesi	I.Bayezid dönemi	X					
SomuncuBabaCamisi	I.Bayezid dönemi	X					
İbni Bezzaz Camisi	II.Mehmed dönemi	X					X
Nalbantoğlu Camisi	II.Murad dönemi		X				X
H.Alizade Camisi	843/1439		X				X
VelediYaniç Camisi	844/1440	X					X

Tablo 44.

Yapı	Tarihi	Malzeme					
		Moloz Taş-Tuğla			Kesme Taş-Tuğla		Dikey Tuğla
		Bir Sıra Taş İki Sıra Tuğla	Bir Sıra Taş Üç Sıra Tuğla	İki Sıra Taş İki Sıra Tuğla	Bir Sıra Taş İki Sıra Tuğla	Bir Sıra Taş Üç Sıra Tuğla	
Bedreddin Camisi	847/1443			X			X
Yiğit Köhne Camisi	853/1449			X			
Zeyniler Camisi	853/1449	X					
Selçuk Hatun Camisi	854/1450			X			
A.Mehmed Camisi	854/1450	X					X
Hoca Taşkın Camisi	II.Murad dönemi			X			X
Azeb Bey Camisi	854/1450			X			
Tuz Han	II.Murad dönemi	X					
VelediHarir Camisi	860/1455 öncesi		X				
Beşikçiler Camisi	860/1455		X				X
Duhteri Şeref Camisi	861/1456		X				

Tablo 45.

Yapı	Tarihi	Malzeme					
		Moloz Taş-Tuğla			Kesme Taş-Tuğla		Dikey Tuğla
		Bir Sıra Taş İki Sıra Tuğla	Bir Sıra Taş Üç Sıra Tuğla	İki Sıra Taş İki Sıra Tuğla	Bir Sıra Taş İki Sıra Tuğla	Bir Sıra Taş Üç Sıra Tuğla	
Azeb Bey Türbesi	861/1456	X	X				X
Sitti Hatun Camisi	865/1460			X			X
Kara Kadı Camisi	865/1460		X				
Ebe Hatun Türbesi	XV.yy ikinci yarısı	X					
Saraylılar Türbesi	XV.yy ikinci yarısı		X				
Ahmed Dai Camisi	876/1471		X				X
Hacılar Camisi	876/1471	X					
Altıparmak Camisi	XV.yy ikinci yarısı		X				
Maksem Camisi	884/1479			X			
Tuz Pazarı Camisi	884/1479	X					X

Tablo 46.

Yapı	Tarihi	Malzeme					
		Moloz Taş-Tuğla			Kesme Taş-Tuğla		Dikey Tuğla
		Bir Sıra Taş İki Sıra Tuğla	Bir Sıra Taş Üç Sıra Tuğla	İki Sıra Taş İki Sıra Tuğla	Bir Sıra Taş İki Sıra Tuğla	Bir Sıra Taş Üç Sıra Tuğla	
Çakır Ağa Camisi	II.Mehmed dönemi	X					X
Fidan Hanı	II.Mehmed dönemi				X		
Arap Mehmed Camisi	896/1490		X				X
H.Seyfeddin Camisi	XV.yy ikinci yarısı		X				X
Acem Reis Camisi	899/1493		X				
Simkeş Camisi	II.Bayezid dönemi			X			
Meydancık Camisi	903/1497		X				X
Molla Fenari Camisi	XV.yy	X	X				
H.İsfendiyari Camisi	908/1502			X			

Tablo.47

ÇİNİ KAPLAMA

Bulunduğu Yer	Teknik				Renk								Motif						
	Tek Renk Sır	Tek Renk Sır. Y	Renk li Sır	Çini Moza ik	Laci vert	Tur kuaz	Ye şil	Kır mızı	Ma vi	Be yaz	Sa rı	Si yah	Pal met	Ru mi	Stz Çi çek	Ha ta yi	Yap rak	Ya zı	Nt. Mo tif
Orhan CamiGüney Duvarı	X						X												
K.Naip Camisi Kalkan	X					X													
Demirtaş Camisi, Pencere Kemer Alınlığı	X																		
Yeşil Türbe, Dış Duvarlar	X					X													
Yeşil Türbesi,Dış Duvarda Pencere Kemer Alınlığı			X		X	X			X	X	X			X	X			X	
Yeşil Türbe, Taç Kapı			X		X	X	X		X	X	X	X	X	X	X	X			
YeşilTürbe,PencereTavanı	X		X			X	X			X		X							
Yeşil Türbe, İç Duvarlar	X		X		X	X				X	X	X	X	X					X
Yeşil Türbe, Mihrap	X		X		X	X	X		X	X	X	X	X	X	X			X	X
I.Mehmedin Sandukası	X		X			X	X		X	X	X		X	X		X	X	X	X
Diğer Sandukalar	X		X		X	X	X		X	X									

Tablo 48

Bulunduğu Yer	Teknik				Renk								Motif						
	Tek Renk Sır	Tek Renk SırY.	Çok Renk Sır	Çini Mozaik	Laci vert	Tur kuaz	Ye şil	Kır mı zı	Ma vi	Be yaz	Sa rı	Si yah	Pal met	Ru mi	Stz Çi çek	Ha ta yi	Yap rak	Ya zı	Nt. Mo tif
YeşilCami,DışDuvarlarda Pencere Çerçevesleri	X																		
Yeşil Cami, Giriş Eyvanı Yan Duvar Yüzeyleri	X		X			X	X			X	X		X	X	X				
YeşilCami, Müezzin Mah filleri Bordürleri			X			X			X	X			X	X	X				
YeşilCami, Müezzin Mah fillerinin Kemerleri			X		X	X	X			X	X		X	X	X				
YeşilCami,Müezzin Mah filleri Tavanları			X		X	X			X	X	X		X	X		X			
Yeşil Cami,Hünkar Mah filli Kemer Karnı				X	X		X		X										
YeşilCami Müezzin Mah filleri, Duvar Yüzeyleri	X	X	X															X	

Açıklama [N2]: Burada çok kollu yıldızlardan gelişen bir kompozisyon vardır.Bu kompozisyon içinde palmet ve diğer bitkisel moiflerle süsleme yapılmıştır.

Tablo 49.

Bulunduğu Yer	Teknik				Renk								Motif						
	Tek Renk Sır	Tek Renk SırY.	Çok Renk Sır	Çini Mozaik	Laci vert	Tur kuaz	Ye şil	Kır mı zı	Ma vi	Be yaz	Sa rı	Si yah	Pal met	Ru mi	Stz Çi çek	Ha ta yi	Yap rak	Ya zı	Nt. Mo tif
Yeşil Camisi, Hünkar Mahfili Korkuluk			X		X	X	X		X	X	X		X	X	X				
Yeşil Cami, Mihrap			X		X	X	X		X	X	X		X	X	X	X	X	X	
Yeşil Medrese, Pencere Kemer Alınlıkları	X					X													
Yeşil Medrese, Taç Kapı Kavsarası	X				X	X													
Yeşil MedreseBatı Eyvan Tonozu	X		X		X	X			X	X	X		X	X	X				
II.Murad Camisi, Revak Saçak Altı	X		X		X				X	X	X								
II.MuradCamisi,Girişte Pencere Kemer Alınlığı	X		X		X	X				X	X	X							

Tablo 50.

Bulunduğu Yer	Teknik				Renk								Motif						
	Tek Renk Sır	Tek Renk SırY.	Çok Renk Sır	Çini Mozaik	Laci vert	Tur kuaz	Ye şil	Kır mı zı	Ma vi	Be yaz	Sa rı	Si yah	Pal met	Ru mi	Stz Çi çek	Ha ta yi	Yap rak	Ya zı	Nt. Mo tif
II.Murad Camisi,Taçkapı Kemerli			X		X	X				X	X		X	X	X				
II.MuradCamisi,İç Duvar	X					X													
II.Murad Medresesi,Ders hane İç Duvarlar, Bordür	X		X		X	X		X		X	X		X	X					X
Cem Sultan Türbesi, İç Duvarlar, Bordür	X		X		X	X				X			X	X					
Cem Sultan Türbesi, İçte Pencere Kemer Alınlığı		X			X	X			X	X	X		X	X		X			
Ş.MahmudTrb.İçDuvarlar	X		X		X	X			X	X			X	X					
Ş.Ahmed Trb.İç Duvarlar	X		X		X	X			X	X			X						
Yeni Kaplıca, Sıcaklık								X	X	X									

Açıklama [N3]: Buradaki çiniler Sır altı tekniğindedir.Bu çinilerde diğr renkelre ilaveten eflatun renk de görülmektedir.